శ్రీః

మహాకవి కాళిదాస ప్రణీతః

రఘువంశః

ద్వితీయః సర్గః
పఞ్చికా సంజీవనీ టీకా ద్వయోపేతః
తైలఙ్గీమృణాళినీ టీకా సహితః చ

ప్రకాశకులు
RAVI MOHAN RAO, M.Sc., M.A. (Sanskrit)
Flat No. 404, Janajanam Complex, Opp. 1 Town Police Station,
CHIRALA - 523155
Cell :**94401 15411**

శ్రీః

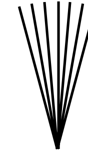
మహాకవి కాళిదాస ప్రణీతః

రఘువంశః

ద్వితీయః సర్గః
పఞ్చికా సంజీవనీ టీకా ద్వయోపేతః
తైలఙ్గీమృణాళినీ టీకా సహితః చ

ప్రథమముద్రణ : మహాశివరాత్రి 27-02-2014
ప్రతులు : 500
పేజీలు : 256
వెల రూ. : 200/-

D.T.P.:
MR LASER PRINTS
Chirala
Cell: **9849976054**

Printed at :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

పీఠిక

మహాకవి కాళిదాస ప్రణీతమైన రఘువంశకావ్యము ద్వితీయ సర్గము, రామోరా విరచిత మృణాళినీ వ్యాఖ్యా సహిత మీ గ్రంథము. కాగా కవి కాళిదాసుని గురించియు, వాని కావ్యముల గురించియు, దాని వ్యాఖ్యాతల గురించియు, రఘువంశకావ్యమును గురించియు సంగ్రహముగ కొంత తెలిసికొనుట సముచితము. అట్టి ప్రయత్నమే ఈ పీఠిక.

1.జానపదకాళిదాసుడు

కాళిదాసుని పేరైన వినని, వాని కవిత్వమహత్వమును గూర్చిన కథ నొకటియైన వినని భారతీయుడు ఉండడేమో! ఆతడు జన్మతః నిరక్షరకుక్షియైన ఒక సాధారణ జానపదుడనియు, శ్రీకాళీమాతకృపచే సకలవిద్యాపారంగతుడైన మహాకవి యాయెననియు నొక కథ ప్రసిద్ధము. వానికి ఈ పేరు ఈ కారణమున లభించినదే తప్ప తల్లితండ్రు లే పేరుపెట్టిరో తెలియదు.

ఈ కవి ధారానగరము నేలిన భోజుని ఆస్థానమున నుండెనని, పెక్కు కథలున్నవి. ఒకనాడు రాజు ఆస్థానములో, **కమలే కమలోత్పత్తిః శ్రూయతే న తు దృశ్యతే,** అని మిన్నకుండగా కాళిదాసుడు, **బాలే తవ ముఖాంభోజే దృష్టమిందీవరద్వయమ్,** అని పూరించి ఒక చక్కని అర్థమును ప్రతిపాదించెనని ఒక కథ. నిరుపేదబ్రాహ్మణులిద్దఱు భోజుని కీర్తిని విని, తమకు భుక్తికి లోటులేకుండ అనుగ్రహించునను ఆశతో ధారా నగరమునుచేరగా, రాజు కవి పండితపక్షపాతియే కాని నిరక్షరకుక్షుల కిచ్చువాడు కాదని పౌరులనుండి తెలిసికొని, ఏమి చేయుదుమా యని విచారించి, ఆరాత్రి నగరము చివర గల కాళికాలయమున విశ్రమించి వేకువనే తిరిగి పోదమని నిశ్చయించి, అట తలవాల్చి యుండగా, వానిలో నొకడు, ఒక్క శ్లోకమునైనచెప్పి తమ కోరికను విన్నవించిన రాజా నుగ్రహము లభించునను ఆశ కలిగి, ప్రయత్నించి, **భోజనం దేహి రాజేన్ద్ర** అని శ్లోకము నారంభించి ఆపై ఏమియు తోచకుండగా, రెండవవాడు కొంత ఆలోచించి, **ఘృతసూపసమన్వితమ్,** అనుచు పూర్వార్ధమును పూరించెనట.ఆపై శ్లోకము నెట్లు ముగించవలెనో తెలియక వారు ఆలోచనామగ్నులై మిన్నకుండిరి. గ్రామాంతరము వెళ్ళి వచ్చుచు కాళిని దర్శించ వచ్చి, ఈ బ్రాహ్మణుల కృత్యాద్యవస్థను గమనించిన కాళిదాసుడు, **మాహిషం చ శరచ్చన్ద్రచన్ద్రికాధవళం దధి,** అని ఆ శ్లోక ఉత్తరార్ధమును పూర్తిచేసి, అయ్యా! శ్లోకము పూర్తియైనది. రాజుగారికి విన్నవించుడు. పప్పునెయ్యితో తమకు కమ్మని పెరుగన్నము కూడ లభించును లెండని చెప్పి కదలిపోయెనట. మరునాడీ

శ్లోకమును విని మహారాజు, శ్లోక ఉత్తరార్ధమునకు మెచ్చి అగ్రహారము నిచ్చెనట. ఇది ఒక జానపదగాథ.

ఏదో ఒక కారణమున కాళిదాసునిపై కోపించి, రాజాతనికి రాజ్య బహిష్కారమును విధించి, తరువాత తన పొరపాటును గ్రహించి, కాళిదాసుని వెదకికొనుచు రాజే స్వయముగ మారువేషమున సంచరించుచు, ఒక బాటసారిని కలిసికొని, ప్రసంగవశమున ఆ బాటసారి, అయ్యా ! మహారాజు క్షేమమా? అని అడుగగా, ఆఁ ఏమి క్షేమము లెండి? అనుచూ, **అద్య ధారా నిరాధారా నిరాలంబా సరస్వతీ,** అని నిట్టూర్చెనట. అది వినిన కాళిదాసుడు అమంగళము ప్రతిహతమగుగాక! యని, **ధ్రువం ధారా సదాధారా సదాలంబా సరస్వతీ। రాజతే యత్ర భోజోఽద్య కాళిదాసాభిసేవితః॥** అనెనట. ఆతడు కాళిదాసుడే యని గ్రహించిన భోజుడు , వానిని వీడ్కొని ధారానగరమును చేరెనని మఱియొక గాథ

కవిగా కాళిదాసుని ప్రతిష్ఠను దెలుపు కథయొకటి ప్రసిద్ధము. ఎన్నదగిన కవులను లెక్కించునపుడు మొదటిపేరు కాళిదాసుడుకాగా, రెండవస్థానమున కర్హుని గానక, ఆ వ్రేలును వదిలి మిగత కవులను లెక్కించిరట, అందుకే చిటెకెన వ్రేలు తరువాత అనామికా యనుట:

పురా కవీనాం గణనప్రసంగే–కనిష్ఠికాధిష్ఠితకాళిదాసా। అద్యాయపి తత్తుల్యకవేరభావా – దనామికా సార్థవతీ బభూవ॥ మఱియొకప్పుడు కవులలో నిజమైన కవి ఎవరను ప్రశ్న రాగా, కవులందఱును కాళికాలయమున కేగి ఆ దేవతనే అడిగిరట. అప్పు డామె, **కవిర్దణ్డీ కవిర్దణ్డీ కవిర్దణ్డీ న సంశయః,** అని ముమ్మాటికీ కవి దణ్డియే యని సెలవివ్వగా, కాళిదాసుడావేశమున, **కోఽహం రండే!** అని అంకె వేసెనట. దాని కా తల్లి ప్రసన్నముగ, **త్వమేవాహం త్వమేవాహం త్వమేవాహం న సంశయః,** అని ముమ్మాటికీ కాళిదాసుడు తన అభిన్నరూపమే యని చెప్పినదట. ఇది యొక గాథ.

ఇట్టి జానపదగాథలవలన తెలయవచ్చినది కాక చారిత్రకమైన ఆధారములతో ఈ మహాకవిని గురించి తెలియవచ్చినది చాల తక్కువ. కాళిదాసప్రణీతములుగ లభించిన రచనలన్నియు ఒకే వ్యక్తి రచనలా కాదా? అను ప్రశ్నకు కాదనియే పండితాభిప్రాయము. కానిచో, పెక్కురు కాళిదాసులుండి రనవలెను కదా! ఐన వారిలో నెవనిని మహాకవి కాళిదాసుడని నిశ్చయింపవచ్చును? అనగా, లభించిన వానిలోనుండి మహాకావ్యములను వేరుపరచి, లక్షణసామ్యమును పరిశీలించి, వానిలో ప్రసక్తములైన చారిత్రకాంశములను సరిచూచి, నిశ్చయించవలసి యుండును. ఈ పద్ధతియైన నిస్సంశయముగా నిర్దోష మనుటకు వీలులేదు. మరి, అన్యథా శరణం నాస్తి.

2. చారిత్రక కాళిదాసుడు

సాంప్రదాయిక చరిత్రకారులు మహాకవి కాళిదాసుని ఉజ్జయిని నేలిన విక్రమాదిత్యుని ఆస్థానకవిగా పేర్కొందురు. ఈ రాజు శకకర్త. ఈ శకారంభము క్రీ.పూ. 57లో జరిగినదని నిర్ణయము. ఈ చారిత్రక సందర్భము నుల్లేఖించునదే కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయ నాటకమని ఒక అభిప్రాయము. ఈ నాటకమున నాయకునకు పురూరవుడని కవి నామకరణము చేసి తరువాత విక్రముడని పేరు మార్చెననియు, ఇది పై అంశమునకు ప్రోద్బలకమనియు వారందురు. కాళిదాసుడు అగ్నిమిత్రుడను క్రీ.పూ. 150 కాలపు విదిశరాజునకు సమకాలీనుడని అభిప్రాయమున్నది. ఈ రాజు కాళిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రము అను నాటకమున నాయకుడు. ఈతని ప్రసక్తి కాళిదాసుని మేఘదూతకావ్యమున గూడ కన్పడును.

క్రీ.శ. 634 కు చెందిన ఐహోల్ శాసనము కాళిదాసుని మహాకవిగా గుర్తించినది . కనుక కాళిదాసుడు క్రీస్తు పూర్వము 150- క్రీ. శ. 634 మధ్య కాలమునకు చెందియుండవచ్చునని ఒక అభిప్రాయము. క్రీ.శ. 473కు చెందిన మాండసోర్ శాసనము కాళిదాసుని రచనలను గుర్తించినదని కొందఱందురు. దీని నంగీకరించినచో, కాళిదాసుడు క్రీ.శ. 4వ శతాబ్దికి తరువాతివాడనుట కుదరదు.

ఇదిట్లుండ, అశ్వఘోషుని బుద్ధచరితకును కాళిదాసుని కావ్యములకును కొంత సామ్యమున్నదని పలువురు పండితులంగీకరించిన దానింబట్టి, అశ్వఘోషుడు కాళిదాసునుండి స్వీకరించినట్లయిన, కాళిదాసుడు తప్పక క్రీ.శ. 1 వ శతాబ్దికి పూర్వుడనియు, కాక కాళిదాసుడే అశ్వఘోషునుండి గ్రహించినచో, ఈ మహాకవి క్రీ.శ. 1వ శతాబ్ది తరువాతివాడై యుండుననియు సిద్ధాంతమగు చున్నది.

కాళిదాసుడు 2వ చంద్రగుప్తుని కాలమువాడని ఒక వాదము. ఈ చంద్రగుప్తునకు విక్రమాదిత్యుడను బిరుదునామమున్నది. ఈతడు క్రీ.శ.345-414 మధ్యకాలమున పాలించెను. యస్.వి.సోహోనీగారి పరిశోధనల సారము: కాళిదాసుడొక బ్రాహ్మణునకు వైశ్యకాంతయందు జన్మించినవాడు. వీని నాల్గవయేట వీని తండ్రి వీనిని, తల్లిని విడిచి ఎటో పోయెను. తల్లి చెంత పెరిగి, వైశ్యుల పాఠశాలలో చేరి చక్కగా సంస్కృతభాషను, తర్కవ్యాకరణవేదాంతఛందోఽలంకారశాస్త్రము లందును మరెన్నియో శాస్త్రములందును కళలందును మహాపండితుడాయెను. యౌవనమురాగా, జీవికకై తన గురువుగారి పలుకుబడితో నాటి రాజాస్థానమున సూతప్రముఖు నాశ్రయించి సూతనవకుడై, సూతుడై, క్రమముగ కవిగా రాజు నాకర్షించి, రాజాజ్ఞపై మాళవికాగ్నిమిత్ర, విక్రమోర్వశీయ, అభిజ్ఞానశాకున్తలములను నాటకత్రయమును రచించి, రాజగు కుమారగుప్తుని ఆస్థానకవి

యాయెను. ఆపై ఈర్ష్యాళువైన సూతప్రముఖుని ఆంతర్యము నెఱుగక వాని సూచనమేరకు మహాకావ్యముగ కుమారసంభవమును రచించుచు, పార్వతీకళ్యాణానంతరకథయైన 8వ సర్గలో, ఆ సూతప్రముఖుని సూచనను నమ్మి, పార్వతీశ్వర సంభోగవర్ణనము చేయగా, ఆతడు దానిని మహాదోషముగ రాజునకు విన్నవించి, కాళిదాసుని సంవత్సరకాలము రాజ్యబహిష్కృతుని చేయించెనట. ఆ కాలమున కాళిదాసుడు మేఘదూతమను కావ్యమును వ్రాసి దాని ప్రతిని చక్రవర్తికి పంపగా నాతడా కవిత్వమునకు పులకించి, మరల ఆ కవిని పిలిపించి, రఘువంశము నితివృత్తముగా జేసికొని ఒక మహాకావ్యమును వ్రాయుమని ఆజ్ఞాపించెనట. అట్లే, కుమారసంభవరచనను నిలిపివేయుమని ఆ రాజు ఆజ్ఞాపించెనట.-- ఈ కథ ఐదు శతాబ్దముల క్రిందట 6వ పరాక్రమబాహుడను సింహళరాజు పూర్వపు శాసనములో చొప్పింపజేసిన శాసనభాగముగా లభించినది. ఈ శాసనభాగమునకు **కాళిదాసవృత్తాన్తః** అను శీర్షికను గూడ అమరించినాడా సింహళరాజు.

ఈ కాళిదాసవృత్తాన్తమువలన కాళిదాసుని జీవితవిశేషముల సాధికారత ఎట్లైనను, కాళిదాసమహాకవి రచనలుగా శ్రవ్యకావ్యత్రయము (కుమారసంభవ, మేఘదూత, రఘువంశములు), దృశ్యకావ్యత్రయమును(మాళవికాగ్నిమిత్ర, విక్రమోర్వశీయ, అభిజ్ఞానశాకున్తలములు) పండితులంగీకరించిన వానికి కొంత అధికారముద్ర పడినట్లయినది.

ఇవికాక,శ్యామలాదండకము,ఋతుసంహారము, వసంతతిలకము అనునవి కూడా కాళిదాసకృతములుగనే చెల్లుచున్నవి.

ప్రాచీనగ్రంథముల విషయమున, తప్పో ఒప్పో ఒక నిర్ణయము లేకున్నచో అధ్యయనము సాగదు. కవియొక్క దేశకాలాది పరిజ్ఞానమువలన కవి వ్యక్తిత్వవికాస చరిత్రము కొంత తెలియవచ్చును. తత్తత్కావ్యవ్యాఖ్యాతల పరిశ్రమమునకు దిశానిర్దేశము లభించును. కేవలము కావ్యరసానందము నపేక్షించు చదువరుల ఈ వివాదములు, చర్చలు, వృథా కాలయాపనగ తోచవచ్చును, కాని, ఒక మహాప్రజ్ఞాశాలిని లోకమెంతగ ఆరాధించునో ఈ జానపద, చారిత్రకాంశముల వలన తెలియుచున్నది.

3. కావ్యకాళిదాసుడు

వ్యక్తి కొంత బహిరంగమున , కొంత అంతరంగమున జీవించును. వాని రూపగుణవర్తనములు బహిరంగము. వాని ఊహలు, ఆలోచనలు, ఆశలు, ఆశయములు వాని ఆంతరంగికజీవితము. సమకాలీనులకివి రెండును కొంత ప్రత్యక్షము కొంత పరోక్షము. కాని తరువాతి తరములవారికి రెండును పరోక్షపరోక్షములే. వాని కావ్యవ్యక్తి

తప్పు సాకారసగుణకవివ్యక్తి తెలియదు. ఈ కావ్యరూపకాళిదాసుడే జగమెఱిగినవాడు. ఆతడు రసస్వరూపి, ఆనందరూపి. వీనిని దర్శించుటలో సైతము దర్శించు వ్యక్తి వ్యక్తిత్వము ప్రధానము,గణనీయము. ఐనను వాని అవగాహనకాధారము కావ్యమున్నది, కనుక వ్యాఖ్యాతదర్శనము నేలవిడిచి సాము కాదు. వ్యాఖ్యానభేదము లెన్నియున్నను, పర్యవసానమున కావ్యమానందదాయి. కాళిదాసుడు ఏమో వ్రాయుట, దానిని చదివి మన మీనాడు పరవశించుట! ఇదెట్లు సంభవము. బ్రహ్మానందసహోదరము కావ్యానందమనుట కిదే కారణము.

కాళిదాసుని కావ్యముల ఇతివృత్తములు దేశీయవాఙ్మయమునుండి గ్రహింపబడినవి. వాని నాటకములు మూటికి మూడున్ను శ్రవ్యకావ్యములు మూడింట రెండున్ను ప్రేమయే ప్రధానవస్తువుగానున్నవి. రెండు నాటకములున్ను రెండు శ్రవ్యములున్ను పురాణ ప్రసిద్ధకథలు, పాత్రలు ప్రధానముగ నున్నవి. ఒక నాటకమున్ను ఒక శ్రవ్యకావ్యమున్ను కాళిదాసుని కల్పనలు. వీనిలో, నాటకమున నాయకుడు చరిత్రకు తెలిసిన రాజు. శ్రవ్యకావ్యమున నాయకుడు దేవయోనులలోవాడైన యక్షుడు. కాళిదాసుని రచనలుగనే చెల్లుచున్న శ్యామలాదండకము దేవీస్తుతి;ఋతుసంహారము వర్ణనాత్మకరచన; శృంగార తిలకము చిన్న ముక్తకకావ్యము. ఇదియు ప్రేమ ప్రధానమైనదే. ఋతు సంహారమున శృంగార స్పర్శ లేకపోలేదు.

లోకము సత్త్వరజస్తమోగుణముల స్పన్దనప్రతిస్పన్దనలతో ఈ జగన్నాటక మేర్పడుచున్నది. మరియు నానారసమయమైనది. కనుక నాటకమైనను, నాట్యమైనను, గానమైనను, కవిత్వమైనను, ఏ సాహిత్యప్రక్రియయైనను ఈ సహజసిద్ధములైన నానా రసములలో దేనినైన ఒక దానిని స్వీకరించి, అది కేంద్రకముగ రూపము దాల్చవలెను. అనగా, అది వాస్తవమునకు అద్దము పట్టవలెను. ఐనను, లోకచరిత్ర ఇట్లున్నదని ప్రదర్శించుచునే, అది ఎట్లుండుట శ్రేయస్కరమో దానిని సూచించుట కవికి సిద్ధమైన సాధ్యమాన బాధ్యత. దీనిని కాళిదాసుడు గుర్తించి స్వీకరించెను. ఈ లక్ష్యముతో తన కావ్యపాత్రలను కొంత సంస్కరించెను. ప్రపంచప్రఖ్యాతమైన కాళిదాసుని అభిజ్ఞానశాకున్తల నాటకమే ఉదాహరణ. మూలమున శకున్తల తన లాభనష్టములను లెక్కకట్టికొని ప్రవర్తించు ఒక సాధారణ లౌకిక యువతి కాగా, కాళిదాసుని నాయిక ఒక పవిత్రమైన ప్రేమపూర్ణురాలు. అట్లే, మూలమున దుష్యన్తుడొక స్వార్థపరుడైన కాముకుడు కాగా, కాళిదాసుని నాయకుడు శాపగ్రస్తుడైన మహోదాత్తుడు. మేఘదూతమున యక్షుడు తన ప్రియురాలికి సందేశము పంపుటకు మేఘముతో తన గోడు చెప్పికొనుట, మేఘమార్గమును నిర్దేశించుట, ఇత్యాదులు అసంబద్ధములను ప్రవాదమున్నది. దానికి

కాళిదాసుడు, **కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేత నాచేతనేషు,** అని సమర్థించుకొనినాడు.

కాళిదాసునకు సమకాలీన శాస్త్రపరిజ్ఞానమున్నదనుటకు వాని కావ్యములలోని న్యాయశాస్త్ర, మత ధార్మికక్రియాకలాపముల ప్రసక్తి, విభిన్న వేదాన్తతత్త్వశాస్త్రశాఖా విషయప్రసంగములే సాక్షి. ఆతడు జన్మతః యే ప్రాంతమువాడో తెలియదు కాని ఆసేతుహిమాచలమునకును, మానవజీవనవైభవమునకును ఈ మహాకవి హృదయ స్పన్దనకు వాని కావ్యవ్యక్తి యొక అభివ్యక్తి యనవచ్చును. వాని వ్యక్తిత్వమున వినయముతో కలగలసి ఆత్మవిశ్వాసము ద్యోతకమగును.

ధ్వని, ప్రసాదగుణము, తౌల్యము, మాధుర్యము, సౌకుమార్యము, ఔదార్యము, స్పష్టత, భావుకత, పదప్రయోగౌచిత్యము, భావార్థసంయోగము, ఇత్యాది గుణములతో కాళిదాసుని కవిత్వము పరిపుష్టము. ఈ కవి పదప్రయోగమున పొదుపరి.వాని కావ్యములలో శబ్దార్థముల పొందిక పులకింపజేయును. వాని పదచిత్రములు, భావచిత్రములు సరళసుందరశిల్పములు. పురాణగాథలను సందర్భోచితముగ ప్రస్తావించుట వాని ప్రత్యేకత. ఇక అలంకారముల విషయమున,

శ్లో॥ ఉపమా కాళిదాసస్య భారవేరర్థగౌరవమ్।
దణ్డినః పదలాలిత్యం మాఘే సన్తి త్రయో గుణాః॥

అనే నానుడి ఉండనే యున్నది. ఉపమయే కాళిదాసుని ప్రధానమైన కావ్యలక్షణమనగా, ఉపమను కాళిదాసుడు అలంకారప్రాయముగ కాక మహార్థప్రతిపాదకముగ ప్రయోగించునని భావము. ఉపమ వాని కవిత్వజీవలక్షణము. రఘువంశమహాకావ్యాది శ్లోకమున **వాగర్థావివ సంపృక్తౌ** అనునది కేవలమొక ఉపమానము కాదు. వాక్కు శరీరమై, అర్థము ఆత్మయైన జీవునకు పరమార్థము శివసంయోగమనుటయే. ఇదియే ఈ మహాకవి పొందగోరిన **వాగర్థప్రతిపత్తి.** ఇది కేవలము శబ్దార్థముల సంబంధము కాదు. పార్వతి ప్రకృతి, వాగ్రూపి. శివుడు తదాత్మ, పురుషుడు, అర్థరూపుడు. శివశక్తుల ప్రకృతిపురుషుల కలయిక జగత్తు. కనుకనే వారిని **జగతః పితరౌ** అనుట. ఈ జగత్పితృత్వమే పరమార్థము. ఈ సత్యదర్శనమును తాను పొంది, తన కావ్యమూలమున ప్రదర్శించుటే కవిగా తన పరమావధి యని సూత్రీకరించునదే ఈ శ్లోకము. ఇట్లే మాలోపమలను ప్రదర్శించు నపుడును, ప్రతి పోలికలోను ఒక ప్రత్యేకవిశేషార్థస్ఫూర్తి ఉద్దిష్టము. కాళిదాసుని భారతీయాత్మ కెత్తిన పతాక వాని ఉపమ.

కాళిదాసుని కవిత్వముపై భారతీయత ముద్రింపబడియున్నది. భౌతిక ఆధ్యాత్మికముల కలగలుపే భారతీయ జీవనాదర్శము, జీవనవిధానము. నియమబద్ధత, విశ్వప్రేమ,మోక్షము అను ఈ ఆశయత్రయము భారతీయుల జీవనసరళిలో, కోరికలలో,

ఆశలలో, కలలలో, జయాపజయములలో, ఈ ప్రపంచమున ఇమిడి పోవుటకు చేయు ప్రయత్నములన్నిట వానిని నడిపించు జీవనసూత్రము. ఈ ఆదర్శమే కాళిదాసుని కావ్యసందేశము. ఇదియే వాని రఘువంశమహాకావ్యమునకు ఆత్మ.

ఈనాటి హిందూమతమే కాళిదాసు డామోదించి అనుసరించిన మతధర్మమనుట కంటె ఈనాడు మసకబారిన సనాతనధర్మమే వాని మతమనుట న్యాయము. ఈ కవి రచనలందంతయు ఆర్షత్వము, బ్రహ్మీభూతత్వము, ఆత్మికజీవనమునందనురక్తి, ప్రయత్నము ఇత్యాది వ్యాప్తమై కన్పించును. వాని ఆదర్శము దేశకాలాది అవధుల కావల, రాగవిరాగాది ద్వన్ద్వముల నధిగమించి, వైయక్తికమైన భిన్నత్వముల కేంద్రమున అఖండమై వెలుగు పరమసత్యమును దర్శించి జీవించుట. రఘువంశము, 18వ సర్గ, 28వ శ్లోకమున కాళిదాసు డిట్లనును: **స బ్రహ్మభూయం గతిమాజగామ**. అనగా, ఆతడు బ్రహ్మమయమైన లక్ష్యమును చేరికొనెను., అని . ఇదియే సనాతనధర్మమునకు జీవనావధి.

కాళిదాసుడు శివభక్తుడు, శివపక్షపాతి యను నానుడి కాధారము వాని నాటకము లందన్నిటను రఘువంశాదియును శివప్రార్థనమే ఉండుట. ఐనను ఆతడంతమాత్రమున శైవుడనుట తగదు. ఉపాసనకాధారముగ నాతడు శివమూర్తిని స్వీకరించి యుండవచ్చును. ఐనను భావమున వానికి సంకుచితత్వము లేదు. త్రిమూర్తులలో నాతడు న్యూనాధిక్యములను భావించలేదు. రఘువంశాది శ్లోకమును గాంచిన, **వాగర్థావివ** అనుటలోనే వాగ్దేవియైన సరస్వతిని తత్ప్రాణమైన బ్రహ్మను దర్శించినాడు. **పార్వతీపమేశ్వరౌ** అన్నప్పుడు **పార్వతీప-రమేశ్వరౌ** అనగా పార్వతీపతిని శివుని, రమానాథుని కేశవుని గూడ పార్వతీపరమేశ్వరులలో దర్శించినాడు. వీరి మూడు మూర్తులలోని ఐక్యతను **సంపృక్తౌ** అనుట ప్రకటించుచున్నది. కాగా ఈ ముప్వరును ప్రకృతిలోని వారే, వాగ్రూపులే. వారి కర్థము పరమార్థమైన సచ్చిదానన్దపరబ్రహ్మమే అనుట ఉపనిషణ్మత సత్యమే. రఘువంశమున విష్ణుస్తోత్రమునగాని, కుమారసంభవమున బ్రహ్మస్తోత్రముగాని ఈ మహాకవి ఆరాధించినది త్రిమూర్తితత్త్వములకు మూలతత్త్వమైన పరబ్రహ్మమునే. **ఏకైవమూర్తిర్బిభిదే త్రిధాసౌ**, ఒకే మూర్తి మూడుగనైనది. **(కు.సం.7.44), నమస్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్ సృష్టేః కేవలాత్మనే। గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే॥** సృష్టికి పూర్వము కేవలాత్మవై గుణత్రయవిభాగముచేత భిన్నమూర్తులుగలవాడవైన నీకు నమస్కారము**(కు.సం.2.1),** అనుటలో కాలిదాసుని మతము వేదాంతమతమని సిద్ధము. మానవుని జీవనపరమావధియేమో ఆతడీ శ్లోకమున సూటిగనే చెప్పెను. **తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః॥**

(ర.వం.7.24) కాలిదాసుడు తత్త్వతః స్త్రీకంటె పురుషుడధికుడని భావించలేదు. **స్త్రీపుంసావాత్మభాగౌ తే (కు.సం.2.2),** స్త్రీపురుషులు నీ ఆత్మలోని భాగములు, లేక, నీ ఆత్మయొక్క భాగములు. సనాతనధర్మమున నిదియు నంతర్భాగమే.

అవ్యయుడైన ఆ పరమపురుషుని చేరునంతవరకు మరల మరల పుట్టుట గిట్టుట తప్పదని కాలిదాసుడు నమ్మెను. ఈ పరిణామమున కర్మ తోడ్పడును. కావున కర్మ తప్పదు. దానిని యోగబుద్ధితో చేయుచు, భక్తిమార్గముననుసరించుటే మహాజ్ఞానమను గీతమతమే కాలిదాసుని మతము.

కాలిదాసుని రచనలలో విషాదాంత మొక్కటియు లేదు. అందులకు కారణము జీవితమును నడిపించు నైతికశక్తి పర్యవసానమున పూర్ణత్వము నందించునదియే. అనగా ఆనందమునకు చేర్చునదియే. కనుక జీవితము, లౌకికవృత్తముగ నెంచి చూచిన దుఃఖమయముగ తోచినను, ప్రాపంచికతకు ఆధ్యాత్మికతను జోడించి చూచినప్పుడు దుఃఖము జీవుని పరిణామములో ప్రాస్తావికమే తప్ప పరమము చరమము కాదనునది సనాతనదర్శనము. దీనిని సమర్ధించునవే పురాణగాథలందలి లోకకంటకులైన రాక్షసుల చరిత్రలు. వీరు దేహాంతమున ఆ పరమాత్మతేజస్సులో లీనమగుదురు. ఈ విషయమున తపోనిష్ఠులగు మహర్షులకేది అంత్యప్రాప్యమో తపోభంగము జేయు దుష్టచరితులకును అదే చరమగతి. ఇట్లు కాలిదాసుని మతము ఉపనిషణ్మతమనుటే న్యాయము. సంకుచితమైన శైవమో శాక్తేయమో వైష్ణవమో వేరొకటియో కాదు.

భారతీయులు దేశకాలాతీతవిషయములను భావించినంతగా ప్రాపంచిక విషయములకు విలువనివ్వరని ఒక అభిప్రాయమున్నది. వీరు ఆముష్మికమును గురించి అధికశ్రద్ధతో విచారింతురనుట సత్యమే. ఈ లక్ష్యసిద్ధికై వీరు ప్రాపంచిక జీవితమును క్రమబద్ధము చేసి, లక్ష్యము దృష్టిపథమునుండి తొలగిపోకుండుటకే పరిపరివిధములుగా ఐహిక-ఆముష్మికముల విడదీయరాని సంబంధమును, అందలి సమగ్రతను గుర్తుచేసికొనుచుందురు. ఈ ప్రణాలికలో భాగమైనవే ఆశ్రమధర్మములు, పురుషార్థములు. జీవితమున ప్రతివస్తువునకు, ప్రతిస్థితికి, ప్రతి అనుభవమునకు ఒక నియతమైన సమయము, విలువ కలవని భారతీయసనాతనవిశ్వాసము. ఈ నమ్మకమే బ్రహ్మచర్య, గార్హపత్య, వానప్రస్థ, సన్న్యాసాది ఆశ్రమధర్మాచరణమునకును, ధర్మ-అర్థ-కామ-మోక్ష పురుషార్థచతుష్కపాలనమునకును భారతీయుని ప్రోత్సహించును. ఇది ఐహికనిరాకరణము కాదు. ఆముష్మికమునకు యోగ్యముగ ఐహికమును సంస్కరించుకొను ప్రయత్నము. మానవునకు జీవితమును రుచికరముగ, అనుభవయోగ్యముగ చేయునవి నైతిక, ఆర్థిక,కలాత్మక, ఆధ్యాత్మికవైఖరులు. జీవితమును జీవికిని, వాని సమాజమునకును

ప్రయోజనకారిగా చేయునది ఈ నాలుగపేటల సూత్రము. దీనిని ప్రిదిలిపోకుండ ఎడనెడ సంస్కరించి, ప్రభావంతము చేయుట కవికి కర్తవ్యముగ భావింపబడిన కాలమువాడు కాలిదాసుడు. వాని దృష్టిలో మతము, నైతికత అనునవి ప్రగతికి, సంక్షేమమునకు విరోధులు కావు, నిరోధకములు కావు. అర్థకామములకు ధర్మము రక్ష, మోక్షము గమ్యము. **అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మ ఏవ మనీషిణః (ర.వం1.25)** మానవజీవితమున దేని స్థానమేదియో, ప్రయోజనమెట్టిదో నిర్ద్వంద్వముగ ప్రకటించు ఈ రఘువంశప్రథమసర్గములోని 7,8 శ్లోకములు పరిశీలింపదగినవి.

శ్లో॥ త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్।
యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్॥

శ్లో॥ శైశవే ఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్।
వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాన్తే తనుత్యజామ్॥

సమాజమున సంపన్నులు, దరిద్రులు అను రెండు తెగలవారు ఎప్పుడైన ఉండక తప్పదు కదా. కారణములను చర్చించి, దరిద్రులనుద్ధరించు ప్రయత్నము జరుగవలసినదే. అట్టి ప్రయత్నములు ఎనలేని సంపదలను సద్వినియోగపఱచవలెననుదే **త్యాగాయ** అనుట. ఈ బాధ్యతను సంపన్నులు మరువకుండిరేని దారిద్ర్యము బహులజనబాధకము కాదు., నేరప్రవృత్తికి పంటపొలమును కాదు. సత్యమునే పలుకువానికి వాచాలతతో పనిలేదు. ఇది వాచిక తపస్సు. ఈ శుద్ధిలేకున్న, అబద్ధప్రచారములు, అసంబద్ధ ప్రలాపములు మెండై సమాజమున శాన్తి సుఖము లోపించును. సత్కీర్తి కొరకే విజయకాంక్ష. ఈ కీర్తి వ్యక్తిని సమాజశ్రేష్ఠుని జేయును. ఇది పొరుగు రాజ్యములను జయించు విషయము కాదు. పర్వతాధిరోహణము, అంతరిక్షయానము, వివిధశాస్త్రముల పరిశోధనాఫలితముగ నిత్యనూతనజ్ఞానావిష్కరణము, ఇవన్నియు **యశసే విజిగీషూణాం** అను దానిలో అంతర్వర్తులే. ఇది అర్థము విషయము. కామము విషయమున, ప్రకృతి కామమును వంశవృద్ధి కొరకేర్పరచినది.బుద్ధిజీవియైన మానవుడు ఈ ధర్మమును గౌరవించకున్న, విశృంఖలత్వము సమాజమును దైహికముగ, మానసికముగ బలహీనముచేసి మృత్యుమార్గమునకు లాగును. ప్రగతి సర్వత్ర కుంటుబడును. గృహస్థాశ్రమమునకు లక్ష్యము సంతానోత్పత్తి మాత్రమే, విశృంఖలశృంగారము కాదు. గృహస్థాశ్రమమునకు కామకేళీవిలాసమునకు వివాహబంధమున్నది. ధనార్జన కవసరము కలుగుట సంసారికే. కాని అర్థకామములు ధర్మబద్ధములై నియంత్రితములుగ ఉండవలెను. బాల్యము విద్యార్జనకు తగిన సమయము. మనసు ఏకాగ్రమై ఉండవలెను గాని బహువ్యాపి కారాదు. వార్ధక్యము రాగా, మానవుడు మునియై జీవించవలె,

వానప్రస్థుడు కావలె. తన సంతానము విద్యాధికులై, వివేకవంతులై తమ గృహస్థ ధర్మములను పాలించు సమర్థులైన వెనుక, వృద్ధులు పెత్తనము చేయుచు ఇంకను సంసారిధర్మము లనువర్తించుట కుటుంబజీవితమునకు చేటుదెచ్చును. అట్లు మునివృత్తులైన వారు, చివరకు యోగమార్గమున, అనగా ఇంద్రియమనోబుద్ధులను పరమాత్మానందమున ఏకాగ్రతతో సంధించి ఐచ్ఛికముగ, ఆనందముగ శరీరమును విడువవలె. ఇది సనాతన భారతీయ జీవన ప్రణాళిక. దీనియందొక క్రమము, పరిణతి కన్పించును. ఇది సనాతనమైన ఆర్షసమాజమునకు సమగ్రస్వరూపము. త్యాగమే సర్వత్ర పరమసూత్రము. అనగా, జీవితమును యే ఆకర్షణలు నిర్వీర్యము చేసి ప్రగతిని నిరోధించునో వానిని త్యజించవలె. త్యాగము ఇచట ఒకానొక సృజనాత్మక ధర్మము. కనుకే సర్వమును త్యజించిన సన్న్యాసులకు ఈ సమాజమున అత్యంత గౌరవమున్నది. శాకుంతలము ద్వితీయాంకమున 7వ శ్లోకమున, **శమప్రధానేషు తపోధనేషు గూఢం హి దాహాత్మకమస్తి తేజః,** శమము ప్రధానమైన తపోధనులలో రహస్యముగ ఒక దాహకశక్తియైన తేజస్సు ఉన్నది, అనుటకీ విశ్వాసమే మూలము.

స్త్రీ ప్రకృతి స్వరూపిణి, ఆమె సౌందర్యము కవులలోని శిల్పకళా వైదుష్యమున కొక గొప్ప ఆకర్షణగా నిలచును. మహాకవి కాళిదాసుడు మంత్రముగ్ధుడు కాకుండునా? కుమారసంభవకావ్యమున పార్వతి యౌవన ప్రసంగముననేమి, విక్రమోర్వశీయమున ఊర్వశి వర్ణనలోనేమి, మాళవికాగ్నిమిత్రమున మాళవిక వర్ణనలోనేమి, మేఘదూతమున యక్షుడు తన భార్యను వర్ణించిన తీరులోనేమి స్త్రీయౌవనాకర్షణను పురుషదృష్టితో చూచి పులకించిన అంగాంగ వర్ణనయే కానవచ్చును. పాఠకునికివి కొంత అతిగా తోచవచ్చును. కాని కవి శిల్పి, సౌందర్యోపాసకుడు. శృంగారదృష్టితో కాక మాతృభావనతోనైనను సాక్షాత్ సరస్వతీమూర్తిని వర్ణించు సందర్భములోనైనను, **సంగీతమపి సాహిత్యం సరస్వత్యాఃస్తనద్వయమ్,** అనియు, **కాటుకకంటి నీరు చనుకట్టుపయింబడనేల యేడ్చెదో,** అనియు ఆ తల్లి పాలు త్రాగిన పసివాడైనను స్తనములను తాకకుండుట కవికి సాధ్యమా? పురుషుని పుట్టుక, సుఖము, శాంతి, సమస్తము స్త్రీమూలమే కనుక ఆ మూర్తిపై ఆ గౌరవమే వానిలోని కళాత్మకతకు ప్రేరణయని భావించి తప్పులెన్నకుండుట న్యాయము. పురుషాకృతిని వర్ణించునప్పుడు ఆజానుభాహువనియు, అరవిందదళాయతాక్షుడనియు, విశాలవక్షుడనియు, ఎగుభుజములవాడనియు, దృఢజంఘుడనియు, కవయిత్రియైన వర్ణించును కదా. ఇట్టిపట్టుల కవియైనను కవయిత్రియైనను తన స్త్రీపురుషప్రకృతుల నుండి కాక దార్శనికప్రవృత్తినుండి చూచుననుకొనుట సరి.

స్త్రీపురుషప్రేమ కాళిదాసుని గాఢముగ ఆకర్షించినది. దీనిని చిత్రించు పట్టులందు తన ఉత్సాహమును, కల్పనాచాతుర్యమును ఉదారముగ వినియోగించెను. ప్రేమలో అనుభవమునకు వచ్చు ఛాయలన్నింటిని తన కావ్యములలో ప్రదర్శించెను. సౌందర్యాస్వాదన విషయమున, ప్రేమాస్వాదన విషయమున, కాళిదాసుడు తన చుట్టు కంచెవేసికొని కూర్చుండ లేదు. ఎ.డబ్ల్యూ.రైడర్ మహాశయుడన్నట్లు, కాళిదాసుడొక ఉదాత్తదైవీవైఖరి నవలంబించి, ఇంద్రియములను మనస్సును అమలిన సౌందర్యదర్శనానందమున కాయత్తపఱచెను. ఈతడారాధించినది దైహికసౌందర్యమును మాత్రమే కాదు, భావనాసౌందర్యమును, వ్యక్తిత్వసౌందర్యమును కూడ.

కాళిదాసుని కావ్యప్రపంచమున పురుషులు చలచిత్తులు, మందులు. వాని స్త్రీపాత్రలలో ఒక కాలాతీత విశ్వజనీనశీలము చదువరి నాకర్షించును. జర్మనీదేశీయుడైన గెటె (Goethe) మహాశయుడు అభిజ్ఞానశాకున్తలములోని శకుంతలను దర్శించి పరవశించి,

Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?
I name thee, O Sakuntala! and all at once is said.

అని గానము చేసెను. కాళిదాసుని స్త్రీమూర్తి భారతీయసంప్రదాయమునకు కాణాచి. క్రమబద్ధత, అన్యోన్యత అను గుణములే వారిపై గల ఈ గౌరవమునకు మూలము.

కాళిదాసుని కావ్యప్రపంచమున ప్రత్యక్షమగునదియును ఈనాటి పురుషాధిక్య ప్రపంచమే. ఈ ప్రపంచము వారిది గావున పురుషులు స్త్రీల విషయమున నిర్భీకులు, స్వతంత్రులు, విశృంఖలులు. బహుభార్యాత్వమును వారు సహజసూత్రముగనంగీకరించిరి. కాని కాళిదాసుని స్త్రీలు పురుషులవలె చపలచిత్తులు కారు, విశ్వసనీయులు, ప్రేమపూర్ణులు. ఐనను సున్నితమైన మనస్సు గలవారు, ఊహలు కలవారు, అర్థజ్ఞానము కలవారు. కనుకే వారిలో అనిశ్చితి, సంశయము కలుగుట కద్దు. నాటి సమాజమాశించిన కట్టుబాట్లను, సాంప్రదాయికనియమావళిని వారు ఎదుర్కొను సందర్భములున్నవి.

మాళవికాగ్నిమిత్రమున ధారిణి, ఐరావతి, మాళవిక, కౌశికి ప్రధాన స్త్రీ పాత్రలు, వీరు నల్వురు నాల్గువిధములు. పట్టపురాణి ధారిణి, పేరుకు తగినట్లుగనే, సహనశీలి. తన భర్త అన్యస్త్రీలయందనురక్తుడైనను భరించి గంభీరముగ వ్యవహరించును. భర్తలోని స్త్రీలాలసను సున్నితముగ మందలించును. **యది రాజకార్యేష్వపి ఈదృశీ ఉపాయనిపుణతా ఆర్యపుత్రస్య తతః శోభనం భవేత్।** కాని ఆమెకు భర్తయందనురాగము ఎంత మాత్రము

సడలక నిల్చియుండును. కాని ఐరావతి సందేహశీలి. దురుసుతనము, ఉద్రేకపడు నైజము, నియంతృలక్షణము గల వ్యక్తిత్వమామెది. అగ్నిమిత్రుడు మాలవికయందాసక్తుడై తనను విడిచినప్పుడు ఐరావతిలో ఈ లక్షణము బహిర్గతమగును. **అహో! అవినీతహృదయోఽయం ఆర్యపుత్రః।...శఠ! అవిశ్వసనీయహృదయోఽసి।** ఈ ఇద్దరి కంటె భిన్నమైనది మాలవిక. ముగ్ధసుందరి. ఇక కౌశికి కష్టములకు రోసి బౌద్ధభిక్షుకియైనది. ఈమె నాట్యచతుర.

విక్రమోర్వశీయమున ఔశీనరి పాత్ర ఒక హైందవసాంప్రదాయికభార్యామూర్తికి సజీవప్రమాణమనదగి యున్నది. తన భర్త సంతోషమునకై తన సుఖసంతోషములను పరిత్యజించినదామె. విదూషకుడన్నట్లు ఆమె వైఖరి **అభావే విరక్తిః** అనరానిది. ఆమెయే విస్పష్టముగ ఇట్లనును - **అహం ఖల్వాత్మనః సుఖావసానేన ఆర్యపుత్రం నిర్వృతశరీరం కర్తుమిచ్ఛామి.** ఆమె తన భర్తకు ప్రియురాలైన ఊర్వశితో స్నేహభావమున మెలగును. రవంతైన ఈసు జెందదు. ఊర్వశిమాత్రము ప్రేమ విషయమున స్వార్థపరురాలు, అసూయ గలది. పుడమితల్లి ఒడిలో పెరిగిన ఔశీనరి ఔదార్యము! స్వర్గమున చిరనివాసమున్న దేవకాంతయైన ఊర్వశి ఈర్ష్యాస్వార్థములు! ఎవరు మానవులు! ఎవరు దేవకాంతలు!

శాకున్తలమున ప్రేమ మొగ్గవేసి విప్పారి కాయగాచి పండగుట చిత్రించబడినది. దైహికాకర్షణమూలముగ మొగ్గతొడిగిన దుష్యన్తుని ప్రేమ నైతిక ఆధ్యాత్మికశీలమును సంతరించుకొని భూమిని స్వర్గముగ మార్చును. శకున్తల తన తల్లియైన మేనక సౌందర్యమును ఔల్లాసికశీలమును గుత్తగొని, తన తండ్రియైన విశ్వామిత్రుని సహనమును. క్షమను, ఆర్షప్రేమభావమును వారసత్వముగ చేకొన్నది. స్వేచ్ఛానియతుల సంగమరూపమే శకున్తల. కాళిదాసుని దృష్టిలో, యువతీయువకుల ప్రథమప్రేమోద్విగ్నత నేరమో పాపమో కాదు, కాని ఇంద్రియాకర్షణమే ప్రేమయను భావమునుండి తప్పులై వారు సత్యమైన ప్రేమను సాక్షాత్కరించికొనవలె, అనునది సిద్ధాన్తము. శకున్తలయు పార్వతియు ఇట్లు తప్పులైన వారే.

కాలిదాసుని మతమున సంభోగశృంగారము నింద్యము కాదు., ఆధ్యాత్మికసాధనలకు విరోధియు గాదు. కట్టుబాటులేని జీవితము, అదుపులేని భావతీవ్రత మాత్రమే ఆత్మకు విరోధి. స్త్రీపురుషలైంగికప్రేమ హద్దులెఱిగి న్యాయబద్ధమై ప్రవర్తించినప్పుడది ఆధ్యాత్మికశీలమును సంతరించుకొనును. సంసారిగ నుండియు సన్న్యాసిశీలమున జీవించగల్గును. **త్యక్తేన భుంజీథాః** అని కదా వేదోక్తి. ఆనందమే జీవితమునకు పరమావధి. అది అమలినము, పవిత్రము కావలయును. ఇంద్రియలాలస, దైహికసుఖముకొరకే జీవించుట అనర్థము. భార్య సహధర్మచారిణి, సాంఘికసంక్షేమమునకు మూలము. ఆమె

భర్త ఆస్తి కాదు, పురుషుని పూర్ణునిజేయు ప్రేమస్వరూపిణి. పురుషుని జీవనసూత్రబంధము. స్త్రీపురుషునకు తల్లి, వాని బిడ్డలకును తల్లి. కనుకే భార్యకు జాయా అని మరియొక పేరు. వీరి బంధమునకు అర్థము, సాఫల్యస్వరూపము సంతానము. **ప్రజాయై గృహమేధినామ్** అనునది కాలిదాసోక్తి.

రఘువంశమున కౌటుంబిక జీవితమునకు సజీవసంకేతము సుదక్షిణాదిలీపుల దాంపత్యము. రాముని ఏకపత్నీత్వము పరమము. కాలిదాసునిమతమున, సమగ్రవ్యక్తి వికాసమే వివేకజీవనమునకు లక్ష్యము. కౌటుంబికజీవిత మీ లక్ష్యమును సిద్ధింపజేయు భూమిక. ఆశ్రమవ్యవస్థకిదియే పరమప్రయోజనము. ఈ వైఖరిని భగవద్గీత బలముగ సమర్థించును.

4. కాలిదాసుని ప్రకృతిప్రియత్వము

కవులు ప్రకృతిప్రియులనుట సహజోక్తి. మానవుని రూపము, మనుగడ, సర్వము ప్రకృతిలో వ్రేళ్ళూని యున్నవి. ప్రకృతి నిబద్ధించినదే వాని జీవనలయ. కాలిదాసుడును అందరివలె ప్రకృతి నారాధించువాడే. ఐనను వాని వైఖరి ఒక సంప్రదాయమో, కవిలాంఛనమో కానిది- కేవలం వ్యక్తినిష్ఠముకాదు, ప్రకృతి అందములకు వాని ఇంద్రియస్పందన కాదు, క్షణికావేశము కాదు. ఇది ఆత్మికబంధము, ఆర్షమైన ఆత్మీయత.

కాలిదాసుని కావ్యములలోని పాత్రలన్నియు ప్రకృతితో సమైక్యమై జీవించు హృదయసౌకుమార్యము గలిగియున్నవే. వృక్షములు, పశుపక్ష్యాదులు, నదీపర్వతములు వీనితో సోదరభావమున తమ ఉనికిని, సుఖదుఃఖములను అనుదినము, క్షణక్షణము పంచికొనుచు జీవించునవే. వాని ఋతుసంహారకావ్యము సైతము కేవలము ప్రకృతి ధర్మముగ వచ్చిపోవు మార్పుల వర్ణనము కాదు. మానవజీవితముతో గాఢముగ పెనవేసికొని చరాచరప్రకృతి సంతరించికొనిన ఒక అపూర్వమానవీయత వర్ణనమది. - మానవుని కోరికలకు, నానాటి మనఃస్థితులకు ప్రతిబింబము. ఈ వైఖరియే వాని దృశ్యకావ్యములందును సుస్పష్టము. శకున్తల కణ్వాశ్రమవృక్షములకు జంతువులకు చేయు సేవ, **న కేవలం తాత నియోగః। అస్తి మమాపి సోదరస్నేహ ఏతేషు,** తండ్రిగారి మాట పాటించుటకే కాదు, నాకును వీనియందు సోదరభావమున్నది, అని శకున్తలయే ప్రకటించును. ఈమె మాటలను సమర్థించుచు కణ్వు డిట్లనును:

శ్లో॥ **పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషు యా**
నాదత్తే ప్రియమణ్డనాపి భవతాం స్నేహేన యా పల్లవమ్।
ఆద్యే వః కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా భవత్యుత్సవః
సేయం యాతి శకున్తలా పతిగృహం సర్వైరనుజ్ఞాయతామ్॥

అనగా, మీకు నీరుపోయకముందుగా తాను నీరు త్రాగనిది, తాను ఎంతయో అలంకారప్రియయైనను మీపై మమకారమువలన పూలు త్రుంచనిది, మీరు తొలిపూలు పూయగా మహదానందమున పొంగిపోవునది, ఈ శకుంతల పతిగృహమునకు పోవుచున్నది. మీరందఱు ఆమెకు అనుజ్ఞనిత్తురుగాక!, అని. ప్రకృతిని కణ్వుడుగాని శకుంతలగాని ఒక నిర్జీవ పదార్థముగనో తమకుపకరించు వస్తువులుగనో వ్యాపార వ్యవహార సరళిలో మూల్యాంకనము చేయలేదు. తమ ఇంటి పెద్దలుగ, ఆత్మీయులుగ గౌరవించిరి. ఇట్టిదే **రఘువంశము (14.69)**లోని సీతాక్రందనమునకు ప్రకృతి ప్రతిస్పందన:

శ్లో॥ **నృత్యం మయూరాః కుసుమాని వృక్షాః**
దర్భానుపాత్తాన్విజహుర్హరిణ్యః।
తస్యాః ప్రపన్నే సమదుఃఖభావ-
మత్యన్తమాసీద్రుదితం వనేఽపి॥

అనగా, నెమళ్ళు తమ నాట్యమును తటాలున ఆపి నిలిచినవి; నోటిలోని దర్భలను విడిచి లేళ్ళు నోళ్ళు తెరిచినవి; వృక్షములు పూవులను రాల్చినవి: సీత దుఃఖముతో సమాన దుఃఖమును ప్రకటించుచు ఆ అడవియంతయు రోదనధ్వనితో నిండిపోయినది, అని అర్థం.

ఇది ఆర్షానుభవము. నిజమునకు, ప్రతి జీవి పుట్టుకకు, మనుగడకు, సుఖదుఃఖములకు ప్రకృతిస్పందన లేకున్న, మానవుడెంత బుద్ధిజీవియైనను మనగలుగునా? స్పందన-ప్రతిస్పందనల రూపమే ప్రకృతి. ఈ దార్శనికతయే ఆర్షత్వము. కాళిదాసుని గాఢముగ హత్తుకొనినదీ ఆర్షదర్శనమే. వాని ప్రకృతి పరిజ్ఞానము సునిశితము. వాని వర్ణనలు, ప్రకృతితో వానిసహస్పందనలు, ప్రాకృతికమైన దృశ్యశబ్దస్పర్శాది అనుభవములు, వాని కల్పనాచేతనలో పునరుజ్జీవితములైన కవిబ్రహ్మ సృష్టిసత్యములు. వాని హిమాద్రి వర్ణనలు, గంగాసంగీత తరంగములు, అన్నియు మానుషములే. ప్రపంచమనగా మానవుడొక్కడు కాదు, వాని ఒక్కనికొరకే ఉద్దేశింపబడలేదు. ప్రకృతి ఆరాధనయనునది ఒక తాత్త్వికభావన, ఒక ప్రేమానుభవము, ఒక ఐక్యతానుభూతి. ఇదికాళిదాసుని వైఖరి.

5. కాళిదాసుని వ్యాఖ్యాతలు

వల్లభదేవుడు :

కవుల విషయమున ఎట్లో వ్యాఖ్యాతల విషయముననను అట్లే వివాదములకు, అభిప్రాయభేదములకు తావున్నది. ఎంతయో పరిశోధన జరిగినను, చాలా వివరములు

స్పష్టము కావలసియున్నవనగా మరింత పరిశోధనావశ్యకత ఉండనే ఉన్నది. కాళిదాసుని వ్యాఖ్యాతలలో మొదటివాడు వల్లభదేవుడనవచ్చును. వీనికంటె ముందు ప్రకాశవర్షుడని ఒకరున్నట్లు సూచనలున్నవి. వల్లభదేవుడే ఈ ప్రకాశవర్షుని ప్రస్తావించెననుటయు కద్దు. ఐనను వానిని గురించి తగినంతగా తెలియరానందున, వల్లభదేవుడే తొలి వ్యాఖ్యాత. అసలు వ్యాఖ్యాన ప్రక్రియకే ఆద్యుడనియు ఒక అభిప్రాయమున్నది.

ఈ వల్లభదేవుడు క్రీ.శ. 10వ శతాబ్దారంభమున తన వ్యాఖ్యలను రచించి యుండవచ్చును. ఈతడు తన తండ్రి ఆనందదేవుడని చెప్పికొని యున్నాడు, కాని తన సంతానమును గురించి, మనుమలను గురించి ప్రస్తావించనే లేదు. కైయటుడను నాతడు వల్లభదేవునకు చంద్రాదిత్యుడను కుమారుడును, ఆనందవర్ధనుడను మనుమడును ఉన్నట్లును, ఆ మనుమడు దేవీశతకము అనుదానిని రచించినట్టును పేర్కొనెను.

ఈ వివాదములటుండ, కాళిదాసుని కావ్యములను మొదటగా వ్యాఖ్యానించినవాడు వల్లభదేవుడనుట నిస్సంశయము. కాళిదాసుని కావ్యత్రయము నాతడు వ్యాఖ్యానించెను. లభించిన వ్యాఖ్యాప్రతులు నిర్వివాదములు కావు. ద్వివిధములుగను త్రివిధములుగను ఉన్నవి. బహుశః దీనికొక కారణము వేదాంతపురాణగ్రంథ వ్యాఖ్యానములపై గల శ్రద్ధ కావ్యవ్యాఖ్యానములపట్ల లేకపోవుట. వ్యాఖ్యావిస్తృతిలో కొన్ని పాఠములు లఘువులు, కొన్ని గురువులు. విస్తృత వ్యాఖ్యలను పఠించినవారు వానికి సంక్షిప్త పాఠములను వ్రాసియుండుటవలన లఘుపాఠము లేర్పడియుండవచ్చును. మరియొక విధమున, లఘువ్యాఖ్యానములకే పండిత-పాఠకులు కొన్ని వివరముల నధికముగ చేర్చి విస్తృతపాఠములను నిర్మించియుండవచ్చును. ఇంతకు, వల్లభదేవుని వ్యాఖ్యానశైలి ఎట్టిది?

సాంప్రదాయికముగ వ్యాఖ్యానమునకు ఐదు అవయవములుండవలయు నందురు:

శ్లో॥ పదచ్ఛేదోఽన్వయోక్తిశ్చ సమాసాదివివేచనమ్।
పదార్థబోధస్తాత్పర్యం వ్యాఖ్యావయవపంచకమ్॥

అనగా, 1.పదవిభాగము, 2.అన్వయక్రమము, 3.సమాసాదుల వివరణము, 4.ప్రతిపదార్థము, 5.తాత్పర్యము, అను ఈ అయిదును వ్యాఖ్యకు అవయవములు, అని భావము. ఇందు **సమాసాది** అనుదానిలో **ఆది** శబ్దార్థమున సంధి, అలంకారములు, ఛందస్సు ఇమిడి యున్నవనవచ్చును. ఇవే కాక మరెన్ని అంశములనైన, పూర్వగాథా వివరణము, ఔచిత్యచర్చ, ఇత్యాదులను వ్యాఖ్యలో చేర్చికొనవచ్చును. **ఆది** శబ్దార్థము అంతము లేనంత కదా!

దీనింబట్టి వల్లభదేవుని వ్యాఖ్యానమున ఈ అంశములన్నియు ఉండునను భావము

కలుగుట సహజము. అదిగాక తన వ్యాఖ్యకాతడు **పంచికా** యను పేరుంచినాడు. ఇదియు పాఠకునకాశ కలిగించునదే. కాని, వాని వ్యాఖ్యలను పరిశీలించిన, అవి నిజమునకు మూలశ్లోకపాఠమునకు వచన రూపములుగా తోచును. వాని వ్యాఖ్యానశైలి కిదియే మూల సూత్రము. ఐనను, కొన్ని శ్లోకములకు విస్తృత వ్యాఖ్యలును కన్పించు చున్నవి. రఘువంశము, సర్గ1, శ్లో.1 ఒక ఉదాహరణము. వల్లభదేవుని వ్యాఖ్యానపద్ధతిలో మరియొక విశేషము: పదములకు అర్థములనిచ్చునప్పుడు, మూలమున ప్రయుక్తమైన పదముకంటెను తక్కువ ప్రాచుర్యముగల పదములనిచ్చుట. అట్లే, వ్యాకరణ సూత్రములను సైతము చెప్పక విడచుట ప్రత్యేకము. అన్యగ్రంథములనుట్టంకించునప్పుడును, శ్లోకపాఠములను అసంపూర్ణముగ చెప్పి విడచుటయు ఒక ప్రత్యేక లక్షణమా అనిపించును. వాని దృష్టిలో, కాళిదాసుని కావ్యములను, తన వ్యాఖ్యలను చదువువారందఱును **టీకా విరహఖేదార్తసాధుసార్థప్రవర్తితులు.** కనుక వారందఱు అమరకోశమును, అష్టాధ్యాయిని అధ్యయనము చేసిన పండితులే. తాను చెప్పక విడచిన అంశములు వారెఱిగినవే కనుక అసౌకర్యము కలుగదని వాని ఉద్దేశమేమో! వల్లభదేవుని అలంకారశాస్త్రవైదుష్యమునకు గూడ నిదర్శనములు లభించవు. శ్లోకార్థనిర్ణయము విషయమున వాని పరిశీలనలు కొన్నిట అసాధారణమనిపించును. దీనికంతకును ముఖ్యకారణము వల్లభదేవుని పాండిత్యమును కనరానీయని వినయశీలముండుట. నిశితదృష్టికి వాని ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు కన్పడకపోవు. ఐనను, దోషములను నిష్కర్షగ దోషములుగా ప్రకటించుటకు ఆతడు వెనుకాడడు. అట్లే, కొన్ని తావుల అపాణినీయ ప్రయోగములను సమర్థించుట కూడా.

మనకు లభించిన వల్లభదేవుని వ్యాఖ్యానపాఠములు, మార్పులు చేర్పులు లేకుండ, వ్యాఖ్యాత వ్రాసినదే యథాతథముగ నున్నవని చెప్పలేము. లేఖకుల చేతులలోబడి, వారి వారి అలవాట్లు కారణముగా, మూలపాఠము ఎంతగా భ్రష్టమై ఉండునో ఊహించుటయు కష్టమే. లేఖకుల వలన మార్పులు, చేర్పులు పదునొకండు విధముల కలుగుటకవకాశమున్నదని గుర్తించబడినది. అవి ఇవి: 1)ప్రతీకలను చేర్చుట, 2)మూలపాఠములోని పదములను మార్చి పర్యాయపదములను వ్రాయుట, 3) సమాసములను మూలమునకు విరుద్ధముగ విఱిచి చెప్పుట, 4)వాక్యార్థములను సుబోధము చేయు నెపమున మూలపాఠములో లేని పదములను చొప్పించుట, 5)లేని అవ్యయములను చేర్చుట, 6)వాడుకలో అరుదైన పదములున్నచోట తరచు వాడుకలో కన్పించువానిని వ్రాయుట, 7)పాఠాంతరములను, మూలమున లేనివానిని, చేర్చుట, 8) వ్యాఖ్యాత ఉదహరించిన పాఠాంతరములలో ప్రసిద్ధములైనవానిని మూలపాఠముగా గ్రహించి వ్రాసికొనుట, 9)వ్యాఖ్యాత చేసిన వివరణకు తన వివరణను లేఖకుడు చేర్చుట,

10)మూలమునలేని నిఘంటు వ్యాకరణసమర్ధనలను చొప్పించుట, 11)మూలమునకు పొసగని పాఠములను చొప్పించుట. లేఖకులు తమకు నచ్చినట్లు వ్రాయుటే ఈ భ్రంశములకు కారణము. ఈ ప్రమాదములను దాటి కావ్యమైనను వ్యాఖ్యయైనను సుస్వరూపముగ శతాబ్దముల కాలవాహినినీది నిలిచియుండుట దురూహ్యము. కనుక అందినపాఠముల మంచి చెడులను ముచ్చటించునపుడు ఈ లేఖక దోషములను విస్మరించరాదు. ఏలన, ప్రాచీన గ్రంథముల పాఠములు లేఖకుల ద్వారముననే తరువాతి తరములకు లభించుట సాధారణానుభవము.

మల్లినాథుడు :

కాళిదాసుని వ్యాఖ్యాతలలో ప్రసిద్ధుడు మల్లినాథుడు. తన వ్యాఖ్య **కువ్యాఖ్యా విషమూర్ఛితయైన కాళిదాస భారతిని** ఉజ్జీవింపజేయుగాక యను నాశయముతో **సంజీవినీ** అని నామకరణము జేసినవాడు. వీనికి **సూరి** అను బిరుదున్నది. ఈతడు స్వయముగ బహుగ్రంథకర్త.

మల్లినాథుడు పండితకుటుంబములోని వాడు. ఈ కుటుంబమువారు వేదపండితులు, శాస్త్రపండితులు, యజ్వలు. మల్లినాథుని తండ్రి శ్రౌతశాస్త్రకారికను రచించిన విద్వాంసుడు. వాని కుమారుడైన కుమారస్వామి ప్రతాపరుద్రీయమునకు వ్యాఖ్యను రచించెను. మల్లినాథుడు స్వయముగ తనను గురించిగాని తనవారిని గురించిగాని తన రచనలలో ప్రస్తావించనే లేదు. వాని కుటుంబమును గురించి సాధికారత నిర్వివాదము కాదు. వాని తండ్రిపేరు కపర్దియని ఒక కొంత ఆధారమున్నది.

ఈతడు దేశపు దక్షిణాగ్రమున కన్యాకుమారి చెంతనున్న ఒకానొక గ్రామపు వాడని ఒక వాదము. కర్ణాటక రాష్ట్రమునగల గ్రామము వాని స్వగ్రామమని మరియొక వాదము. వాని పేరు మల్లినాథుడు కదా, మరాఠీ భాషలో మల్లినాథి అను పదమునకు వ్యాఖ్య, విమర్శ అని అర్థము కదా, కనుక ఈతడు మహారాష్ట్రము వాడని మూడవ వాదము. ఈ గందరగోళమును ఛేదించుచు పరిశోధనలో స్పష్టమైన సత్యము, ఈతడు తెలుగు వాడనియు, వీనిది నేటి మెధక్ జిల్లాలోని పఠాన్‌చెరు సమీపమునగల నేటి కొల్చారం అను గ్రామమనియు, ఇది ఆనాడు కొలిచెలమ అని పిలువబడెడిదనియు, ఇదియే సంస్కృతీకరించబడి, మల్లినాథుని ఇంటిపేరుగా కోలాచల అని యైనదని. అందువలన ఈతడు కోలాచల మల్లినాథసూరియైనాడు కాని నిజముగ నీతడు కొల్చారం మల్లినాథుడే. సూరి అనగ పండితుడని అర్థము అది వీని బిరుదు. ఇదిగాక వీనికి మహామహోపాధ్యాయ అను బిరుదమును, వ్యాఖ్యానచక్రవర్తి అను బిరుదమును కలవు.

ఈతడు క్రీ.శ. 1350-1450 మధ్య గల కాలమున జీవించి యుండెనని చారిత్రకాధారములున్నవి. విజయనగరము నేలిన 1వ దేవరాయలు కాలమువాడు. కాకతీయుల పాలన అంతరించిన తరువాత ఈతడు రక్కొండరాజైన సింగభూపాలుని ముఖ్యపట్టణమైన రాజకోనకు వలస వెళ్ళెనట. వీని విద్యాభ్యాసవిషయమున జానపదగాథలే తప్ప వేరు ఆధారము లేదు. ఒక కథననుసరించి మల్లినాథుడు కడు మందబుద్ధి. కాని వాని భార్య విద్యావతి. వివాహానంతరమొకనాడు ఆతడు ఊరి ఏటిలో స్నానము చేయుచు ఒడ్డున నిలచిన భార్యపైకి నీటిని చిమ్మగా ఆమె **మోదకైస్తాడయ** అన్నదట. ఆనాడు విఘ్నేశ చతుర్థియైనందున కుడుములు చేసి ఉన్నవి కనుక ఇంటికి వెళ్ళి కుడుముల తెచ్చి వానిని ఆమెపై విసరజొచ్చెనట. ఆమె చకితురాలై ఇదేమి యనగా, **మోదకైస్తాడయ** అంటివికదా, ఇవి మోదకములు, ఇది తాడనము అని నవ్వుచూ విసరెనట. ఆమె కోపమున **మా_ఉదకైస్తాడయ** అని నేనగా ఈ పాటి తెలియకపోయెనా అని నవ్వెనట. ఆ మాత్రము తానెఱుగనందుకు చింతించి ఆ రాత్రికి ఎవ్వరికీ చెప్పక బయలుదేరి కాశీనగరము జేరి అచట నొక పండితునాశ్రయించి మహాపండితుడై తిరిగి వచ్చెనని ఒక కథ. ఆతడు తన ఊరి చెంతనున్న ఒక సన్న్యాసిని సేవించుచుండెననియు, ఒకనాడాతడు తన తమ్మునకా సన్న్యాసిసేవనప్పగించగా, పెద్దిభట్టను నాతడు ఆ సన్న్యాసిని సేవించెననియు, కొంతకాలమునకు ఆ సన్న్యాసి కవసానకాలము రాగా పెద్దిభట్టునకొక మంత్రమునుపదేశించి, ఆ మంత్రోపాసన ఫలమును తన అన్నయగు మల్లినాథునకు ధారపోయవలయునని చెప్పి వానిచే అట్లే ప్రమాణము చేయించికొని మరణించెనట. మంత్రోపాసనచే పెద్దిభొట్టు మహాపండితుడై, మల్లినాథుని పేరున పెక్కు రచనలు చేసెనని మరియొక కథయున్నది. పేరే తప్ప అసలు మల్లినాథుడను వ్యక్తి లేనేలేడని ఒక వాదము.

మల్లినాథుని తండ్రిగా చెప్పబడుచున్న కపర్ది రచనలుగా 1.ఆపస్తంబ గృహ్యసూత్రవ్యాఖ్య, 2.భారద్వాజ గృహ్యసూత్ర వ్యాఖ్య అనునవి ముఖ్యములు. మరికొన్ని శాస్త్రగ్రంథములు కూడా కలవందురు.

మల్లినాథుని వ్యాఖ్యలు రెండు విధములు, కావ్య వ్యాఖ్యలు, శాస్త్ర వ్యాఖ్యలు, అని. **సంజీవినీవ్యాఖ్య** పేరున కాళిదాసుని రఘువంశ, కుమార సంభవ, మేఘదూత కావ్యములకును; **ఘంటాపథము** పేరున భారవికృత కిరాతార్జునీయమునకు వ్యాఖ్యయును; **సర్వంకషము** అను పేరున వ్రాసిన మాఘకావ్యవ్యాఖ్యయు; **జీవాతువు** పేరున వ్రాసిన శ్రీహర్షుని నైషధీయ చరితమునకు వ్యాఖ్యయు; **సర్వపథీనము** అను భట్టి కావ్యవ్యాఖ్యయు, ఏకావళికి చేసిన వ్యాఖ్య; **నిష్కంటకము** అను పేరున వరదరాజుని తార్కికరక్ష టీక; ఇవి వీని శాస్త్రవ్యాఖ్యలు. ఇవికాక ఇతడు రఘువీర చరిత్రము, వైశ్యవంశసుధాకర;

ఉదారకావ్యము అను మూడు సృజనాత్మక కృతులను రచించినట్టు తెలియవచ్చుచున్నది.

రామోరా :

ఈనాటి కాళిదాస వ్యాఖ్యాత రామోరా, విలోమమున గూడ నిర్వికారనామధేయుడు. వీని పూర్తిపేరు రావి మోహనరావు. ఈతని జననము క్రీ.శ. 1954లో గుంటూరు జిల్లాలోని వట్టిచెరుకూరు అను గ్రామమున. తల్లి శీతారామమ్మగారు; తండ్రి వేంకట సుబ్బయ్యగారు. విద్యాభ్యాసము చీరాల (నేటి ప్రకాశము జిల్లా) లోని వి.ఆర్.యస్. అండ్ వై.ఆర్.ఎన్. కళాశాలలోను, ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయమునను. ఆపై చీరాలలో తాను చదివికొనిన కళాశాలయందే భూగర్భశాస్త్రమున ఉపన్యాసకుడై విశ్రాంతుడైన **శాస్త్రవిషయామతిః** అనదగినవాడైనను, వీని జీవన జీవమునకు పరమార్థము మాత్రము సనాతన సంస్కృత సాహిత్యాధ్యయనము. శ్రీవేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయము, తిరుపతి, వారి ఎమ్.ఎ పట్టమును సంస్కృతమున సాధించి నిర్విరామ పరిశ్రమ చేయు సాహిత్యకృషీవలుడు.

భారతదేశమున కావ్యాధ్యయనము ద్వారా భాషాధికారమును సాధించు పద్ధతి సాంప్రదాయికమే. రామోరా జీవలక్షణమైన శాస్త్రాధ్యయన దృష్టికి ఇది సరిపోయినది. **ఘటకర్పరకావ్యము**తో మొదలిడి, **ఋతు సంహారము, మేఘదూతము, కుమార సంభవముల**ను వ్యాఖ్యానించి, లబ్ధప్రతిష్ఠుడై, ఇప్పుడు పంచకావ్యాధ్యయన పరిపూర్తికై **రఘువంశమును** వ్యాఖ్యానింపబూనినాడు. ఇప్పటికి రెండు సర్గలను వ్యాఖ్యానించుటయైనది. ఇవికాక, పునర్ముద్రణకు నోచని చాల గ్రంథములకు పండితులచే వ్యాఖ్యలు వ్రాయించి ముద్రాపణమును నిర్వహించి, సరస్వతీకటాక్షము తనపై నిలిచియుండునట్లు హార్దికారాధనము చేయుచు, ప్రస్తుతమున ఖడ్గమాలా ముద్రాపణ కార్యమున నున్నవాడు రామోరా. ఈతడు తన వ్యాఖ్యను కాళిదాసకవితను బ్రతికించుటకు కంకణము గట్టికొని వ్రాయలేదు. పాఠకుల కింతమాత్రము తెలియకుండునా అని చెప్పవలసిన వానిని చెప్పక విడువనూ లేదు. ఒక విద్యార్థి భావమును పొంది, తోటి సంస్కృత విద్యార్థులకు ప్రయోజనకారిగా నుండుటకు సంస్కృత విద్యావ్యాప్తి నొక ఆశయముగ గ్రహించి చేసినదీ వ్యాఖ్య. దోషదృష్టులకిందు వెదకిన దొరుకునది: పూర్వకవి ప్రయోగములను, నిఘంటు ప్రమాణములను చూపు తరి ఒండు రెండుదాహరణములు చాలుగదా ఇన్నిన్ని పద్యముల పూర్తి పాఠములను వ్రాయుటెందులకు? అను మాట యొక్కటి. ఒకవేళ ఇది దోషమేయైనను ఇందొక గుణమున్నది. చాలమంది పాఠకులెఱుగని ప్రశస్త పద్యములను చదువు నవకాశమును పొందగలుగుదురు; ప్రయోగవైవిధ్యమును గుర్తించి విద్యార్థి పుష్టినొందగలుగును.

రామోరా తన వ్యాఖ్యకు **మృణాళినీ** యని నామకరణము చేసెను. శ్రీయోగి అరవిందులపై భక్తితో, వారి పత్నియైన మృణాళినీదేవిపై ప్రత్యయముతో, ఆమెను స్మరించి ఈ పేరుంచెను. ఈ మృణాళినీ వ్యాఖ్య ఒక ఏకాదశదళ పద్మము. ఇది మానవశరీరము వలె సురూపము సమగ్రమునైన ఏకాదశావయవి. ఆ అవయములివి: 1.పదవిభాగము, 2.అన్వయక్రమము, 3.ప్రతిపదార్థము, 4.తాత్పర్యము, 5.విభక్తులు–క్రియలు, 6.సమాసములు, 7.సంధులు, 8.పదవ్యుత్పత్తి–నిఘంటుప్రమాణములు–కావ్య ప్రయోగములు, 9.క్రియాదర్శము, 10.అలంకారములు, 11.ఛందస్సు. ఈ సరళిలో కవి ఏ శబ్దము నే విభక్తిలో ప్రయోగించెనో, ఆ విభక్తిలో దాని అన్యవచనరూపములను; ఏ ధాతువు నేలకారమున ప్రయోగించెనో ఆ లకారమున ఆ పురుషలోని అన్యవచనరూపములను ప్రదర్శించెను. సంధిని విఱిచి, ఏ సంధియో నిర్వచించి, వ్యాకరణ సూత్రమును ఉట్టంకించెను. క్రియాదర్శమున క్రియను విశ్లేషించి, ధాతువును నిర్ణయించి, ప్రయుక్తరూపమును, రూపసాధన, కర్మణి రూపమును, అన్యకవి ప్రయోగములను ఉదహరించెను. అలంకారము నిర్దేశించి, లక్షణము జెప్పి, వివాదముల పరిశీలించి నిర్ధారించెను. ఛందోలక్షణమును విశదీకరించి, వృత్తమును చెప్పెను. **సంస్కృత విద్యార్థులకిది చేతికందిన స్వాదుఫలము. విద్యాధికులకిది హృదయానందకరము.**

5. కావ్యము:–

కావ్యము కేవలమొక పనిలేని వాని కాలక్షేపమునకై వ్రాయబడదు. వ్రాయు వానికి, పాఠకునకు, తద్ద్వారా సమాజమునకు ప్రయోజనమును చేకూర్చు ఉద్దేశముతో కావ్యరచన పూర్వము జరిగినది, ఎప్పుడును జరుగవలసి యున్నది. ఏమా ప్రయోజనమనగా, వ్రాయువానికి, లౌకికజీవనమునకై ధనము, ఆత్మతృప్తికై యశస్సు లభించును. పాఠకునకు వ్యవహారజ్ఞానము లభించును. అనగా, లోకము తీరుతెన్నులెట్లున్నవో, అవి ఎట్లుండిన శ్రేయస్సు కలుగునో తెలిసికొను అవకాశము దొరకును. కాగా వ్యక్తి నిష్ఠమైనవి, సమాజనిష్ఠమైనవి అమంగళకరమైన రీతులు ఏమున్నవో తెలిసికొనుటవలన శివేతరక్షతి కవకాశము కలుగును. ఈ లాభము రచయితకు, పాఠకునకు, సమాజమునకు గూడ కలుగును. వ్యక్తిగతముగ పరనిర్వృతికి మార్గమేర్పడును. ఇది కావ్యమువలన ఉద్దేశింపబడిన ప్రయోజనము. విద్యార్థులకు కావ్యపఠనమువలన భాషాధికారము, భావశుద్ధి, శాస్త్రపరిజ్ఞానము, యుక్తాయుక్త వివేచనము కలుగును. దీనివలన సమాజజీవనము సంస్కారవంతము, శాంతియుతము, అన్యోన్య సహకారరూపము, ఆనందమయము కాగలదు. తన కావ్యము ద్వారా ఈ లక్ష్యమును సాధించుట కవి బాధ్యత. ఇట్లాతడు సమాజ ఋణము నుండి ముక్తుడు కాగలుగును.

కవికి వలెనే కావ్యమునకు శరీరము, మనస్సు, ఆత్మ ఉన్నవి. భాషావ్యాకరణములు, ఛందోలంకారములు ఇత్యాది శాస్త్ర సంబంధులు కావ్యశరీరమున వచ్చును. ఇది స్థూలము. ఇతివృత్తము, సన్నివేశములు, పాత్రలు, వాని సుఖదుఃఖములు, ఇవియన్నియు కావ్యమనోన్మీలనములు. ఈ రెండింటిని కలిపి చైతన్యవంతముజేయు కేంద్రకమైన పరమార్థమేదో అది కావ్యాత్మ. ఈ కావ్యాత్మ ప్రత్యక్షముగను పరోక్షముగను పరమాత్మ సంబంధి. కానిచో కావ్యము ఆనందమున పర్యవసించుట అను ప్రయోజనము సిద్ధించదు. ఈ కావ్యానందము బ్రహ్మానంద సహోదరము అనుదానికాధారమే ఉండదు. కవియొక్క కావ్యవ్యక్తికి గూడ ఇవి యన్నియు ప్రతిబింబములు. కనుక కావ్యార్థమును తెలియుటయనగా కవి హృదయమనోధర్మములను, ఆత్మసంస్కారమును తెలియుటే. దీనిని పదిమంది రసలుబ్ధులకు పరిచయము చేయుబూనువాడు వ్యాఖ్యాత. తొలిపరిచయము శరీరము, రూపురేఖలతోనే కదా. ఇదియే భారతీయ సాంప్రదాయిక వ్యాఖ్యారీతి. కావ్యాంతర్గతుడైన కవి ముఖాముఖి పరిచయము ఈ వ్యాఖ్య.

పాఠకులందఱు ఒక తీరువారు కారు. ముఖపరిచయము చాలుననువారు కొందఱు, శిరఃకంపనమాత్ర స్నేహము (nodding acquaintance) చాలుననువారు పెక్కురు, కరచాలనముతో తృప్తి పడువారు కొందఱు, ఆలింగనమైత్రిని కోరువారు మరికొందఱు, గాఢమైన సఖ్యమును పెంపొందించుకొని, కవి గుణదోషములనెఱిగి, వాని సుఖదుః ఖములలో తాదాత్మ్యము చెందగల పరమమిత్రులు కొందఱుందురు. ఈ ప్రగాఢతరమైత్రిని కలిగింతుమని పూర్వ వ్యాఖ్యాతలు చెప్పుటలేదు. దైహిక పరిచయము మేము కలిగింతుము, ఆత్మీయత సాధించుట పాఠకుని వంతు, అని వారి ఉద్దేశము. ఏలన ఎవరెవరి మైత్రి ఎంత చిక్కటి పాకమున బడునో, అది ఆత్మనిష్ఠమైన విశేషము. పరిచయకర్త దానికి బాధ్యుడు కాడు. అందులకే పూర్వ వ్యాఖ్యాతలు కొన్ని విశేషములను తడవక విడిచిరి. కాని, కొందఱు పాఠకులకైనను కొన్ని విశేషాంశముల చర్చ యుండిన బాగుండు ననిపించుట కద్దు. ఉదాహరణకు 1)భావనిర్మితికి పదప్రయోగమునకు గల ఆత్మీయత, 2) భావమునకు అలంకారమునకు గల భూషణ భూష్యభావము, 3)పురాణకథా ప్రసంగావసరము, 4)సంస్కృతీ విషయ విపులీకరణము, ఇత్యాది అంశములు. ఇట్టి విషయములలో వ్యక్తిగతమైన అభిరుచుల పాత్ర మిక్కిలిగనుండును. కనుక దానిని విడుచుట మేలనిపించుట సహజము.

రామోరా అధ్యయనము చేసిన ప్రస్తుత కావ్యము కాళిదాసుని రఘువంశము. దీనిని కుమారగుప్త చక్రవర్తి కోరికపై కాళిదాసుడు వ్రాసెనని, శ్రీలంకలో లభించిన ఒక శాసన మాధారముగ, సోహానీ గారు తమ పరిశోధన వ్యాసమున ప్రకటించిరి. ఈ

మహాకావ్యమున మనకు లభించినవి 19 సర్గలేయైనను, కాళిదాసుడంతకంటె ఎక్కువ సర్గలతోనే రచించెననుటకు కొన్ని ఆధారములు పరిశోధకులకు కన్పించినవి. 19వ సర్గను పరిశీలించినచో, కవి తన కావ్యమును ఆ సర్గతో ముగించదలపలేదనిపించును. కాగా, యస్.వి.పండిత్ గారు రఘువంశము మొత్తము 25 సర్గల మహాకావ్యమనియు, వి.వి. మిరాషిగారు 26 సర్గలనియు అభిప్రాయపడిరి. ఈ పైగల 6 లేక 7 సర్గలు లభించకపోవుటకు కారణము తెలియదు. వానిని అసలు రచించనేలేదనుటకు, రచించదలచినట్లు 19వ సర్గయే సాక్ష్యమిచ్చును. ఐన, రచించదలచిన ఆ సర్గలను కాళిదాసుడు తన వార్ధక్యము, శక్తిక్షీణత ఇత్యాదుల కారణమున రచించలేక విడిచినాడని ఒక ఊహ. లభించిన ఆధారములను బట్టి రఘువంశమే కాళిదాసుని చివరి రచన.

ఒక మహాకావ్యమును వ్రాయుమని కాక, కుమారగుప్తుడు రఘువంశచరిత్రమునే వ్రాయుమని నిర్దేశించి పలుకుటేమి!? ఈ కారణము మనకు లభించకపోయిన సర్గలలో నిక్షిప్తమైనదని ఒక ఊహ. అదేమనగా, కుమారగుప్తుడు తన తల్లివంక ఇక్ష్వాకువంశ బంధువట. ఈ చరిత్రకు సంబంధించిన కథ ఆ లభించని ఆరేడు సర్గలలో ఉన్నదట. ఇది సరియైన, కాళిదాసుడట్లే ఈ మహాకావ్యమునకు ముక్తాయి పలికియున్న, రాజరక్షణలో కావ్యము సమగ్రముగ మిగిలి యుండదా? కుమారగుప్త వంశ చరిత్రతో పొందికయున్న ఆ ఆరేడు సర్గలే నామరూపములు లేకుండ పోవుటకేమి కారణము?! తెలియదు.

రఘువంశ చరిత్ర నేడు పురాణకథా విశేషముగ ఎంచబడుచున్నను, ఆనాడది చరిత్రయే కదా! ఐన, కాళిదాసుడు ఈ పురాతన చరిత్రకాంశములను ఎక్కడ నుండి గ్రహించెను? ఈ ప్రశ్నకు కాళిదాసుడిట్లనును **(ర.వం.1.4)**

శ్లో॥ అథ వా కృతవాగ్ద్వారే వంశే౽స్మిన్పూర్వసూరిభిః।
మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః॥

పూర్వసూరులనగా కాళిదాసునకు పూర్వులైన వాల్మీకి వ్యాసులు. రఘువు ఇక్ష్వాకువంశము వాడు కనుక, ఆ చరిత్ర వ్రాసినది వాల్మీకి కనుక ఆతని రచనయే కాళిదాసునకు మూలాధారము, అనుకొనవచ్చును. కాని, కాళిదాసుడు **కవియశఃప్రార్థీ** అని, తాను కవినని చెప్పికొన్నాడు తప్ప చరిత్రకారుడనని చెప్పికొనలేదు. కనుకే వాల్మీకి రచనయే కాక అన్యత్రకూడ విషయసేకరణ చేసెను. కాళిదాసుడు తన కావ్యమును రఘువంశమునకే పరిమితము జేసెను, మొత్తము ఇక్ష్వాకువంశీయుల గురించి వ్రాయనెంచలేదు. దిలీపుడు వరమడిగినది, **వంశస్య కర్తారమనన్తకీర్తిం సుదక్షిణాయాం తనయం (ర.వం.2.64)** అని కదా.

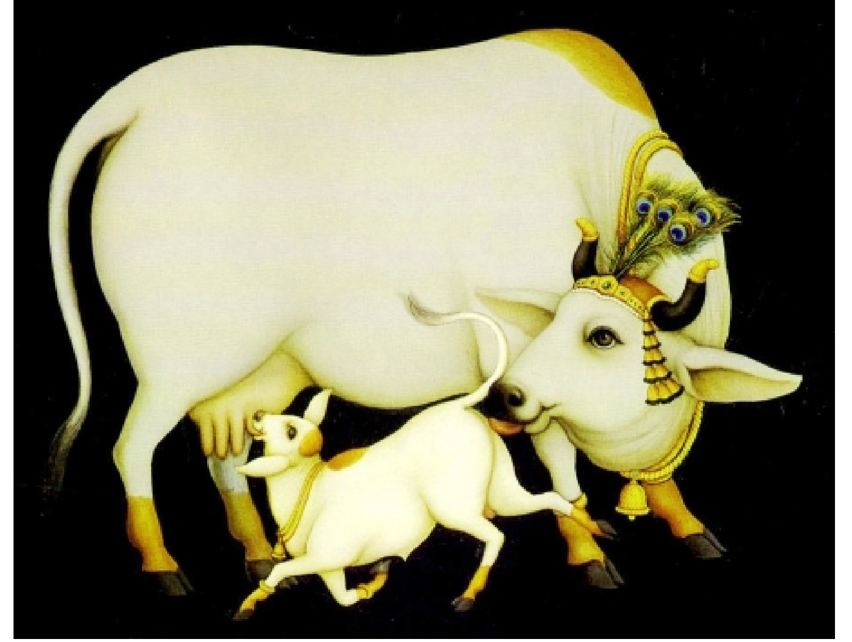
ఈ మహాకావ్యమనూహ్యముగ 19వ సర్గతో, అనగా, అగ్నివర్ణునితో ఆగిపోయినది. అప్పటివరకు రఘువంశచరిత్రలో గణుతికెక్కిన మహోదాత్త చరిత్రులను వర్ణించిన కాళిదాసుడు ఈ అగ్నివర్ణుని వృత్తాంతము నేల వారితో చేర్చెను? అగ్నివర్ణుడు నైతికముగ పతితుడైన రాజుకదా! ఉత్తముల వరుసలో ఈ పతితుని చేర్చుట వలన ఔచిత్యభంగము కలుగును కదా! ఇందువలన ఈ మహాకవి సాధించదలచిన మహత్ఫలమేమి?

రఘూణామన్వయం వక్ష్యే, అనిన కాళిదాసుడు దానికి తన కారణమును గూడ, **తద్గుణైః కర్ణమాగత్య,** అని స్పష్టముగ చెప్పెను. అట్లే, తనను ఆకర్షించిన ఆ సుగుణములను **రఘువంశ ప్రథమసర్గ శ్లో 5-8 శ్లోకములలో** వివరించినాడు. కాగా, ఆ ఉదాత్తచరితు లందఱును తమ జీవితములను సంస్కరించికొని అర్థకామములను ధర్మముతో నియంత్రించి మోక్షలక్ష్మిని చేకొన్నవారని విపులముగ వర్ణించెను. కాని ఈ కావ్యపాఠకునకు కాళిదాసుడు చెప్పనెంచిన అంశము మరియొకటున్నది. అదేమనగా, ఆ నియంత్రణము లేని విశృంఖల భోగపరాయణత స్వరూపమెంత వికృతమో, భయంకరమో, దానిని గూడ సజీవముగ చూపనెంచెను. ఇట్టిది ఉద్దిష్టప్రయోజనమే తప్ప కాకతాళీయమో, అశ్రద్ధకు ఫలితమో కాదు.

రఘువంశ కావ్యమున విశేషముగ వర్ణింపబడినది దిలీపుని చరిత్రము. కాని ఆ వంశమున ఇద్దరు దిలీపులుండగా, వారిలో కావ్యగత దిలీపుడు మొదటివాడా లేక రెండవ వాడా? అనునది వివరింపబడలేదు. రెండవ దిలీపుడు రఘువునకు కాలక్రమమున దగ్గరివాడు కనుక ఆతడే కావచ్చునని అభిప్రాయము.

కాళిదాసుడు తన ప్రణాళికకు అనుకూలముగ ఇక్ష్వాకు వంశీయుల ఆనుక్రమమున కొందఱురాజులను చెప్పక విడిచెనని పరిశోధకుల అభిప్రాయము. రఘువంశము కావ్య రూపమునగల ఒక భారతీయ రాజనైతికశాస్త్రము. శ్రద్ధగా, ప్రణాళికాబద్ధముగా కాళిదాసుడు దీనిని రచించెను. శివేతరక్షతికి, పరనిర్వృతికి సమర్థమైన మహాకావ్యమిది. కనుకే ఈ కావ్యాది భగవత్ప్రార్థన వాగర్థప్రతిపత్తిని, అనగా కావ్యమూలమున శివేతరక్షతిని, పరనిర్వృతినికోరుచూ కన్పడును.మరి యే శ్రవ్యకావ్యాదిలో భగవత్ప్రార్థన కనరాదు కదా!

- చింతగుంట సుబ్బారావు

పీఠికను అందించిన

శ్రీ చింతగుంట సుబ్బారావుగార్కి

ప్రోత్సహించిన డా॥ ముళ్లపూడి విశ్వనాథశాస్త్రిగార్కి, శ్రీ మేళ్ళచెఱ్ఱువార్కి, డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావుగార్కి, శ్రీ దేశం పాపిరెడ్డిగారికి

నమస్సులు.

ఎందరో మహానుభావులు, అందరికీ వందనాలు.

- రామోరా

శ్రీః
రఘువంశః – ద్వితీయఃసర్గః

విషయసూచికా

अइउण्, ऋऌक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्, लण्, ञमङणनम्, झभञ्, घढधष्, जबगडदश्, खफछठथचटतव्, कपय्, शषसर्, हल्

శ్రీః

రఘువంశః

'నందినీవరప్రసాదో' నామ ద్వితీయః సర్గః

అవతారిక :– ప్రభాతే రాజా ధేనుం వనాయ విససర్జ।

శ్లో॥ **అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే**
జాయాప్రతిగ్రాహితగన్ధమాల్యామ్।
వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం
యశోధనో ధేనుమృషేర్మమోచ ॥ **1**

श्लो॥ अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच॥ **१**

పదవిభాగము :– అథ, ప్రజానామ్, అధిపః, ప్రభాతే, జాయా…మాల్యామ్, వనాయ, పీతప్రతిబద్ధవత్సామ్, యశోధనః, ధేనుమ్, ఋషేః, ముమోచ।

అన్వయక్రమము :– అథ యశోధనః ప్రజానామ్ అధిపః ప్రభాతే జాయా…మాల్యాం పీతప్రతిబద్ధవత్సామ్ ఋషేః ధేనుం వనాయ ముమోచ।

ప్రతిపదార్థము :– అథ = పిమ్మట, యశోధనః = కీర్తియే సంపదగాగల, ప్రజానామ్ – అధిపః = ప్రజలకు అధిపతియగు దిలీపుడు, ప్రభాతే = వేకువజామునందు, జాయా ప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యామ్ = భార్యయగు సుదక్షిణాదేవిచే స్వీకరింపబడిన చందన

పుష్ప మాలలు కలదియు, పీత – ప్రతిబద్ధ – వత్సామ్ = పాలు త్రాగినదై కట్టివేయబడిన దూడకలదియు అగు, ఋషేః ధేనుమ్ – వసిష్ఠమహర్షియొక్క ఆవును, వనాయ = అడవికొఱకు, ముమోచ = విడచెను.

తాత్పర్యము :– పిమ్మట కీర్తిశాలి, ప్రజలకు అధిపతియగు **దిలీపుడు**, వేకువజామునందు సుదక్షిణాదేవిచే స్వీకరింపబడిన చందన పుష్పమాలలు కలదియు, పాలుత్రాగినదై కట్టివేయబడిన దూడకలదియు అగు వసిష్ఠమహర్షియొక్క **ఆవును** అడవికి పోవుటకు విడచెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అథ – అవ్యయమ్; 2.ప్రజానామ్ – ప్రజాయాః, ప్రజయోః, **ప్రజానామ్**; ప్రజాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 3. అధిపః – **అధిపః**, అధిపౌ, అధిపాః; అధిపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. ప్రభాతే – **ప్రభాతే**, ప్రభాతయోః, ప్రభాతేషు; ప్రభాతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. జాయా…మాల్యామ్ – **…మాల్యామ్**, …మాల్యే, …మాల్యాః …మాల్యాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. వనాయ – **వనాయ**, వనాభ్యాం, వనేభ్యః; వనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 7. పీతప్రతిబద్ధవత్సామ్ – **…వత్సామ్**, …వత్సే, …వత్సాః; …వత్సాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. యశోధనః – **యశోధనః**, యశోధనౌ, యశోధనాః యశోధనశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ధేనుమ్ – **ధేనుమ్**, ధేనూ, ధేనూః; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ఋషేః – **ఋషేః**, ఋష్యోః, ఋషీణామ్; ఋషిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. ముమోచ – క్రియాపదమ్, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః, భూతేలిట్।

సంధులు :–

1. యశోధనః + ధేనుః – యశోధనో ధేనుః – ఉత్వాదేశః।
2. ఋషేః + ముమోచ – ఋషేర్ముమోచ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :–

1. జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యామ్ – గంధశ్చ మాల్యం చ – గంధమాల్యే (ద్వంద్వ), జాయయా ప్రతిగ్రాహితే, జాయాప్రతిగ్రాహితే; జాయాప్రతిగ్రాహితే గంధమాల్యే యయా సా, జాయాప్రతిగ్రాహితమాల్యా, (బహువ్రీహిః) తామ్।
2. యశోధనః – యశః ఏవ ధనం యస్య సః యశోధనః (బ.)।
3. పీతప్రతిబద్ధవత్సామ్ – పీతం అస్యాస్తీతి పీతః, పీతః ప్రతిబద్ధశ్చ వత్సః యస్యాః సా, పీతప్రతిబద్ధవత్సా, (బ.) తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. జాయా - (స్త్రీ.)

ఎ) **జాయతే** పుత్రరూపేణాత్మాస్యామితి। జన్ + యక్ + టాప్, ఆత్వఇ్చ। భార్యా; (ఉణాది 4.11) జనేర్యక్।

బి) శ్లో॥ దారాః క్షేత్రం కలత్రం చ భార్యా సహచరీ వధూః।
సహధర్మచారిణీ పత్నీ **జాయా** చ గృహిణీ గృహాః॥ - 494
అని హలాయుధకోశము 11 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పతిర్భార్యాం సంప్రవిశ్య గర్భో భూత్వేహ జాయతే।
జాయాయాస్తద్ధి జాయాత్వం యదస్యాం జాయతే పునః॥ -మనుస్మృతి 9-8

2. శ్లో॥ **జాయయా** చ పతిభిశ్చ కదాచిజ్జాయతే స్మ న హి దమ్పతిశబ్దః।
అద్భుతస్య ఖలు తస్య జగత్యామర్థతామనుభవన్తి భవన్తః॥
- చమ్పూ భారతే 3-11

డి) శ్లోకమునందలి '**జాయా**' శబ్దము సుదక్షిణాదేవి సంతానవతి కాబోవు విషయమును సూచించుచున్నది.

ఛందస్సు :- ఈ సర్గమున శ్లోకములు 'త్రిష్టుభ్' ఛన్దస్సునకు చెందిన **ఉపజాతి** వృత్తమున కూర్పబడినవి.

శ్లో॥ అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ - పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః।
ఇత్థం కిలాన్యాస్వపి మిశ్రితాసు - వదన్తి జాతిష్విదమేవ నామ॥

When ఇంద్రవజ్రా and ఉపేన్ద్రవజ్రా are mixed in one stanza, the metre is called ఉపజాతి. It is said to have 14 varieties.

క్రియాదర్శము :- ముమోచ - 'ముచ్ల్-మోక్షణే', (తుదాది(6)) ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ముమోచ - ముముచతుః-ముముచుః।

కర్మణిప్రయోగః :- ప్రజానామాధిపేన ఋషేః ధేనుః ముముచే।

संजीवनीः- अथेति। अथ निशापनयनानन्तरं यश एव धनं यस्य स यशोधनः कीर्तिसंपन्नः प्रजानामधिपो दिलीपः प्रभाते प्रातःकाले, जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते - गन्धमाल्ये यया सा जाया प्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां, पीतं पानमस्यास्तीति पीतः पीतवानित्यर्थः ***अशन् आदित्वादच्प्रत्ययः** *पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा* इति महाभाष्यप्रयोगदर्शनात् ,पीतः प्रतिबद्धः वत्सो यस्यास्ताम्, ऋषेः धेनुं, वनाय वनं गन्तुं मुमोच *क्रियार्थोपपदे*त्यादिना चतुर्थी; जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः

पुत्रजननयोग्यत्वमस्तीति सूचितम्; तथा च श्रुतिः-
पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम्।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते।।
तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः। इति।

यशोधन इत्यनेन पुत्त्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हेऽपि गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते। अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजातिः - **स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौः।** इत्यत्रोक्तं केदारेण -**अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादा यदीया उपजातय स्ताः** । इति।

అవతారిక :- రాజ్ఞీ ధేనోః మార్గమన్వగచ్ఛత్।

శ్లో॥ తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసు -
మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా ।
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ 2

श्लो।। तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु -
मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्।। २

పదవిభాగము :- తస్యాః, ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుమ్, అపాంసులానామ్, ధురి, కీర్తనయా, మార్గమ్, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ, శ్రుతేః, ఇవ, అర్థమ్, స్మృతిః, అన్వగచ్ఛత్।

అన్వయక్రమము :- అపాంసులానాం ధురి కీర్తనయా మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ ఖురన్యాస పవిత్రపాంసుం తస్యాః మార్గం శ్రుతేః అర్థం స్మృతిః ఇవ అన్వగచ్ఛత్।

ప్రతిపదార్థము :- అపాంసులానామ్ = దోషరహితరాండ్రలయొక్క, ధురి = అగ్రమున, కీర్తనీయా = చెప్పదగిన, మనుష్య + ఈశ్వర - ధర్మపత్నీ = రాజగు దిలీపునియొక్క భార్యయగు సుదక్షిణాదేవి, ఖుర - న్యాస - పవిత్ర - పాంసుమ్ - గిట్టలుంచుటచేత పవిత్రమైన ధూళిగల, తస్యాః - ఆ నందినీ ధేనువుయొక్క, మార్గమ్ = మార్గమును, శ్రుతేః = శ్రుతియొక్క (వేదముయొక్క) అర్థమ్ = అర్థమును, స్మృతిః + ఇవ = స్మృతివలె, అన్వగచ్ఛత్ = అనుసరించి వెళ్లెను.

తాత్పర్యము :- దోషరహితరాండ్రలలో నగ్రమున చెప్పదగిన దిలీపమహారాజు ధర్మపత్ని సుదక్షిణాదేవి, నందినీధేనువు గిట్టలుంచుట చేత పవిత్రమైన ధూళిగల మార్గమును - శ్రుతియొక్క అర్థమును స్మృతివలె - అనుసరించి వెళ్ళెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్యాః - **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. ఖుర...పాంసుమ్ - **...పాంసుమ్**, ...పాంసూ,...పాంసూన్; ...పాంసుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అపాంసులానామ్ - అపాంసులాయాః, అపాంసులయోః, **అపాంసులానామ్**; అపాంసులాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. ధురి - **ధురి**, ధురోః, ధూర్షు; ధుర్‌శబ్దః, స్త్రీలిఙ్గః రేఫాన్తః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। గిర్‌శబ్దవత్, 5. కీర్తనీయా - **కీర్తనీయా**, కీర్తనీయే, కీర్తనీయాః ; కీర్తనీయాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. మార్గమ్ - **మార్గం**, మార్గౌ, మార్గాన్; మార్గశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. మనుష్యేశ్వర ధర్మపత్నీ - **...పత్నీ**, ... పత్న్యౌ, ...పత్న్యః; ...పత్నీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. శ్రుతేః - శ్రుత్యాః / **శ్రుతేః**, శ్రుత్యోః, శ్రుతీనామ్; శ్రుతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. ఇవ - అవ్యయమ్। 10. అర్థమ్ - **అర్థం**, అర్థౌ, అర్థాన్; అర్థశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. స్మృతిః - **స్మృతిః**, స్మృతీ, స్మృతయః; స్మృతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. అన్వగచ్ఛత్ - భూతే లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. శ్రుతేః + ఇవ - శ్రుతేరివ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ఇవ + అర్థమ్ - ఇవార్థమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః, **అకః సవర్ణే దీర్ఘః** (సూ. 6-197)
3. స్మృతిః + అన్వగచ్ఛత్ - స్మృతిరన్వగచ్ఛత్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుమ్ - ఖురాణాం న్యాసః ఖురన్యాసః (ష.త.), ఖురన్యాసేన పవిత్రాః ఖురన్యాసపవిత్రాః (తృ.త.), ఖురన్యాసపవిత్రాః పాంసవః యస్య సః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుః, (బ.)। తమ్
2. అపాంసులానామ్ - న పాంసులాః, అపాంసులాః (నఞ్,) తాసామ్।
3. మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ - మనుష్యాణాం ఈశ్వరః మనుష్యేశ్వరః ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ, మనుష్యేశ్వరస్య ధర్మపత్నీ మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ (ష.త.)।సా।

పదవ్యుత్పత్తి - కావ్యప్రయోగాలు - నిఘంటుప్రమాణాలు :-

1. పాంశులా - (స్త్రీ.)

ఎ) పాంశవః దోషాః సన్త్యస్యాః। పాంశూన్ లాతి వా, క।

పాంశుల + టాప్। కులటా; అసతీ; 'సిధ్మాదిభ్య'శ్చేతి లచ్ ప్రత్యయః।

బి) శ్లో।। **పాంశులా** బన్ధకీ స్వైరిణ్యసతీ పుంశ్చలీత్వరీ।

ధర్షిణీ కులటా ప్రోక్తా....

- అని హలాయుధకోశము '8' నామములను పేర్కొన్నది.

అలంకారములు :- ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

1. ఉపమానము - స్మృతి, ఉపమేయము - సుదక్షిణ, సా.ధ - అనుసరించుట, వాచకము - ఇవ.

2. విరోధాభాసాలంకారము ధ్వని - పాంసులమార్గమున నడిచినప్పటికిని 'అపాంసుల' అని చెప్పుట వలన విరోధాభాసము.

క్రియాదర్శము :- అన్వగచ్ఛత్ - 'అను' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, గమ్ - గతౌ, ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లఙ్, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

అన్వగచ్ఛత్ - అన్వగచ్ఛతాం - అన్వగచ్ఛన్।

संजीवनीः- तस्या इति। पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः **स्वैरिणी पांसुले** त्यमरः। **सिध्मादिभ्यश्चे** ति लच् प्रत्ययः ता न भवन्तीत्यपांसुलाः - तासां, धुरि अग्रे, कीर्तनीया परिगणनीया, मनुष्येश्वर धर्मपत्नी दिलीपधर्मपत्नी सुदक्षिणा, खुरन्यासैः-पवित्रपांसुं, तस्यां धेनोः, मार्गं, स्मृतिः मन्वादिवाक्यं, श्रुतेर्वेदवाक्यस्य - अर्थमभिधेयमिव, अन्वगच्छत् अनुसृतवती;यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति - तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः; *धर्मपत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः-प्रकृतिविकारभावाभावात्।

पांसुलपदव्यां वृत्तौ अपांसुलेति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते।

అవతారిక :- రాజా పత్నీం నివర్త్య ధేనుం జుగోప।

శ్లో।। నివర్త్య రాజా దయితాం దయాలు-
స్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః।
పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం
జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్।। 3

श्लो।। निवर्त्य राजा दयितां दयालु -
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुस्समुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ।। ३

పదవిభాగము :- నివర్త్య, రాజా, దయితామ్, దయాలుః, తామ్, సౌరభేయీమ్, సురభిః, యశోభిః, పయో...సముద్రామ్, జుగోప, గోరూపధరామ్, ఇవ, ఉర్వీమ్।

అన్వయక్రమము :- దయాలుః యశోభిః సురభిః రాజా తాం దయితాం నివర్త్య సౌరభేయీం పయో…సముద్రాం గోరూపధరామ్ ఉర్వీమ్ ఇవ జుగోప।

ప్రతిపదార్థము :- దయాలుః = దయావంతుడును, యశోభిః = కీర్తులచేత, సురభిః = మనోహరుడును అగు, రాజా = దిలీపమహారాజు, దయితామ్ = ప్రియురాలయిన సుదక్షిణాదేవిని, నివర్త్య = వెనుకకు పంపి, సౌరభేయీమ్ = కామధేనువు పుత్త్రికయైన, తామ్ = ఆ నందినీ ధేనువును, పయోధరీభూత చతుస్సముద్రామ్ = నాలుగు సముద్రములను స్తనములుగా చేయబడినదియు, గోరూపధరామ్ = ఆవు రూపములో నున్నదియును అగు, ఉర్వీమ్ + ఇవ = భూమిని వలె, జుగోప = కాపాడెను.

తాత్పర్యము :- దయావంతుడును, కీర్తులచేత మనోహరుడునగు ఆ దిలీపమహారాజు ప్రియపత్నిని వెనుకకు పంపి, కామధేనువు పుత్త్రికయైన ఆ నందినీ ధేనువును; నాలుగుసముద్రములను నాలుగు స్తనములుగా చేయబడినదియును గోరూపమున నున్నదియును అగు భూమినివలె కాపాడెను.

పాఠాన్తరాలు :-1. నివర్త్య - నిర్వర్త్య

విభక్తులు/క్రియలు :-1. నివర్త్య - ల్యప్ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 2. రాజా - **రాజా,** రాజానౌ, రాజానః, రాజన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. దయితామ్ - **దయితాం,** దయితే, దయితాః; దయితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।4. దయాలుః - **దయాలుః**, దయాలూ, దయాలవః; దయాలుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।5. తామ్ - **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. సౌరభేయీమ్ - **సౌరభేయీం,** సౌరభేయ్యౌ, సౌరభేయీః; సౌరభేయీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. సురభిః - **సురభిః,** సురభీ, సురభయః; సురభిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. యశోభిః - యశసా, యశోభ్యాం, **యశోభిః**; యశశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయా బహువచనాన్తః।9. పయో…సముద్రామ్ - **…సముద్రాం**, …సముద్రే, …సముద్రాః; …సముద్రాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. జుగోప - భూతే లిటి - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. గోరూపధరామ్ - **…ధరామ్,** …ధరే, …ధరాః; …ధరాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. ఇవ - అవ్యయమ్। 13. ఉర్వీమ్ - **ఉర్వీం,** ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః; ఉర్వీశబ్దః, ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైక వచనాన్తః।

సంధులు :-

1. దయాలుః + తామ్ - దయాలుస్తామ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

2. సురభిః + యశోభిః - సురభిర్యశోభిః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. ఇవ + ఉర్వీమ్ - ఇవోర్వీమ్ - గుణసన్ధిః - **ఆద్గుణః** (సూ 6-1-84)

సమాసాలు :-

1. సౌరభేయీమ్ - సురభేః అపత్యం స్త్రీ సౌరభేయీ, (ష.త.) తామ్,।
2. పయోధరీభూతచతుస్సముద్రామ్

ఎ) ధరన్తీతి ధరాః, పయసాం ధరాః పయోధరాః (ష.త.), న పయోధరాః అపయోధరాః (నఞ్.) పయోధరాః సంపద్యమానాః పయోధరీభూతాః (ప్రాదిసమాసః), పయోధరీభూతాః చత్వారః సముద్రాః యస్యాః సా, పయోధరీభూతచతుస్సముద్రా (బ.)। తామ్

బి) పయసా అధరీభూతాః చత్వారః సముద్రాః యస్యాః సా పయోధరీభూతచతు - స్సముద్రా, (బ.)। తామ్

3. గోరూపధరామ్ - గోరూపస్య ధరా గోరూపధరా (ష.త.) తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **దయితా** - (స్త్రీ.)

ఎ) **దయిత** + టాప్। భార్యా; పత్నీ;

బి) శ్లో॥ రామా వామా వామనేత్రా పురన్ధ్రీ
నారీ భీరుర్భామినీ కామినీ చ।
యోషా యోషిద్వాసితా వర్ణినీ స్త్రీ
స్యాత్సీమన్తిన్యఙ్గనా సుందరీ చ॥ 481

శ్లో॥ అబలా మహిలా లలనా ప్రమదా రమణీ నితమ్బినీ వనితా।
దయితా ప్రతీపదర్శిన్యుక్తా కాన్తా వధూర్వశా యువతిః॥ 482

- అని హలాయుధకోశము 'దయితా' కు 29 నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ శుచిరప్సు విద్రుమలతా విటప-
స్తనుసాంద్రఫేనలవసంవలితః।
స్మరదాయినః స్మరయతి స్మ భృశం
దయితాధరస్య దశనాంశుభృతః॥ - కిరాతే 6-13

"**ప్రియురాలి**పెదవిశోభను మిక్కిలి తలపునకు తెస్తున్నది."

2. శ్లో॥ **దయితే** రదనత్విషాం మిషాదయి తేఽమీ విలసన్తి కేసరాః।
అపి చాలకవేషధారిణో మకరన్ద స్పృహయాలవోఽలయః॥
- భామినీవిలాసః -2-78

అలంకారాలు :- ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.
దిలీపమహారాజు భూమిని సర్వవిధముల 'ఎట్లు' కాపాడుకొనుచున్నాడో అట్లే నందినీ ధేనువును సేవించుచున్నాడు అని ఉత్ప్రేక్షింపబడుటచే ఇట ఉత్ప్రేక్షాలంకారమున్నదని చెప్పబడినది.

క్రియాదర్శము :- జుగోప - 'గుపూ - రక్షణే', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

జుగోప - జుగుపతుః - జుగుపుః।

శ్లో॥ **జుగోపా**త్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మమనాతురః।
అగృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తస్సుఖమన్వభూత్॥ - ర.వం. 1.21

संजीवनीः- निवर्त्येति। दयाळुः कारुणिकः*स्याद्दयाळुः कारुणिक इत्यमरः। *स्पृहि गृही त्यादिना अळुच्प्रत्ययः, यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः। **सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपी** ति शाश्वतः, राजा,दयितां, निवर्त्य, सौरभेयीं कामधेनुसुतां तां नन्दिनीं, धरन्तीति धराः। *पचाद्यच् - पयसां धराः पयोधराः स्तनाः ***स्त्री स्तनाब्धौ पयोधरा वि** त्यमरः। अपयोधराः पयोधराः संपद्यमाना भूताः पयोधरीभूताः। *अभूततद्भावे च्विः ***कुगतिप्रादय** इति समासः। पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्राः यस्यास्ताम् *अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेकपदग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः, गोरूपस्य धराम्, उर्वीं वसुधामिव * **वसुधोर्वी वसुन्धरे** त्यमरः, जुगोप ररक्ष - भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः * गुपू रक्षण इति धातोः कर्तरि लिट्।

అవతారిక :- ఆత్మశరీరరక్షణార్థమప్యన్యాపేక్షా నాసీద్రాజ్ఞః।

శ్లో॥ **వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనో -**
ర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః ।
న చాన్యతస్తస్య శరీరరక్షా
స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః ॥ 4

श्लो॥ **व्रताय तेनानुचरेण धेनो -**
र्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः। ४

పదవిభాగము :- వ్రతాయ, తేన, అనుచరేణ, ధేనోః, న్యషేధి, శేషః, అపి, అనుయాయి వర్గః, న, చ, అన్యతః, తస్య, శరీరరక్షా, స్వవీర్యగుప్తా, హి, మనోః, ప్రసూతిః।

అన్వయక్రమము :- వ్రతాయధేనోః అనుచరేణ తేన శేషః అనుయాయివర్గః అపి న్యషేధి తస్య శరీరరక్షా చ అన్యతః న। హి మనోః ప్రసూతిః స్వవీర్యగుప్తా (భవతి)।

ప్రతిపదార్థము :- వ్రతాయ = వ్రతముకొఱకై, ధేనోః = ధేనువునకు, అనుచరేణ = సేవకుడగు, తేన = ఆ దిలీపునిచేత, శేషః = మిగిలిన, అనుయాయివర్గః అపి = అనుచరగణముకూడ, న్యషేధి = నిషేధింపబడినది, తస్య = ఆతనికి, శరీరరక్షా చ = దేహరక్షణమున్ను, అన్యతః న = మఱియొకని వలన లేదు, హి = ఏలయన, మనోః = మనువుయొక్క, ప్రసూతిః = సంతతి, స్వవీర్యగుప్తా (భవతి) = తన పరాక్రమముచేతనే రక్షింపబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :- వ్రతముకొఱకై ధేనువునకు సేవకుడగు ఆ దిలీపునిచేత మిగిలిన అనుచరగణమున్ను నిషేధింపబడినది. ఆతనికి దేహరక్షణము మఱియొకనివలన లేదు. ఏలయన మనుసంతతి తన పరాక్రమముచేతనే రక్షింపబడుచున్నది.

పాఠాన్తరాలు :- 1. న్యషేధి శేషో - న్యషేధ్యశేషో. 2. మను - మనో

విభక్తులు/క్రియలు :-1. వ్రతాయ - **వ్రతాయ**, వ్రతాభ్యాం, వ్రతేభ్యః; వ్రతశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. తేన - **తేన**, తాభ్యాం, తైః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 3. అనుచరేణ - **అనుచరేణ**, అనుచరాభ్యాం, అనుచరైః ; అనుచరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 4. ధేనోః - **ధేనోః**/ధేన్వాః, ధేన్వోః, ధేనూనామ్; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. న్యషేధి - క్రియాపదమ్, **కర్మణి,** భూతే లుఙి ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 6. శేషః - **శేషః**, శేషౌ, శేషాః; శేషశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. అపి - అవ్యయమ్। 8. అనుయాయివర్గః - **అనుయాయివర్గః**, అనుయాయివర్గౌ, అనుయాయివర్గాః; అనుయాయివర్గశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. న - అవ్యయమ్। 10. చ - అవ్యయమ్। 11. అన్యతః - తసిల్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 12. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. శరీరరక్షా - **శరీరరక్షా**, శరీరరక్షే, శరీరరక్షాః; శరీరరక్షాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 14. స్వవీర్యగుప్తా - **స్వవీర్యగుప్తా**, స్వవీర్యగుప్తే, స్వవీర్యగుప్తాః; స్వవీర్యగుప్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. హి - అవ్యయమ్। 16. మనోః - **మనోః** , మన్వోః, మనూనామ్; మనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 17. ప్రసూతిః - **ప్రసూతిః**, ప్రసూతీ, ప్రసూతయః; ప్రసూతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. తేన + అనుచరేణ - తేనానుచరేణ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

2. శేషః + అపి - శేషోఽపి - ఉత్వాదేశః - పూర్వరూపసన్ధిః।
3. అపి + అనుయాయివర్గః - అప్యనుయాయివర్గః - యణాదేశసన్ధిః।
4. చ + అన్యతః - చాన్యతః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
5. అన్యతః + తస్య - అన్యతస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

ఇకో యణచి (సూ 6-1-74) ఇ,ఉ,ఋ,ౡవర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా య్,వ్,ర్,ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.

సమాసాలు :-

1. అనుచరేణ - అను చరతి ఇతి అనుచరః తేన।
2. అనుయాయివర్గః - అను యాన్తి ఇతి అనుయాయినః, అనుయాయినాం వర్గః అనుయాయివర్గః, (ష.త.)।
3. శరీరరక్షా - శరీరస్య రక్షా శరీరరక్షా (ష.త.)।
4. స్వవీర్యగుప్తా - స్వస్య వీర్యమ్ స్వవీర్యమ్ (ష.త.), స్వవీర్యేణ గుప్తా సా (తృ.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ధేనుః - (స్త్రీ.)

ఎ) ధయతి లేఢి సుతాన్, ధీయతే వత్సైరితి వా।
ధేట్ పానే + 'ధేటి ఇచ్చ' ఇతి నుః ఇచ్చాన్తాదేశః। నవ ప్రసూతా గౌః।

బి) శ్లో॥ **ధేనుర్నవప్రసూతా** ... అని హలాయుధకోశము.

సి)1. శ్లో॥ యాస్తు పాపవినాశిన్యః - పఠ్యన్తే దశ**ధేనవః**।
తాసాం స్వరూపం వక్ష్యామి - నామాని చ ధనాధిప॥
- ఇతి మత్స్యపురాణే - 76 అ.

ఇట 'వరాహపురాణ'మున్ను చూడగలరు.

2. శ్లో॥ కామాన్దుగ్ధే విప్రకర్షత్యలక్ష్మీ కీర్తిం
సుతే దుష్కృతం యా హినస్తి।
తాం చాప్యేతాం మాతరం మంగలానాం
ధేనుం ధీరాః సూనృతాం వాచమాహుః। - ఇతి ఉత్తరరామచరితే 5-31

3. ఈ సర్గమున 49వ శ్లోకమున్ను ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

5. 'నందినీ' ధేనువు - ప్రసూతురాలను విషయము 18వ శ్లోకమున 'గృష్టిః' అను పదముచే కూడా చెప్పబడినది.

అలంకారాలు :-

ఇందు 'కావ్యలింగాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును. తల్లక్షణం యథా -

'కావ్యలిఙ్గం హేతోర్వాక్యపదార్థతా'

ఏదైనా ఒక విషయమును చెప్పి దానికి హేతువును చెప్పటం కావ్యలింగాలంకారము.

'న చాన్యతాస్తస్య శరీరరక్షా' అని చెప్పి దానికి హేతువుగా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః' అని చెప్పబడినందున ఇట కావ్యలింగాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- న్యషేధి - నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'షిధగత్యా' (భ్వాది) మిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్మణి భూతే లుజి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

న్యషేధి - న్యషేధిషాతాం - న్యషేధిషత।

కర్తరిప్రయోగః సః అనుయాయివర్గం న్యషేధీత్।

సంజీవనీ:- व्रतायेति। व्रताय धेनोरनुचरेण न तु जीवनायेति भावः, तेन दिलीपेन, शेषोऽप्यवशिष्टोऽपि, अनुयायिवर्गः अनुचरसंघः, न्यषेधी निवर्तितः, शोषत्वं सुदक्षिणापेक्षया; कथं तर्ह्यात्मरक्षणमित्यत आह - न चेति - तस्य दिलीपस्य, शरीररक्षा च, अन्यतः पुरुषान्तरात्, न च ;हि यस्मात् मनोः, प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः, स्ववीर्यगुप्ता स्व पराक्रमेण रक्षिता - न हि स्वपराक्रमनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः।

అవతారిక :- అథ శ్లోకద్వయే ధేనోః సమారాధనప్రకారో వర్ణ్యతే।

శ్లో॥ **ఆస్వాదవద్భిః కబలైస్తృణానాం**
కణ్డూయనైర్దంశనివారణైశ్చ ।
అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యా -
స్సమ్రాట్సమారాధనతత్పరోఽభూత్ ॥ 5

श्लो।। **आस्वादवद्भिः कबलैस्तृणानां**
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतैः स्वैरगतैश्च तस्या -
स्सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्।। ५

పదవిభాగము :- ఆస్వాదవద్భిః, కబలైః, తృణానామ్, కండూయనైః, దంశనివారణైః, చ, అవ్యాహతైః, స్వైరగతైః, చ, తస్యాః, సమ్రాట్, సమారాధనతత్పరః, అభూత్।

అన్వయక్రమము :- సమ్రాట్ సః ఆస్వాదవద్భిః తృణానాం కబలైః కండూయనైః దంశనివారణైః అవ్యాహతైః స్వైరగతైః చ తస్యాః సమారాధనతత్పరః అభూత్।

ప్రతిపదార్థము :- సమ్రాట్ = చక్రవర్తియగు దిలీపుడు, ఆస్వాదవద్భిః = రుచిగల, తృణానాం కబలైః = గడ్డిపరకలయొక్క గ్రాసములతోను, కణ్డూయనైః = గోకుటలచేతను, దంశనివారణైః = ఈగలను దోలుటచేతను, అవ్యాహతైః = ఇటునటు అదల్పబడని,

స్వైరగతైః చ = స్వేచ్ఛాసంచారములచేతను, తస్యాః = ఆ 'నందినీ' ధేనువుయొక్క సమారాధనతత్పరః = శుశ్రూషయందు నిరతుడు, అభూత్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము :- చక్రవర్తియగు **దిలీపుడు** రుచిగల గడ్డిపరకల గ్రాసములతోను, గోకుటల చేతను, ఈగలను దోలుటచేతను, ఇటునటు అదల్పక, స్వేచ్ఛాసంచారముల చేతను ఆ **'నందినీ'** ధేనువుయొక్క శుశ్రూషయందు నిరతుడాయెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. అవ్యాహతైః స్వైరగతైః సః - అవ్యాహతస్వైరగతైశ్చ అవ్యాహతస్వైరగతేః స।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఆస్వాదవద్భిః - ఆస్వాదవతా, ఆస్వాదవద్భ్యాం, **ఆస్వాదవద్భిః** ఆస్వాదవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 2. కబలైః - కబలేన, కబలాభ్యాం, **కబలైః**; కబలశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృ.బ.। 3. తృణానామ్ - తృణస్య, తృణయోః, **తృణానామ్**; తృణశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసక లింగః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. కణ్డూయనైః - కణ్డూయనేన, కణ్డూయనాభ్యాం, **కణ్డూయనైః** కణ్డూయనశబ్దః, అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, తృ.బ.। 5. దంశనివారణైః - దంశనివారణేన, దంశనివారణాభ్యాం, **దంశనివారణైః**; దంశనివారణశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృ.బ.। 6. అవ్యాహతైః - అవ్యాహతేన, అవ్యాహతాభ్యాం, **అవ్యాహతైః** అవ్యాహతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః , తృ.బ.। 7. స్వైరగతైః - స్వైరగతేన, స్వైరగతాభ్యాం, **స్వైరగతైః**; స్వైరగతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృ.బ.। 8. తస్యాః - **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. సమ్రాట్ - **సమ్రాట్**, సమ్రాజౌ, సమ్రాజః; సమ్రాట్ఛబ్దః, జకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. సమారాధనతత్పరః - **...తత్పరః** , ...తత్పరౌ, ...తత్పరాః...తత్పరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. అభూత్ - క్రియాపదమ్। భూతే లుఙి ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. కబలైః + తృణానామ్ - కబలైస్తృణానామ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. కణ్డూయనైః + దంశనివారణైః - కణ్డూయనైర్దంశనివారణైః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. దంశనివారణైః + చ - దంశనివారణైశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
4. స్వైరగతైః + చ - స్వైరగతైశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
5. తస్యాః + సమ్రాట్ - తస్యాస్సమ్రాట్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
6. ...తత్పరః + అభూత్ - ...తత్పరోఽభూత్ - ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।

శ్చుత్వసన్ధిః :- స్తోః శ్చునాశ్చుః (సూ 8-4-39) సకార తవర్గములకు శకార చవర్గములతో కలయిక ఏర్పడినప్పుడు శకార చవర్గములు వచ్చును.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. దంశనివారణైః - దంశానాం నివారణం దంశనివారణం,(ష.త) తైః।
2. అవ్యాహతైః
   ఎ) న వ్యాహతాః అవ్యాహతాః తైః (నఞ్.)।
   బి) న వ్యాహతాని అవ్యాహతాని తైః (నఞ్.)।
3. స్వైరగతైః - ఎ) స్వైరాశ్చ తే గతాశ్చ స్వైరగతాః, తైః (కర్మధారయ.)।
   బి) స్వైరాణి చ తాని గతాని స్వైరగతాని, తైః, (కర్మధారయ.)।
4. సమారాధనతత్పరః - సమారాధనే తత్పరః (స.త.)।
5. ఆస్వాదవద్భిః - ఆస్వాదః విద్యతే యేషు తే ఆస్వాదవన్తః, (బ.) తైః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సమ్రాట్ - (పుం.) - జకారాన్తః।

ఎ) సమ్యక్ రాజతే ఇతి। సమ్ + రాజ్ + క్విప్।

బి) 'మో రాజి సమః క్వౌ' ఇతి సమో మకారస్య మాదేశస్తేన నానుస్వారః। చక్రవర్తీ; సార్వభౌమః।

సి) శ్లో॥ యేనేష్టం రాజసూయేన స **సమ్రాట్** పరికీర్తితః।
చక్రవర్తీ సార్వభౌమో మధ్యమో మణ్డలేశ్వరః॥ 422
- అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) **రాట్ / రాడ్** - రాజౌ - రాజః - కర్తా
రాజతే ఇతి రాట్। 'రాజృ దీప్తౌ' అస్మాత్ క్విప్
హల్ఙ్యాదినా సులోపే 'వశ్చే'తి షత్వేజశ్త్వచర్త్వే।

ఇ) శ్లో॥ యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః।
శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స **సమ్రాట్...**
- అని అమరకోశము 3-8-3

ఎఫ్)శ్లో॥ తతస్తు కోటిపర్యన్తః **స్వరాట్** సమ్రాట్ తతఃపరమ్।
దశకోటిమితో యావత్ విరాట్తు తదనంతరమ్॥
-ఇతి శుక్రనీతిసారే 1-186

'...పదికోట్ల ఆదాయాన్ని పన్నులద్వారా అందుకొనే వ్యక్తి సమ్రాట్టు అనీ,...'

క్రియాదర్శము :- అభూత్ - 'భూ-సత్తాయామ్' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙి, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అభూత్ - అభూతామ్ - అభూవన్

శ్లో॥ ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం
యదేవ వవ్రే తదపశ్యదాహృతమ్।
న హీష్టమస్య త్రిదివేఽపి భూపతే-
రభూదనాసాద్యమధిజ్యధన్వనః॥

- రఘువంశే 3-6

संजीवनीः- आस्वादवद्भिरिति।,सम्राट् मण्डलेश्वरः -

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः।शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् इत्यमरः,स राजा आस्वादवद्भिः, रसवद्भिः, तृणानां, कबलैः ग्रासैः, कण्डूयनैः दंशानां वनमक्षिकाणां, *निवारणैश्च **दंशस्तु वनमक्षिके** त्यमरः, अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च तस्याः धेन्वाः, समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः, अभूत् - तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परः * **तत्परे प्रसितासक्ता**वित्यमरः।

అవతారిక :- భూపతిః ఛాయేవ ధేనుమన్వగచ్ఛత్।

శ్లో॥ స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం
నిషేదుషీమాసనబన్ధధీరః ।
జలాభిలాషీ జలమాదదానాం
ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ 6

श्लो॥ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६

పదవిభాగము :- స్థితః, స్థితామ్, ఉచ్చలితః, ప్రయాతామ్, నిషేదుషీమ్, ఆసనబన్ధధీరః , జలాభిలాషీ, జలమ్, ఆదదానామ్, ఛాయా, ఇవ, తామ్, భూపతిః, అన్వగచ్ఛత్।

అన్వయక్రమము :- (సః) భూపతిః తాం స్థితాం స్థితః (సన్) ప్రయాతామ్ ఉచ్చలితః (సన్) నిషేదుషీమ్ ఆసనబంధధీరః (సన్) జలమ్ ఆదదానాం జలాభిలాషీ (సన్) ఛాయా ఇవ తామ్ అన్వగచ్ఛత్।

ప్రతిపదార్థము :- (సః) భూపతిః = ఆ దిలీపమహారాజు, తామ్ = ఆ ధేనువును, స్థితామ్ = నిలిచియున్న దానిని, స్థితః(సన్) = నిలుచున్నవాడగుచు, ప్రయాతామ్ = నడచుదానిని, ఉచ్చలితః (సన్) = నడుచువాడగుచును, నిషేదుషీమ్ = పడుకొన్నదానిని, ఆసనబంధధీరః (సన్) = స్థిరముగ కూర్చొనువాడగుచును, జలమ్ ఆదదానామ్ =

నీటిని త్రాగుచున్నదానిని, జలాభిలాషీ (సన్) = నీటిని త్రాగగోరుచును, ఛాయా + ఇవ = నీడవలె, అన్వగచ్ఛత్ = అనుసరించుచుండెను.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు ఆ '**నందినీ**' ధేనువును ఛాయవలె అనుసరించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. నిషేదుషీమ్ - నిషీదుషీమ్, నిషీధ్వషీమ్। 2. ...బంధ - ...బద్ధ,... 3. జలమాదదానామ్ - జలమాదధానామ్, జలమాదధానమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. స్థితః - **స్థితః**, స్థితౌ, స్థితాః; స్థితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।2. స్థితామ్ - **స్థితామ్**, స్థితే, స్థితాః; స్థితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఉచ్చలితః - **ఉచ్చలితః**, ఉచ్చలితౌ, ఉచ్చలితాః; ఉచ్చలితశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. ప్రయాతామ్ - **ప్రయాతామ్,** ప్రయాతే, ప్రయాతాః; ప్రయాతాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. నిషేదుషీమ్ - **నిషేదుషీమ్**, నిషేదుషౌ ్య, నిషేదుషీః; నిషేదుషీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. ఆసనబంధధీరః - **...ధీరః**, ...ధీరౌ,...ధీరాః; ...ధీరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. జలాభిలాషీ - **జలాభిలాషీ,** జలాభిలాషిణౌ, జలాభిలాషిణః; జలాభిలాషిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. జలమ్ - **జలం**, జలే, జలాని; జలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. ఆదదానామ్ - **ఆదదానామ్**, ఆదదానే, ఆదదానాః; ఆదదానాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ఛాయా - **ఛాయా**, ఛాయే, ఛాయాః; ఛాయాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్। 12. తామ్ - **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. భూపతిః - **భూపతిః**, భూపతీ, భూపతయః; భూపతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 14. అన్వగచ్ఛత్ - క్రియాపదమ్। భూతే లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. స్థితః + స్థితామ్ - స్థితస్థితామ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ఛాయా + ఇవ - ఛాయేవ - గుణసన్ధిః, ఆద్గుణః (సూ. 6-1-84)
3. భూపతిః + అన్వగచ్ఛత్ - భూపతిరన్వగచ్ఛత్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ఆసనబంధధీరః - ఆసనస్య బంధః ఆసనబంధః (ష.త.)। ఆసనబంధే ధీరః ఆసనబంధధీరః (స.త.)।
2. భూపతిః - భువః పతిః భూపతిః (ష.త.)।
3. జలాభిలాషీ - జలమ్ అభిలాషితుం శీలమ్ అస్య అసౌ జలాభిలాషీ।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఛాయా - (స్త్రీ.)

ఎ) మాఛాససిభ్యో యః - ఉణాది 4.109 ఇతి యః।

బి) ఛో ఛేదనే ది./ప./అ. + యః।

సి) ఛ్యతి ఛినత్తి సూర్యాదేః ప్రకాశం నాశయతీతి ఛాయా।

డి) **ఛాయా** సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబింబమనాతపః - ఇతి 'అమరః' - 3-3-157

ఇ) '**ఛాయా** స్యాదాతపాభావే ప్రతిబింబార్కయోషితోః'। - ఇతి మేదినీ

ఎఫ్) 1. శ్లో॥ ఇక్షు**చ్ఛాయ**నిషాదిన్యః తస్య గోప్తుర్గుణోదయమ్।
ఆకుమారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యో జగుర్యశః॥ - ర.వం. 4-20

"...చెఱుకులయొక్క నీడయందు ఉండెడి వరిపైరులను..."

జి) శ్లో॥ **ఛాయా**మపాస్య మహతీమపి వర్తమానా-
మాగామినీం జగృహిరే జనతాస్తరూణామ్।
సర్వో హి నోపగతమప్యపచీయమానం
వర్ధిష్ణుమాశ్రయమనాగతమభ్యుపైతి॥ - ఇతి మాఘే 5-14

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః, తల్లక్షణం యథా -

'ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః'

'ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు - ఈ రెండింటికి సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయరంజకముగా నెచటనుండునో, అచట నది 'ఉపమాలంకార' మగునని లక్షణము.

ఉపమానము - ఛాయ; ఉపమేయము - భూపతి; సా.ధ. - అనుగమించుట, వాచకము - ఇవ.

ఇట ఉపమానము 'ఛాయా' స్త్రీలిఙ్గము. ఉపమేయము 'భూపతిః' పుల్లిఙ్గము. ఉపమానోపమేయములు ఏకలింగములుగా నుండవలె నను ఆలంకారిక నియమమునకు ఇది విరుద్ధము. ఐనను ఇట లింగభేదము సహృదయ హృదయోద్వేగకరము కాదు కావున ఇది దోషము కాదు.

సూ. **'ఇష్టం పున్నపుంసకయోః ప్రాయేణ'।** సూ (4-2-13)

క్రియాదర్శము :- అన్వగచ్ఛత్ - ఈ సర్గమున 2వ శ్లోక వ్యాఖ్యానభాగము చూడదగును.

संजीवनीः- स्थित इति। भूपतिः दिलीपः, तां गां , स्थितां सतीं , स्थितः सन् स्थितिरूर्ध्वावस्थानं, प्रयातां प्रस्थितां सतीं, उच्चलितः प्रस्थितः सन्, निषेदुषीं निषण्णां सतीम् - उपविष्टामित्यर्थः। *__भाषायां सद वस श्रुव__ इति क्वसु प्रत्ययः।*उगितश्चे ति

ङीप्, आसनस्य - बन्धे उपवेशने - धीरः स्थिरः - उपविष्टः सन्नित्यर्थः, जलम् आददानां पिबन्तीं सतीं, जलाभिलाषी सन् पिबन्नित्यर्थः, इत्थं छायेव, अन्वगच्छत्, अनुसृतवान्।

అవతారిక :- న్యస్తచిహ్నోఽపి దిలీపః రాజలక్ష్మీం దధౌ।

**శ్లో॥ సంన్యస్తచిహ్నామపి రాజ్యలక్ష్మీం
తేజోవిశేషానుమితాం దధానః ।
ఆసీదనావిష్కృతదానరాజి -
రన్తర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేన్ద్రః ॥ 7**

**श्लो॥ संन्यस्तचिह्नामपि राज्यलक्ष्मीं
तेजोविशेषानुमितां दधानः।
आसीदनाविष्कृतदानराजि -
रन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः॥ ७**

పదవిభాగము :- సన్న్యస్తచిహ్నామ్, అపి, రాజ్యలక్ష్మీమ్, తేజోవిశేషానుమితామ్, దధానః , ఆసీత్, అనావిష్కృతదానరాజిః, అన్తర్మదావస్థః, ఇవ, ద్విపేన్ద్రః।

అన్వయక్రమము :- సన్న్యస్తచిహ్నామ్ అపి తేజోవిశేషానుమితాం రాజలక్ష్మీం దధానః అనావిష్కృతదానరాజిః అన్తర్మదావస్థః ద్విపేన్ద్రః ఇవ ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- సన్న్యస్తచిహ్నామ్ అపి = తీసి యుంచబడిన ఛత్రచామరాది లాంఛనములు కలదియైనను, తేజోవిశేష + అనుమితామ్ = ప్రాభవాతిశయముచేత ఊహింపబడినదగు, రాజ్యలక్ష్మీమ్ = రాజశోభను, దధానః = ధరించియుండు దిలీపుడు, అనావిష్కృతదానరాజిః= బయటికి కనబడని మదోదక స్రావముకలదియు, అన్తర్మదావస్థః = లోననేయున్న మదస్థితిగలదగు, ద్విపేన్ద్రః + ఇవ = గజరాజువలె, ఆసీత్ = ఆయెను.

తాత్పర్యము :- ఛత్రచామరాది రాజలాంఛనములను ధరింపకయున్నను ప్రాభవముచేత ఊహింపబడినదగు రాజశోభగల దిలీపుడు, మదజలరేఖపై కగపడకలోనున్న మదముతో గల గజరాజువోలె ఆయెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. సన్న్యస్తచిహ్నామ్ - సన్యస్తచిహ్నామ్; 2. రాజలక్ష్మీం - **రాజలక్ష్మీమ్।**

విభక్తులు/క్రియలు :-1. సన్న్యస్తచిహ్నామ్ - **సన్న్యస్తచిహ్నామ్,** సన్న్యస్తచిహ్నే, సన్న్యస్తచిహ్నాః సన్న్యస్తచిహ్నాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్।

3. రాజ్యలక్ష్మీమ్ - **రాజ్యలక్ష్మీమ్**, రాజ్యలక్ష్మ్యౌ, రాజ్యలక్ష్మీః; రాజ్యలక్ష్మీశబ్దః, ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. తేజోవిశేషానుమితామ్ - **...అనుమితామ్,** ...అనుమితే, ...అనుమితాః; ...అనుమితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. దధానః - **దధానః**, దధానౌ, దధానాః; దధానశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఆసీత్ - క్రియాపదమ్। 7. అనావిష్కృతదానరాజిః - **...రాజిః**, ...రాజీ, ...రాజయః ; ...రాజిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. అన్తర్మదావస్థః - **అన్తర్మదావస్థః** , అన్తర్మదావస్థౌ, అన్తర్మదావస్థాః; అన్తర్మదావస్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః । 9. ఇవ - అవ్యయమ్। 10. ద్విపేన్ద్రః - **ద్విపేన్ద్రః**, ద్విపేన్ద్రౌ, ద్విపేన్ద్రాః; ద్విపేన్ద్రశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః.

సంధులు :-

1. అన్తర్మదావస్థః + ఇవ - అన్తర్మదావస్థ ఇవ - విసర్గలోపః।
2. ఆసీత్ + అనావిష్కృత... - ఆసీదనావిష్కృత... - జశ్త్వమ్।

ఝలాం జశోఽన్తే - (సూ. 8-2-39) అనునాసికాంతస్థవర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగత హల్లులకు సవర్ణమైన వర్గతృతీయవర్ణము (జశ్త్వము) ఆదేశముగ వచ్చును. (జశ్ - జబగడద)

సమాసాలు :-

1. సన్న్యస్తచిహ్నామ్ - సన్న్యస్తాని చిహ్నాని యస్యాః సా సన్న్యస్తచిహ్నా, (బ.) తామ్।
2. రాజ్యలక్ష్మీమ్ - రాజ్ఞః కర్మభావో వా రాజ్యం, రాజ్యస్య లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, (ష.త.)। తామ్
3. తేజోవిశేషానుమితామ్ - తేజసః విశేషః తేజోవిశేషః, తేజోవిశేషేణ అనుమితా తేజోవిశేషానుమితా, (తృ.త.)। తామ్
4. అనావిష్కృతదానరాజిః - దానస్య రాజిః దానరాజిః, అనావిష్కృతా దానరాజిః యేన సః, అనావిష్కృతదానరాజిః, (బ.)।
5. అన్తర్మదావస్థః - మదస్య అవస్థా మదావస్థాః; అంతర్గతా మదావస్థా యస్య సః, అంతర్మదావస్థః, (బ.)।
6. ద్విపేన్ద్రః - ద్వాభ్యాం పిబన్తీతి ద్విపాః, ద్విపానాం ఇంద్రః ద్విపేన్ద్రః, (ష.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రాజిః - (స్త్రీ.) రాజతే ఇతి, రాజ్ +

ఎ) వసివపియజిరాజివ్రజిసదిహనివాశివాదివారిభ్య ఇఞ్। (ఉణాది 4-136) వాసిశ్ఛేదనవస్తుని। వాపిః। వాపీ। యాజిర్యష్టా। **రాజిః**। రాజీ।

వ్రాజిర్వ్రాతాలిః। సాదిః సారథిః..... అని పా.సూ.వ్యా.

బి) శ్లో।। శ్రీహర్షం కవిరాజ**రాజి**మకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।...
- ఇతి నైషధీయే 4-123

సి) శ్లో।। భుజగరాజసితేన నభఃశ్రితా
కనక**రాజి**విరాజితసానునా।
సముదితం నిచయేన తడిత్వతీం
లంఘయతా శరదంబుదసంహతిమ్।। - ఇతి కిరాతే 5-4

" ...బంగారురేఖలతో ప్రకాశిస్తున్న సానువులున్న కారణంగా..."

డి) శ్లో।। కలాయపుష్పవర్ణాస్తు శ్వేతలోహిత**రాజయః**
రథసేనం హయశ్రేష్ఠాః సమూహుర్యుద్ధదుర్మదమ్।।
- ఇతి మహాభారతే 8/22/62

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ - 'అస భువి' (అదాది), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ - ఆస్తాం - ఆసన్।

संजीवनी:- सन्न्यस्तेति। सन्न्यस्तानि परिहतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि, तेजोविशेषेण प्रभातिशयेन - अनुमितां सर्वथा राजैवायं भवेदित्यभ्यूहितां, राज्यलक्ष्मीं, दधानः, स राजा, अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमदरेखः, अन्तर्मदावस्था यस्य स तथाभूतः, द्विपेन्द्र इव, आसीत्।

అవతారిక :- అధిజ్యధన్వా సః దుష్టసత్త్వానాం వినయనం కరిష్యన్నివ దదృశే।

శ్లో।। **లతాప్రతానోద్గ్రథితైః స కేశై -**
రధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్ ।
రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనో -
ర్వన్యాన్ వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్ ।। 8

श्लो।। **लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशै -**
रधिज्यधन्वा विचचार दावम्।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो -
र्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ।। ८

పదవిభాగము :- లతాప్రతానోద్గ్రథితైః, సః, కేశైః, అధిజ్యధన్వా, విచచార, దావమ్, రక్షాపదేశాత్, మునిహోమధేనోః, వన్యాన్, వినేష్యన్, ఇవ, దుష్టసత్త్వాన్।

అన్వయక్రమము :- లతా...గ్రథితైః కేశైః సః అధిజ్యధన్వా (సన్) మునిహోమధేనోః రక్షాపదేశాత్ వన్యాన్ దుష్టసత్త్వాన్ వినేష్యన్ ఇవ దావం విచచార।

ప్రతిపదార్థము :- లతాప్రతానోద్గ్రథితైః = వంకరలు తీరిన తీగలచేత ఎత్తికట్టబడినవగు, కేశైః = శిరోజములతో, సః = ఆ దిలీపుడు, అధిజ్యధన్వా (సన్) = ఎక్కు పెట్టబడిన ధనుస్సుకలవాడగుచు, మునిహోమధేనోః = వసిష్ఠమహర్షియొక్క హోమార్థమున్న నందినీ ధేనువుయొక్క, రక్షాపదేశాత్ = రక్షించుటయను నెపమువలన, వన్యాన్ = అరణ్యము నందున్న, దుష్టసత్త్వాన్ = క్రూరమృగములను, వినేష్యన్ + ఇవ = శిక్షించుచున్నవానివలె, దావమ్ = అరణ్యమునుగూర్చి, విచచార = సంచరించెను.

తాత్పర్యము :- వంకరలు తీరిన తీగలచేత ఎత్తికట్టబడినవగు శిరోజములతో ఆ దిలీపుడు ఎక్కుపెట్టబడిన ధనుస్సు కలవాడగుచు గురుని యావుని రక్షించు నెపమున అటవిక క్రూరమృగములను శిక్షించుచున్నవానివలె అరణ్యమును గూర్చి సంచరించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. రక్షాపదేశాత్ ముని... - రక్షాపదేశాద్గురు... - రక్షోపదేశాద్గురు...।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. లతాప్రతానోద్గ్రథితైః - ...ఉద్గ్రథితేన, ...ఉద్గ్రథితాభ్యాం, **...ఉద్గ్రథితైః**; ...ఉద్గ్రథితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 2. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. కేశైః - కేశేన, కేశాభ్యాం, **కేశైః**; కేశశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయబహువచనాన్తః। 4. అధిజ్యధన్వా - **అధిజ్యధన్వా**, అధిజ్యధన్వానౌ, అధిజ్యధన్వానః; అధిజ్యధన్వన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. విచచార - క్రియాపదమ్। భూతేలిటి - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః 6. దావమ్ - **దావం**, దావౌ, దావాన్; దావశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 7. రక్షాపదేశాత్ - **రక్షాపదేశాత్**, రక్షాపదేశాభ్యాం, రక్షాపదేశేభ్యః; రక్షాపదేశశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 8. మునిహోమధేనోః - **మునిహోమధేనోః**, మునిహోమధేన్వోః, మునిహోమధేనూనామ్; మునిహోమధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. వన్యాన్ - **వన్యం**, వన్యౌ, వన్యాన్; వన్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 10. వినేష్యన్ - **వినేష్యన్**, వినేష్యన్తౌ, వినేష్యన్తః; వినేష్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్। 12. దుష్టసత్త్వాన్ - దుష్టసత్త్వం, దుష్టసత్త్వౌ, **దుష్టసత్త్వాన్**; దుష్టసత్త్వశబ్దః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. సః + కేశైః - స కేశైః - సులోపః।
2. కేశైః + అధిజ్యధన్వా - కేశైరధిజ్యధన్వా - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. రక్షాపదేశాత్ + ముని... - రక్షాపదేశాన్ముని... - అనునాసికసన్ధిః।

   యరోఽనునాసికే అనునాసికో వా (సూ. 8-4-44) రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసిక వర్ణము పరముగానున్నచో ఆయా వర్గలకు సంబంధించిన (ఞమఙణన) వర్ణమాదేశముగ వికల్పముగ వచ్చును.
4. వినేష్యన్ + ఇవ - వినేష్యన్నివ - ఙముడాగమః।

   ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్। (సూ. 8-3-32)।

హ్రస్వమునకు పరముగానున్న 'ఙణన' లకు పరముగానున్న అచ్చునకు క్రమముగ 'ఙణన'లు ఆగమముగ వచ్చును. ('ఙణన'లకు ద్విత్వమువచ్చును.)

సమాసాలు :-

1. లతాప్రతానోద్గ్రథితైః - లతానాం ప్రతానః లతాప్రతానః, (ష.త.), లతాప్రతానేన ఉద్గ్రథితాః లతాప్రతానోద్గ్రథితాః (తృ.త.) తైః।
2. అధిజ్యధన్వా - అధిజ్యం ధనుః యస్య సః, (బ.)।
3. రక్షాపదేశాత్ - రక్షాయాః అపదేశః రక్షాపదేశః తస్మాత్ (ష.త.)।
4. మునిహోమధేనోః - హోమస్య ధేనుః - హోమధేనుః, మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః, తస్యాః (ష.త.)।
5. దుష్టసత్త్వాన్ - దుష్టాశ్చ తే సత్త్వాశ్చ దుష్టసత్త్వాః, తాన్ (కర్మధా.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. దావః :-

ఎ) దునోతీతి **దావః**।

బి) దు + 'దున్యోరనుపసర్గే'। ఇతి ణః। కర్తరి। వనవహ్నిః; **వనమ్**; అగ్నిః।

సి) ...కాననేఽపి దవ**దావౌ**।

- అని హలాయుధకోశము.

డి)1. శ్లో॥ ఇదమిన్ద్రః సదా **దావం** ఖణ్డవం పరిరక్షతి।

- ఇతి మహాభారతే 1-224/6

2. శ్లో॥ కౌరవవంశ**దావే**ఽస్మిన్ క ఏష శలభాయతే।

- ఇతి వేణీసంహారే 1-19

శ్లో॥ దహ్యేఽహం మధునో లేహైర్దావైరుగ్రైర్యథా గిరిః।
నాయః కోఽత్ర స యేన స్యాం బతాహం విగతజ్వరః॥

- ఇతి భట్టికావ్యే 6-82

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

'అధ్యవసాయే వ్యాపారప్రాధాన్యే ఉత్ప్రేక్షా।

'తీగలతో జుట్టును కిరీటమువలె కట్టుకొని ధనుర్ధారియై '**నందిని**' వెంటనున్న యతడు దుష్టమృగవధార్థమట్లున్నాడా'? ఏమి? యనునది ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకము.

క్రియాదర్శము :- విచచార - వీత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'చర-గతౌ' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

విచచార - విచేరతుః - విచేరుః

संजीवनीः- लतेति। लतानां वल्लीनां *वल्ली तु व्रततिर्लते त्यमरः ।तासां प्रतानैः कुटिलतनुभिः उत् उन्नमय्य ग्रथिताः बद्धाः ये केशाः तैरुपलक्षितः *इत्थं भूतलक्षण इतितृतीया,स राजा, अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् *धनुषश्च त्यनङादेशः, मुनिहोमधेनोः, रक्षापदेशात् संरक्षणव्याजात् वन्यान् वने भवान्, दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् *द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वि त्यमरः, विनेष्यन् शिक्षयन्निव, दावं वनं विचचार। *वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यत इति यादवः।वने संचचारेत्यर्थः।*देश कालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामि ति दावस्य कर्मत्वम्।

అవతారిక :- పార్శ్వద్రుమాః పక్షిణాం విరావైస్తస్య జయశబ్దముదీరయామాసురివ।

శ్లో॥ విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య తస్య
పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య ।
ఉదీరయామాసురివోన్మదానా -
మాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః ॥ 9

श्लो॥ विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदाना -
मालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९

పదవిభాగము :- విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య, తస్య, పార్శ్వద్రుమా, పాశభృతా, సమస్య, ఉదీరయామాసుః, ఇవ, ఉన్మదానామ్, ఆలోకశబ్దమ్, వయసామ్, విరావైః।

అన్వయక్రమము :- విసృష్ట... చరస్య పాశభృతా సమస్య తస్య పార్శ్వద్రుమాః ఉన్మదానాం వయసాం విరావైః ఆలోకశబ్దం ఉదీరయామాసుః ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- విసృష్టపార్శ్వ+ అనుచరస్య = విడిచిపెట్టబడిన పార్శ్వానుచరులు గలవాడును, పాశభృతా = వరుణునితో, సమస్య = సమానుడగు, తస్య = ఆ దిలీపునకు,

పార్శ్వద్రుమాః = దారిప్రక్కలనున్న వృక్షములు, ఉన్మదానామ్ = మిగులమదించిన, వయసామ్ = పక్షులయొక్క, విరావైః = కిలకిలారావములచే, ఆలోకశబ్దమ్ = 'చూడు' మను మాటను, ఉదీరయామాసుః + ఇవ = పలికినవా యనినట్లుండినవి.

తాత్పర్యము :- తన కిరుప్రక్కలనుండెడు సేవకగణమును వదలినను, వరుణదేవునితో సమానుడగు ఆ దిలీపునకు దారి ప్రక్కలనున్న వృక్షములు వాటిపై నున్న పక్షుల కిలకిలారావములచే 'చూడుడు' అను జయశబ్దమును పలికినవా యనినట్లుండినవి.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య **-...అనుచరస్య,** ...అనుచరయోః, ...అనుచరాణామ్; ...అనుచరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. పార్శ్వద్రుమాః - పార్శ్వద్రుమః, పార్శ్వద్రుమౌ, **పార్శ్వద్రుమాః**; పార్శ్వద్రుమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః , ప్రథమాబహువచనాన్తః। 4. పాశభృతా - **పాశభృతా**, పాశభృద్భ్యాం, పాశభృద్భిః; పాశభృచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 5. సమస్య - **సమస్య**, సమయోః , సమానామ్; సమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ఉదీరయామాసుః - క్రియాపదమ్। భూతేలిటి - ప్రథమ పురుషైకబహువచనాన్తః। 7. ఇవ - అవ్యయమ్। 8. ఉన్మదానామ్ - ఉన్మదస్య, ఉన్మదయోః, **ఉన్మదానామ్**; ఉన్మదశబ్దః అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహు వచనాన్తః। 9. ఆలోకశబ్దమ్ - **ఆలోకశబ్దం,** ఆలోకశబ్దౌ, ఆలోకశబ్దాన్; ఆలోకశబ్ద శబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. వయసామ్ - వయసః, వయసోః, **వయసామ్**; వయశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహు వచనాన్తః। 11. విరావైః - విరావేణ, విరావాభ్యాం, **విరావైః** విరావశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ఉదీరయామాసుః + ఇవ - ఉదీరయామాసురివ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ఇవ + ఉన్మదానామ్ - ఇవోన్మదానామ్ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య - పార్శ్వయోః అనుచరాః పార్శ్వానుచరాః, విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః యేన సః విసృష్టపార్శ్వానుచరః, (బ.)। తస్య।
2. పార్శ్వద్రుమాః - పార్శ్వయోః ద్రుమాః పార్శ్వద్రుమాః, (ష.త.)।
3. పాశభృతా - పాశం బిభర్తీతి పాశభృత్, తేన।
4. ఉన్మదానామ్ - ఉత్కటః మదో యేషాం తాని ఉన్మదాని, (బ.)। తేషామ్।
5. ఆలోకశబ్దమ్ - ఆలోకస్య శబ్దః ఆలోకశబ్దః, (ష.త.) తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వయస్ - (నపుం.)- వయః - వయసీ - వయాంసి - ప్రథమావిభక్తి రూపాలు.

ఎ) అజ్ - అసున్ విభావః।

బి) శ్లో॥ శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం
వ్యపగతానలదస్యు వివేశ సః।
స్థిరతురఙ్గమభూమినిపానవ-
న్మృగ **వయో** గవయోపచితం వనమ్॥ - ర.వం. 9-53

"లేళ్లు మొ॥ మృగములను, వివిధపక్షులును, గోవు ఆకారములోనుండు గవయము మొ॥ మృగములతో నిండినదియు అగు వనమును గూర్చి దశరథుడు ప్రవేశించెను."

సి) శ్లో॥ తవ వర్త్మని వర్తతాం శివం పునరస్తు త్వరితం సమాగమః।
అయి! సాధయ సాధయేప్సితం స్మరణీయాః సమయే **వయం** వయః॥

1. 'వయం' అస్మదో ద్వయోశ్చ' (పా. 1/2/59) ఇత్యేకత్వే బహువచనమ్।
2. హే **వయః** పక్షిన్!... - ఇతి నైషధీయే 2-62

డి) శ్లో॥ రతాంతరే యత్ర గృహాన్తరేషు
వితర్దినిర్వ్యూహవిటంకనీడః।
రుతాని శృణ్వన్వ**యసాం** గణోంతే
వాసిత్వమాప స్ఫుటమంగనానామ్॥ - ఇతి మాఘే 3-55

"...పక్షుల గుంపు స్త్రీ సంభోగసమయమందలి ధ్వనులను వినుచు శిష్యత్వమును పొందెను."

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

'సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా'

'అరణ్యమున వృక్షములు, వానిపైన పక్షుల కిలకిలరావములుండుట సహజము'. వాటిని రాజు నడుచునప్పుడు ప్రక్కన నడుచు సేవకులు పలుకు 'చూడుడు, తొలగుడు, జయజయ' అను శబ్దములుగా చెప్పుటచే నిది ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

క్రియాదర్శము :- ఉదీరయామాసుః - ఉత్పూర్వకాత్ 'ఈర-ప్రేరణే', (అదాది) ఇత్యస్మాణ్ణి జంతా దామంతాదనుప్రయుక్తాత్, 'అస-భువి' (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఉదీరయమాస - ఉదీరయామాసతుః - **ఉదీరయామాసుః**

శ్లో॥ కుశేశయాతామ్రతలేన కశ్చిత్
కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన।

రత్నాంగులీయప్రభయాఽనువిద్ధా-
నుదీరయామాస సలీలమక్షాన్॥

- ర.వం.6-18

కర్మణిప్రయోగః - పార్శ్వద్రుమైరాలోకశబ్దః ఉదీరయామాసే।

संजीवनी:- विसृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह - विसृष्टेति। विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जनाः - येन तस्य, पाशभृतावरुणेन - समस्य तुल्यस्य - अनेन अनुभावः सूचितः, तस्य राज्ञः, पार्श्वद्रुमाः, उन्मदानामुत्कटमदानां, वयसां खगानां। ***खग बाल्यादिनोर्वय** इत्यमरः, विरावैः, आलोकशब्दं आलोकस्य वाचकं - आलोकयेति शब्दमित्यर्थः, उदीरयामासुरिव अवदन्निवेत्युत्प्रेक्षा।

అవతారిక :- బాలలతాః కుసుమైస్తమవాకిరన్।

శ్లో॥ మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం
తమర్చ్యమారాదభివర్తమానమ్ ।
అవాకిరన్ బాలలతాః ప్రసూనై -
రాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః ॥ 10

श्लो॥ मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं
तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनै -
राचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १०

పదవిభాగము :- మరుత్ప్రయుక్తాః, చ, మరుత్సఖాభమ్, తమ్, అర్చ్యమ్, ఆరాత్, అభివర్తమానమ్, అవాకిరన్, బాలలతాః, ప్రసూనైః, ఆచారలాజైః, ఇవ, పౌరకన్యాః।

అన్వయక్రమము :- మరుత్ప్రయుక్తాః బాలలతాః ఆరాత్ అభివర్తమానం మరుత్సఖాభమ్ అర్చ్యం తం ప్రసూనైః ఆచారలాజైః అవాకిరన్ ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- మరుత్ప్రయుక్తాః = వాయువుచేత ప్రేరేపింపబడిన, బాలలతాః చ = లేతతీగలున్ను, ఆరాత్ = సమీపమునందు, అభివర్తమానమ్ = నడిచి వెళ్ళుచున్నట్టియును, మరుత్సఖాభమ్ = వాయువునకు మిత్రుడగు అగ్నివలె ప్రకాశించువాడును, అర్చ్యమ్ = పూజనీయుడును అగు, తమ్ = ఆ దిలీపుని, ప్రసూనైః = పుష్పములతో, పౌరకన్యాః = పురమందలి కన్యలు, ఆచారలాజైః = ఆచారార్థము చల్లు పేలాలువలె, అవాకిరన్ = వెదలజల్లినవి.

తాత్పర్యము :- వాయువుచేత ప్రేరేపింపబడిన **లేత తీగలున్ను,** సమీపమునందు నడిచివెళ్లుచున్నట్టియును, వాయువునకు మిత్రుడగు అగ్నివలె ప్రకాశించువాడును, పూజనీయుడును అగు ఆ **దిలీపుని** పుష్పములతో పురకన్యలు ఆచారార్థము చల్లు పేలాలువలె ముంచెత్తినవి.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. మరుత్ప్రయుక్తాః - మరుత్ప్రయుక్తా, మరుత్ప్రయుక్తే, **మరుత్ప్రయుక్తాః**; మరుత్ప్రయుక్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః। 2.చ - అవ్యయమ్। 3. మరుత్సఖాభమ్ - **మరుత్సఖాభమ్**, మరుత్సఖాభౌ, మరుత్సఖాభాన్; మరుత్సఖాభశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. తమ్ - **తమ్**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అర్ఘ్యమ్ - **అర్ఘ్యమ్**, అర్ఘ్యౌ, అర్ఘ్యాన్; అర్ఘ్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. ఆరాత్ - అవ్యయమ్। 7. అభివర్తమానమ్ - **అభివర్తమానమ్**, అభివర్తమానౌ, అభివర్తమానాన్; అభివర్తమానశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అవాకిరన్- (అవాకిరత్ -అవాకిరతామ్ - అవాకిరన్) - క్రియాపదమ్। 9. బాలలతాః - బాలలతా, బాలలతే, **బాలలతాః**; బాలలతాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమా బహువచనాన్తః। 10. ప్రసూనైః - ప్రసూనేన, ప్రసూనాభ్యాం, **ప్రసూనైః;** ప్రసూనశబ్దః , అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 11. ఆచారలాజైః - అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గో నిత్యం బహువచనే తృతీయాబహువచనాన్తః। 12. ఇవ - అవ్యయమ్। 13. పౌరకన్యాః - పౌరకన్యా, పౌరకన్యే, **పౌరకన్యాః**; పౌరకన్యాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః

సంధులు :-

1. మరుత్ప్రయుక్తాః + చ - మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. ప్రసూనైః + ఆచారలాజైః - ప్రసూనైరాచారలాజైః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. ఆచారలాజై + ఇవ - ఆచారలాజైరివ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. మరుత్ప్రయుక్తాః - మరుతా ప్రయుక్తాః మరుత్ప్రయుక్తాః (తృ.త.)।
2. మరుత్సఖాభమ్ - మరుతస్సఖా మరుత్సఖః, మరుత్సఖ ఇవ ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః , తమ్।
3. అభివర్తమానమ్ - అభివర్తతే ఇతి అభివర్తమానః, తమ్।
4. బాలలతాః - బాలాశ్చ లతాశ్చ బాలలతాః (కర్మధా.)।
5. ఆచారలాజైః - ఆచారస్య లాజాః ఆచారలాజాః (ష.త.)। తైః।

6. పౌరకన్యాః - పురే భవాః పౌరాః, పౌరాశ్చ తాః కన్యాః పౌరకన్యాః। (కర్మధా.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **ఆరాత్** - అవ్యయకోశః (177)

ఎ) దూరే - ఆరాదుపకారకమ్।

బి) సమీపే - 'విచిత్రముచ్చైః ప్లవమానమ్ ఆరాత్' - ఇతి భట్టికావ్యే 2-17

సి) పరస్పరవిరుద్ధార్థకత్వమస్య శబ్దశక్తి స్వభావ్యాదితి బోధ్యమ్। ఆరాతీయః।

2. ఎ) శ్లో॥ తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞ- స్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ।
విశామ్పతిర్విష్టరభాజ**మారాత్** కృతాఞ్జలిః కృత్యవిదిత్యువాచ।।
- ర.వం. 5-3

"...ఆ కౌత్సుని శాస్త్రానుసారమున పూజించి, ఆతనికి సమీపములోనుండి అంజలి ఘటించి, ఇట్లు పలికెను."

బి)1. ఆ రాతి, రా దానే, బాహులకాదాతిప్రత్యయః। సమీపం; నికటమ్; దూరమ్।

2. శ్లో॥ సమీపం సనీడం సమర్యాద**మారాత్**
సదేశం సవేశం ససీమోపకణ్ఠమ్।
తథాభ్యర్ణమభ్యగ్రమభ్యాశమాహు-
ర్బుధాః సన్నిధానాన్తికే సన్నికృష్టమ్।। - 692

శ్లో॥ ఆసన్నం సవిధం పార్శ్వముపాన్తమపదాన్తరమ్।
విప్రకృష్టం పరం దూర**మారాత్** వ్యవహితం స్మృతమ్।। - 693

సమీపమను అర్థమున - 19 నామములను; దూరమను అర్థమున - 6 నామములను 'హలాయుధకోశము' పేర్కొన్నది.

3. శ్లో॥ మేఘమాలేవ యచ్ఛాయ**మారాదపి** విభావ్యతే।
గిరిః ప్రస్రవణః సోఽయం యత్ర గోదావరీనదీ।
- ఇతి ఉత్తరరామచరితే - 2-24

3. ప్రస్తుత శ్లోకమునకు తుల్యభావమున్న దిగువ శ్లోకమును గాంచుడు.

శ్లో॥ **అవాకిరన్**వయోవృద్ధాః తం లాజైః పౌరయోషితః।
పృషతైర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతమ్।। - ర.వం. 4-27

'పాల సముద్రమును మందర పర్వతము చిలుకునపుడు అందలి అలలు తమ పాలతుంపురులను విష్ణువుపైకి చిలకరించినట్లు పురవృద్ధాంగనలు ఆచారమునకై చల్లు పేలములను జైత్రయాత్రకై బయలుదేరిన 'రఘువు'పై చల్లిరి.

అలంకారాలు :- 1. అత్ర అతీవరమణీయోత్ప్రేక్షాలంకారః।

'దిక్పాలాంశగల రాజు అగ్నితుల్యుడు. అగ్ని మరుత్సఖుడు గనుక మిత్రుని గౌరవింపుడని మరుత్తులతా కన్యలను ప్రేరేపించెననుట కడు రమణీయమైన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము'.
2. పూర్ణోపమ, లుప్తోమయును గలవని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- అవాకిరన్ - అవేత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'కౄ - విక్షేపే', (తుదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లజి, పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః

అవాకిరత్ - అవాకిరతాం - **అవాకిరన్**

కర్మణిప్రయోగః - సః బాలలతాభిః ప్రసూనైః అవాకీర్యత।

संजीवनीः- मरुदिति। मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः, बाललताः, आरात् समीपे, अभिवर्तमानम् ***आराद्दूरसमीपयो** रित्यमरः, मरुतः वायोस्सखा मरुत्सखः अग्निः - स इव आभातीति मरुत्सखाभः। ***आतश्चोपसर्ग** इति कप्रत्ययः। तम्, अर्च्यं पूज्यं, तं दिलीपं, प्रसूनैः पुष्पैः,पौरकन्याः पौर्यश्च ताः कन्याश्च पौरकन्याः, आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैरिव, अवाकिरन् तस्योपरि विक्षिप्तवत्य इत्यर्थः; सखा हि सखायमागत - मुपचरतीति भावः।

అవతారిక :- హరిణ్యః విశ్వస్తాః రాజానమాలోకయన్త్యః తస్థుః।

శ్లో॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావ -
మాఖ్యాతమన్తఃకరణైర్విశఙ్కైః ।
విలోకయన్త్యో వపురాపురక్ష్ణాం
ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః ॥ 11

श्लो॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव -
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।
वलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः॥ ११

పదవిభాగము :- ధనుర్భృతః, అపి, అస్య, దయార్ద్రభావమ్, ఆఖ్యాతమ్, అన్తఃకరణైః విశంకైః, విలోకయన్త్యః, వపుః, ఆపుః, అక్ష్ణామ్, ప్రకామవిస్తారఫలమ్, హరిణ్యః।

అన్వయక్రమము :- ధనుర్భృతః అపి విశఙ్కైః అన్తఃకరణైః ఆఖ్యాతం దయార్ద్రభావమ్ అస్య వపుః విలోకయన్త్యః హరిణ్యః అక్ష్ణాం ప్రకామవిస్తారఫలమ్ ఆపుః।

ప్రతిపదార్థము :- ధనుర్భృతః + అపి = ధనుర్ధరుడైనను, విశంకైః = సందేహములేని, అన్తఃకరణైః = మనస్సులచేత, ఆఖ్యాతమ్ = చెప్పబడిన, దయా+ఆర్ద్రభావమ్= దయాస్వభావముగల, అస్య = ఆ దిలీపునియొక్క, వపుః = శరీరమును, విలోకయన్త్యః

= చూచుచున్న, హరిణ్యః = ఆడులేళ్లు, అక్ష్ణామ్ = తమ కన్నులయొక్క, ప్రకామవిస్తారఫలమ్ = మిక్కిలివిశాలములై యుండుటకు తగిన ఫలమును, ఆపుః = పొందినవి.

తాత్పర్యము :- ధనుర్ధరుడైనను ఆ దిలీపుని యందు గోచరించు దయాస్వభావమును గమనించి **లేళ్లు** భయరహితముగ చూచుచు తమ విశాలనేత్రములకు తగిన సాఫల్యమును పొందినవి.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ధనుర్భృతః - **ధనుర్భృతః**, ధనుర్భృతోః, ధనుర్భృతామ్; ధనుర్భృత్‌శబ్దః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. అస్య - **అస్య,** అనయోః/ఏనయోః, ఏషామ్; ఇదంశబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. దయార్ద్రభావమ్ - **దయార్ద్రభావమ్**, దయార్ద్రభావే, దయార్ద్రభావాని; అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, దయార్ద్రభావశబ్దః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అన్తఃకరణైః - అన్తఃకరణేన, అన్తఃకరణాభ్యాం, **అన్తఃకరణైః**; అన్తఃకరణశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయా బహువచనాన్తః। 6. విశంకైః - విశంకేన, విశంకాభ్యాం,**విశంకైః**; విశంకశబ్దః అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 7. విలోకయన్త్యః - విలోకయన్తీ, విలోకయన్త్యౌ, **విలోకయన్త్యః**; విలోకయన్తీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః। 8. వపుః - **వపుః**, వపుషీ, వపూంషి; వపుశ్శబ్దః, సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః । 9. ఆపుః - (ఆప, ఆపతుః, ఆపుః) - క్రియాపదమ్ - ప్ర.బ. - భూతే లిటి। 10. అక్ష్ణామ్ - అక్ష్ణః, అక్ష్ణోః,**అక్ష్ణామ్**; అక్షశబ్దః, ఇకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః । 11. ప్రకామవిస్తారఫలమ్ - **...ఫలమ్**, ...ఫలే, ...ఫలాని; ...ఫలశబ్దః, అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. హరిణ్యః - హరిణీ, హరిణ్యౌ, **హరిణ్యః**; హరిణీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమబహువచనాన్తః

సంధులు :-

1. ధనుర్భృతః + అపి - ధనుర్భృతోఽపి - ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।
2. అపి + అస్య - అప్యస్య - యణాదేశసన్ధిః।
3. అన్తఃకరణైః + విశంకైః - అన్తఃకరణైర్విశంకైః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. విలోకయన్త్యః + వపుః - విలోకయన్త్యో వపుః - ఉత్వాదేశః।
5. వపుః + ఆపుః - వపురాపుః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
6. ఆపుః + అక్ష్ణామ్ - ఆపురక్ష్ణామ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ధనుర్భృతః - ధనుః బిభర్తీతి ధనుర్భృత్। తస్య।

2. దయార్ద్రభావమ్ - దయయా ఆర్ద్రః దయార్ద్రః, దయార్ద్రః భావః యస్య తత్ దయార్ద్రభావమ్ (బ.)। తత్।
3. అన్తఃకరణైః - అన్తః కరణాని అన్తఃకరణాని, తైః।
4. విశంకైః - విగతా శంకా యేషాం తాని విశంకాని (బ.)। తైః।
5. ప్రకామవిస్తారఫలమ్ - ప్రకామం విస్తారః ప్రకామవిస్తారః ప్రకామవిస్తారస్య ఫలమ్ ప్రకామవిస్తారఫలమ్, (ష.త.), తత్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. హరిణీ - (స్త్రీ.)

ఎ) హరిణ + జీష్। మృగీ

బి) శ్లో॥ తస్య స్తనప్రణయిభిర్ముహురేణుశాబై
ర్వ్యాహన్యమాన **హరిణీ** గమనం పురస్తాత్।
ఆవిర్బభూవ కుశగర్భముఖం మృగాణాం
యూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్॥ - ర.వం. 9-55

"తల్లివద్ద పాలను త్రాగుకోరికగల లేడిపిల్ల చేత మాటిమాటికి ఆపబడుచున్న తల్లులు కలదియును..." ఇది వసంతతిలకా వృత్తమున నిబంధింపబడినది.

సి) వృత్తవిశేషః

1. **'నసమరలా గః షడ్వేదైర్హయైర్హరిణీ మతా।'**

అలంకారాలు :- ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

ధనుర్ధరుడైనను దిలీపుడు దయార్ద్రహృదయుడని తెలుపుటకాయనునట్లు భయ రహితముగా లేళ్లు చూచుట - ఉత్ప్రేక్షార్థము.

క్రియాదర్శము :- ఆపుః - 'ఆప్ల్ - వ్యాప్తౌ', (స్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి, భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః।

ఆప - ఆపతుః - **ఆపుః।**

संजीवनीः- धनुर्भृत इति। धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः - एतेन भयसंभावना दर्शिता, तथापि विशङ्कैः निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्तृभिः दयया कृपारसेन - आर्द्रः सिक्तः - भावोऽभिप्रायो यस्य तत् दयार्द्रभावं - तत्, आख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः। *__भावः सत्ता स्वभावाभिप्राय चेष्टात्मजन्मस्वि__ त्यमरः। तथाविधं, वपुः, विलोकयन्त्यः हरिण्यः, अक्ष्णां, प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः - फलं हेतुकृतं * **सस्ये हेतुकृते फलमि** त्यमरः, आपुः *__विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा__ इति न्यायेन स्वान्तः करणवृत्तिप्रामाण्यादेव विस्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ।

అవతారిక :- వనదేవతాభిర్గీయమానమాత్మనో యశః శృణ్వన్నగచ్ఛత్।

శ్లో॥ **స కీచకైర్మారుతపూర్ణరన్ధైః
కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్ ।
శుశ్రావ కుంజేషు యశః స్వముచ్చై -
రుద్గీయమానం వనదేవతాభిః॥** **12**

श्लो॥ **स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुंजेषु यशः स्वमुच्चै -
रुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥** **१२**

పదవిభాగము :- సః, కీచకైః, మారుతపూర్ణరంధ్రైః, కూజద్భిః, ఆపాదితవంశకృత్యమ్, శుశ్రావ, కుంజేషు, యశః, స్వమ్, ఉచ్చైః, ఉద్గీయమానమ్, వనదేవతాభిః।

అన్వయక్రమము :- సః మారుతపూర్ణరన్ధైః కూజద్భిః కీచకైః ఆపాదితవంశకృత్యం కుఞ్జేషు వనదేవతాభిః ఉచ్చైః ఉద్గీయమానం స్వం యశః శుశ్రావ।

ప్రతిపదార్థము:- సః=ఆ దిలీపమహారాజు, మారుత-పూర్ణ-రంధ్రైః = వాయువుచేత పూరించబడిన రంధ్రములుకలవి (కనుకనే), కూజద్భిః = ధ్వనించుచున్న, కీచకైః = వెదురు గొట్టములచేత, ఉచ్చైః = బిగ్గరగా, ఆపాదితవంశ - కృత్యమ్ (యథా తథా) = కూర్చబడిన వేణువాద్యముల కర్తవ్యము కలుగునట్లుగా, కుంజేషు = పొదరిండ్లయందు, వనదేవతాభిః = వనదేవతలచేత, ఉద్గీయమానమ్ = బిగ్గరగా గానము చేయబడుచున్న, స్వమ్ = తనదగు, యశః = కీర్తినిగా, శుశ్రావ = వినెను.

తాత్పర్యము :- ఆ **దిలీపమహారాజు**, వాయువుచే పూరింపబడిన రంధ్రములవల్ల ధ్వనించుచున్న వెదురుగొట్టములచే వేణువాద్యమేర్పడగా, వనదేవతలు పొదరిండ్లయందు బిగ్గరగా పాడుచున్న **తన కీర్తినిగా** వినెను.

విభక్తులు/క్రియలు :-1. సః - **సః**, తౌ,తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 2. కీచకైః - కీచకేన, కీచకాభ్యాం, **కీచకైః**; కీచకశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృ.బ.। 3. మారుతపూర్ణరంధ్రైః - ...రంధ్రేణ, ...రంధ్రాభ్యాం, **...రంధ్రైః**; ...రంధ్రశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, తృ.బ.। 4. కూజద్భిః - కూజతా, కూజద్భ్యాం, **కూజద్భిః**; కూజచ్ఛబ్దః తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృ.బ. 5. ఆపాదితవంశకృత్యమ్ - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 6. శుశ్రావ - క్రియాపదమ్। భూతేలిటి - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 7. కుంజేషు - కుంజే, కుంజయోః, **కుంజేషు**; కుంజశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః 8. యశః - **యశః**, యశసీ, యశాంసి; యశశ్శబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః,

ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. స్వమ్ - **స్వం**, స్వే, స్వాని; స్వశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః , ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ఉచ్చైః - అవ్యయమ్। 11. ఉద్గీయమానమ్ - **ఉద్గీయమానం,** ఉద్గీయమానే, ఉద్గీయమానాని; ఉద్గీయమానశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. వనదేవతాభిః - వనదేవతయా, వనదేవతాభ్యాం, **వనదేవతాభిః** వనదేవతాశబ్దః, అకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృ.బ.।

సంధులు :-

1. సః + కీచకైః - స కీచకైః - సులోపః।
2. కీచకైః + మారుత... - కీచకైర్మారుత... - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. కూజద్భిః + ఆపాదిత... - కూజద్భిరాపాదిత... - విసర్గసన్ధిః।
4. ఉచ్చైః + ఉద్గీయమానమ్ - ఉచ్చైరుద్గీయమానమ్ - విసర్గసన్ధిః।

సులోపః - ఏతత్తదోః సులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలి (సూ 6-1-128) కకారములేని ఏతద్, తద్ శబ్దములమీది సుప్రత్యయము హల్లుపరముగా నున్నప్పుడు లోపించును. నఞ్ సమాసమున ఈ లోపము రాదు.

సమాసాలు :-

1. మారుతపూర్ణరంధ్రైః - మారుతేన పూర్ణాని, మారుతపూర్ణాని రంధ్రాణి యేషాం తే మారుతపూర్ణరంధ్రాః, (బ.)।తైః।
2. ఆపాదితవంశకృత్యమ్ - వంశస్య కృత్యమ్ వంశకృత్యమ్ (ష.త.)। ఆపాదితం వంశకృత్యమ్ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ఆపాదితవంశకృత్యమ్ (కర్మధా.)।
3. వనదేవతాభిః - వనే దేవతాః వనదేవతాః (స.త.), తాభిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కుంజః -(పుం.క్లీ.)

ఎ) కౌ జాతః, జన్ + డ, పుషోదరాదిత్వాన్ముమి సాధుః।

పర్వతాదేర్లతాపల్లవాదిభిః సమన్తాదాచ్ఛాదితగర్భో గహ్వరాదిదేశః, ఉపరి చతుర్దిక్షు చ లతాదిభిరాచ్ఛాదితస్య స్థానస్య మధ్యే శూన్యదేశః, నికుఞ్జః;

శ్లో॥ 'గోపీభర్తుర్విరహవిధురా కాచిదిన్దీవరాక్షీ
ఉన్మత్తేవ స్ఖలితకవరీ నిఃశ్వసన్తీ విశాలమ్।
అత్రైవాస్తే మురరిపురితి భ్రాన్తిదూతీసహాయా
త్యక్త్వా గేహం ఝటితి యమునామఞ్జు**కుఞ్జం** జగామ'॥

- ఇతి పదాఙ్కదూతే (1) అని హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానము పేర్కొన్నది.

బి) శ్లో॥ నిర్ఘాతోగ్రైః **కుఞ్జలీనాన్** జిఘాంసు-

ర్జ్యానిర్ఘోషైః క్షోభయామాస సింహాన్।
నూనం తేషామభ్యసూయా పరోఽభూ-
ద్వీర్యోదగ్రే రాజశబ్దే మృగేషు॥ - ర.వం. 9-64

"పొదరిండ్లలో దాగికొనియున్న సింహములను చంపగోరినవాడై, పిడుగువలె తన వింటినారి శబ్దములతో ఆ సింహములను క్షోభింపచేసెను..."

2. తుల్యభావమున్న ఈ దిగువ శ్లోకమును గాంచుడు.

శ్లో॥ యః పూరయన్ కీచకరన్ధ్రభాగాన్ - దరీముఖోత్థేన సమీరణేన।
ఉద్గాస్యతామిచ్ఛతి కిన్నరాణాం - తానప్రదాయిత్వమివోపగన్తుమ్॥
- కు.సం. 1-8

"...పాడగోరుచున్న కిన్నరులకు హిమవంతుడు తన గుహలనుండి వెలువడు గాలిని వెదురు బొంగులలోనికి దూర్చి/పూరించి, కిన్నరుల పాటలకు తానమును సమకూర్చు చున్నాడో అన్నట్లున్నాడు."

संजीवनीः- स इति। स दिलीपः, मारुतेन वायुना - पूर्णानि पूरितानि - रन्ध्राणि येषां तैस्तथोक्तैः, अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः कीचकैः वेणुविशेषैः * **वेणवः कीचकान्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता** इत्यमरः, उच्चैः आपादितं संपादितं वंशः सुषिरवाद्यविशेषः। ***वंशादिकं तु सुषिरमि** त्यमरः। वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा, कुञ्जेषु लतागृहेषु ***निकुञ्ज कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदर** इत्यमरः, वनदेवताभिः, उद्गीयमानम् उच्चैर्गीयमानं, स्वं स्वकीयं; यशः कीर्तिं, शुश्राव श्रुतवान्।

అవతారిక :- పవనోఽపి క్లాన్తం రాజానం సిషేవే॥

**శ్లో॥ పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణా
మనోకహాకమ్పితపుష్పగన్ధీ ।
తమాతపక్లాన్తమనాతపత్ర -
మాచారపూతం పవనః సిషేవే ॥ 13**

**श्लो।। पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणा
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्र -
माचारपूतं पवनः सिषेवे ।। १३**

పదవిభాగము :- పృక్తః, తుషారైః, గిరినిర్ఝరాణామ్, అనోకహాకంపితపుష్పగన్ధీ, తమ్, ఆతపక్లాన్తమ్, అనాతపత్రమ్, ఆచారపూతమ్, పవనః, సిషేవే।

అన్వయక్రమము :- గిరి నిర్ఝరాణాం తుషారైః అనోకహాకమ్పితపుష్పగన్ధీ పవనః అనాతపత్రమ్ (అత ఏవ) ఆతపక్లాన్తమ్ ఆచారపూతం తం సిషేవే।

ప్రతిపదార్థము :- గిరినిర్ఝరాణామ్ = సెలయేళ్ళయొక్క, తుషారైః = నీటి తుంపురులచేత, పృక్తః = తడిసినదియు, అనోకహాకమ్పితపుష్పగన్ధీ= కించిత్ కదులుచున్న చెట్లయందలి పుష్పములయొక్క సుగంధము కలదియు అగు, పవనః = వాయువు, అనాతపత్రమ్ = ఛత్రములేనివాడును, ఆతపక్లాన్తమ్ = ఎండచే బడలికనొందినవాడును, ఆచారపూతమ్ = నడవడిచేత పవిత్రుడైన వాడునగు, తమ్ = ఆ దిలీపుని, సిషేవే = సేవించెను.

తాత్పర్యము :- సెలయేళ్ల నీటితుంపురుల చేత తడిసినదియు, కించిత్ కదులుచున్న చెట్లయందలి పుష్పసుగంధము కలదియునగు **వాయువు**, ఎండచే బడలికనొందినవాడును, నడవడిచేత పవిత్రుడైన వాడును అగు ఆ **దిలీపుని** సేవించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. గిరినిర్ఝరాణామ్ - వననిర్ఝరాణామ్, వననిర్జరాణామ్।
2. అనోకహా... - అనౌకహా...। 3. ...కతంపి...- ...కంపన...।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. పృక్తః - **పృక్తః**, పృక్తౌ, పృక్తాః; పృక్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః , ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. తుషారైః - తుషారేణ, తుషారాభ్యాం, **తుషారైః;** తుషారశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 3. గిరినిర్ఝరాణామ్ - గిరినిర్ఝరస్య, గిరినిర్ఝరయోః, **గిరినిర్ఝరాణామ్**; గిరినిర్ఝరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. అనోకహాకంపిపుష్పగన్ధీ - **...గన్ధీ**, ...గన్ధినౌ, ...గన్ధినః; ...గన్ధిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుంలింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. తమ్ - **తం**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఆతపక్లాన్తమ్ - **ఆతపక్లాన్తం,** ఆతపక్లాన్తౌ, ఆతపక్లాన్తాన్; ఆతపక్లాన్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అనాతపత్రమ్ - **అనాతపత్రమ్**, అనాతపత్రౌ, అనాతపత్రాన్; అనాతపత్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఆచారపూతమ్ - **ఆచారపూతం**, ఆచారపూతౌ, ఆచారపూతాన్; ఆచారపూతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. పవనః - **పవనః**, పవనౌ, పవనాః; పవనశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. సిషేవే - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. పృక్తః + తుషారైః - పృక్తస్తుషారైః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. తుషారైః + గిరి... - తుషారైర్గిరి... - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
3. పవనః + సషేవే - పవనస్సిషేవే - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

సమాసాలు :-

1. గిరినిర్ఝరాణామ్ - గిరౌ నిర్ఝరాః గిరినిర్ఝరాః, (స.త.), తేషామ్।
2. అనోకహాకంపితపుష్పగన్ధీ - ఆకంపితాని చ తాని పుష్పాణి చ ఆకంపితపుష్పాణి; ఆకంపితపుష్పాణాం గంధః అనోకహాకంపితపుష్పగంధః (ష.త.), అనోకహాకంపిత పుష్పగంధః అస్యాస్తీతి అనోకహాకంపితపుష్పగన్ధీ।
3. ఆతపక్లాన్తమ్ - ఆతపేన క్లాన్తః ఆతపక్లాన్తః, (తృ.త.), తమ్।
4. అనాతపత్రమ్ - ఆతపాత్ త్రాయత ఇత్యాతపత్రం; న విద్యతే - ఆతపత్రమ్ యస్య సః అనాతపత్రః (బ.), తమ్।
5. ఆచారపూతమ్ - ఆచారేణ పూతః ఆచారపూతః (తృ.త.), తమ్।
6. పవనః - పునాతీతి పవనః।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. తుషారః - (పుం.)

ఎ) తుష్యత్యనేన సస్యాదిరితి। తుష్ తుష్టౌ + '**తుషారా**దయశ్చ' ఇతి ఆరన్ స చ కిత్। హిమమ్। శీకరః।

బి) 'తుషారాదయశ్చ' (ఉణాది 3.139) **తుషారః**। కాసారః। సహార ఆమ్రభేదః।
- అని పా.సూ.వ్యా.

సి)1. శ్లో॥ ధృత**తుషార**గణస్య నభస్తవ-
స్తరులతాఙ్గలితర్జనవిభ్రమాః।
పృథునిరన్తరమిష్టభుజాన్తరం
వనితయా నితయా న విషేహిరే॥ - ఇతి మాఘే 6-60

2. శ్లో॥ తస్య కర్కశవిహారసమ్భవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్।
ఆచచామ స**తుషార**శీకరోభిన్నపల్లవపుటో వనానిలః॥ - ర.వం. 9-68
"మంచు తుంపురులచే చల్లనైనదియును..."

3. శ్లో॥ అపి నదాః సముద్రాన్తే....
- ఇతి భావ ప్రకాశస్య పూర్వఖణ్డే ద్వితీయభాగే 'తుషార' లక్షణముకై చూడగలరు.

డి) ఇట కు.సం. 1-15, మేఘదూతం 1-31, శాకున్తలము 3-1ను అనుసన్ధానము చేసికొనదగును.

ఇ) '**తుషారౌ** హిమసీకరౌ' - అని శాశ్వతనిఘంటువు.

క్రియాదర్శము :- సిషేవే - 'షేవృ-సేవనే', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి, ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సిషేవే - సిషేవాతే - సిషేవిరే।

కర్మణిప్రయోగః :- సః పవనేన సిషేవే।

संजीवनीः- पृक्त इति। गिरिषु निर्झराणां शैलनदीप्रवाहाणां *__प्रवाहो निर्झरो झर__ इत्यमरः, तुषारैः शीकरैः। *__तुषारौ हिमशीकरावि__ ति शाश्वतः।पृक्तः संपृक्तः, अनोकहानां वृक्षाणाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि यानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः ईष्कम्पितपुष्पगन्धवान्, एवं शीतमन्दसुरभिः, पवनः वायुः, अनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् अत एव, आतपक्लान्तम् आतपेन सूर्यतेजसा क्लान्तं खिन्नम्, आचारपूतम् आचारशुद्धं, तं दिलीपं, सिषेवे; आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पवनस्यापि पवनस्य सेव्य आसीदिति भावः।

అవతారిక :- గోప్తరి తస్మిన్ వనం గాహమానే సర్వం శాన్తమభూత్।

శ్లో॥ శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్ని -
రాసీత్ విశేషా ఫలపుష్పవృద్ధిః ।
ఊనం న సత్త్వేష్వధికో బబాధే
తస్మిన్ వనం గోప్తరి గాహమానే॥ 14

श्लो॥ शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि -
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४

పదవిభాగము :- శశామ, వృష్ట్యా, అపి, వినా, దవాగ్నిః, ఆసీత్, విశేషా, ఫలపుష్పవృద్ధిః, ఊనమ్, న, సత్త్వేషు, అధికః, బబాధే, తస్మిన్, వనమ్, గోప్తరి, గాహమానే।

అన్వయక్రమము :- గోప్తరి తస్మిన్ వనం గాహమానే (సతి) వృష్ట్యా వినా అపి దవాగ్నిః శశామ। ఫలపుష్పవృద్ధిః విశేషా ఆసీత్। సత్త్వేషు అధికః ఊనం న బబాధే।

ప్రతిపదార్థము :- గోప్తరి = రక్షకుడగు, తస్మిన్ = ఆ దిలీపమహారాజు, వనమ్ = అడవిని, గాహమానే (సతి) = ప్రవేశించినవాడగుచుండగా, వృష్ట్యా వినా+అపి = వర్షము లేకుండగానే, దవాగ్నిః = కార్చిచ్చు, శశామ = శాంతించెను. ఫలపుష్పవృద్ధిః = ఫలపుష్పములవృద్ధి, విశేషా ఆసీత్ = అధికమాయెను. సత్త్వేషు = జంతువులలోపల, అధికః = బలోపేతమైన వ్యాఘ్రాదిజంతువు, ఊనమ్ = దుర్బలమైన హరిణ్యాది జంతువును, న బబాధే = బాధింపదయ్యె.

తాత్పర్యము :- రక్షకుడగు ఆ దిలీపమహారాజు అడవిని ప్రవేశించగనే దవాగ్ని వర్షము లేకుండగనే శాంతించెను. ఫలపుష్పముల వృద్ధి అధికమాయెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. విశేషాఫల... - విశేషాత్ఫల... - విశేషాత్ఫుల...- విశోషాత్ఫల...। 2. ...పుష్పవృద్ధిః - ...పుష్పవృష్టిః। 3. ఊనం - తనుమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. శశామ - క్రియాపదమ్। 2. వృష్ట్యా - **వృష్ట్యా**, వృష్టిభ్యాం, వృష్టిభిః; వృష్టిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 3. అపి - అవ్యయమ్। 4. దవాగ్నిః - **దవాగ్నిః**, దవాగ్నీ, దవాగ్నయః; దవాగ్నిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ఆసీత్ - క్రియాపదమ్। 6. విశేషా - **విశేషా**, విశేషే, విశేషాః విశేషాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఫలపుష్పవృద్ధిః - **...వృద్ధిః** ...వృద్ధీ, ...వృద్ధయః; ...వృద్ధిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఊనమ్ - **ఊనమ్**, ఊనౌ, ఊనాన్; ఊనశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః, 9. న - అవ్యయమ్। 10. సత్త్వేషు - సత్త్వే, సత్త్వయోః, **సత్త్వేషు**; సత్త్వశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః। 11. అధికః - **అధికః**, అధికౌ, అధికాః; అధికశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. బబాధే - క్రియాపదమ్। 13. తస్మిన్ - **తస్మిన్**, తయోః, తేషు; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః 14. వనమ్ - **వనమ్**, వనే, వనాని; వనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 15. గోప్తరి - **గోప్తరి**, గోప్త్రోః, గోప్తృషు; గోప్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 16. గాహమానే - **గాహమానే**, గాహమానయోః, గాహమానేషు; గాహమానశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. వృష్ట్యా + అపి - వృష్ట్యాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సత్త్వేషు + అధికః - సత్త్వేష్వధికః - యణాదేశసన్ధిః।
3. అధికః + బబాధే - అధికో బబాధే - ఉత్వాదేశః।

ఉత్వాదేశః - అతోరోరప్లుతాదప్లుతే (సూ 6-1-109) - అప్లుతమగు హ్రస్వ - అకారమునకు పరముగానున్న రుత్వమునకు అప్లుతమైన హ్రస్వ అకారము పరముగా నున్నప్పుడు **ఉకారము** వచ్చును.

సమాసాలు :-

1. దవాగ్ని - దవే అగ్ని దవాగ్నిః (స.త.)।
2. ఫలపుష్పవృద్ధిః - ఫలాని చ పుష్పాణి చ ఫలపుష్పాణి, ఫలపుష్పాణాం వృద్ధిః ఫలపుష్పవృద్ధిః (ష.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఊనమ్ (త్రి.) - ఎ) ఊన్ - హానౌ అచ్ ఉణాది 3.2.

- అని ఆప్టే మహాశయుడు పేర్కొనినాడు.

బి) అవతీతి। అవ + ఇణ్షిఞ్జీదీదుష్యవిభ్యో నక్। (ఉణాది)

- అని 'శబ్దకల్పద్రుమ'ము పేర్కొనినది.

సి) శ్లో॥"పృథివీం శాసతస్తస్య పాకశాసనతేజసః।
కిఞ్చిదూనమనూనర్ధేః శరదామయుతం యయౌ॥" - ర.వం. 10-1

డి) శ్లో॥ పదోనం క్రియోనం ధియోనం స్వరోనం
మదోనం హి మాతః క్షమస్వ హ్రియోనమ్।
దయోనా న హి త్వం ధ్రువం వత్సలా త్వం
సుతం విశ్వనాథం క్రియా విశ్వనాథే॥ - మేళ్లచెఱ్వు

క్రియాదర్శము :-1. **శశామ** - 'శము -ఉపశమే', (దివాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

శశామ - శేమతుః - శేముః।

2. ఆసీత్ - ఈ సర్గమున 8వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడుడు.

3. బబాధే - 'బాధృ - విలోడనే'(భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి - ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బబాధే - బబాధాతే - బబాధిరే

संजीवनीः- शशामेति। गोप्तरि रक्षके, तस्मिन् राज्ञि, वनं गाहमाने प्रविशति सति, वृष्ट्या विनापि, दवाग्निः, शशाम शान्तिं प्राप, फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः, विशिष्यत इति विशेषा अतिशयिता आसीत् *कर्मार्थे घञ् प्रत्ययः, सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये,*यतश्च निर्धारणमि ति सप्तमी, अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिः, ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं, न बबाधे न हिनस्तिस्म।

అవతారిక :- దినాన్తే ధేనుః నిలయాయ గన్తుం ప్రచక్రమే।

శ్లో॥ సంచారపూతాని దిగన్తరాణి
కృత్వా దినాన్తే నిలయాయ గన్తుమ్ ।
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా
ప్రభా పతఙ్గస్య మునేశ్చ ధేనుః ॥ 15

श्लो॥ संचारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५

పదవిభాగము :- సంచారపూతాని, దిగంతరాణి, కృత్వా, దినాన్తే, నిలయాయ, గన్తుమ్, ప్రచక్రమే, పల్లవరాగతామ్రా, ప్రభా, పతంగస్య, మునేః, చ, ధేనుః।

అన్వయక్రమము :- పల్లవరాగతామ్రా పతంగస్య ప్రభా మునేః ధేనుః చ దిగన్తరాణి సంచారపూతాని కృత్వా దినాన్తే నిలయాయ గన్తుం ప్రచక్రమే।

ప్రతిపదార్థము :- పల్లవరాగతామ్రా = చిగురాకుల కాంతివలె ఎఱ్ఱనైన, పతంగస్య = సూర్యునియొక్క, ప్రభా = కాంతియు, మునేః + ధేనుః + చ = వసిష్ఠుని ఆవున్ను, దిగన్తరాణి = దిక్కుల నడిమి భాగములను, సంచారపూతాని = తమ సంచారముచేత పవిత్రమైన వానినిగా, కృత్వా = చేసి, దినాన్తే = సాయం సమయమునందు, నిలయాయ = (తమతమ) నెలవులకు (సూర్యపక్షమున అస్త్రాద్రికి, ఆవుపక్షమున వసిష్ఠాశ్రమానికి) , గన్తుమ్ = పోవుటకు, ప్రచక్రమే = ఉపక్రమించిరి.

తాత్పర్యము :- చిగురాకుల కాంతివలె ఎఱ్ఱనైన 1. సూర్యునియొక్క కాన్తియు, 2. వసిష్ఠుని ఆవున్ను దిక్కుల నడిమిభాగములను తమ సంచారముచేత పవిత్రమైన వానినిగా చేసి సాయం సమయమందు తమ తమ నెలవులకు బోవుటకు ఉపక్రమించిరి.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సంచారపూతాని - సంచారపూతం, సంచారపూతే, **సంచార పూతాని**; సంచారపూతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయా బహువచనాన్తః 2. దిగంతరాణి - దిగంతరం, దిగంతరే, **దిగంతరాణి**; దిగంతరశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 3. కృత్వా - క్త్వాప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 4. దినాన్తే - **దినాన్తే**, దినాంతయోః, దినాంతేషు; దినాంతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. నిలయాయ - **నిలయాయ**, నిలయాభ్యాం, నిలయేభ్యః; నిలయ శబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 6. గన్తుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 7. ప్రచక్రమే - క్రియాపదమ్। 8. పల్లవరాగతామ్రా - **పల్లవతామ్రా**, పల్లవతామ్రే, పల్లవతామ్రాః; పల్లవరాగతామ్రాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ప్రభా - **ప్రభా**, ప్రభే, ప్రభాః; ప్రభాశబ్దః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. పతంగస్య - **పతంగస్య**, పతంగయోః, పతంగానామ్; పతంగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. చ - అవ్యయమ్। 12. ధేనుః - **ధేనుః**, ధేనూ, ధేనవః; ధేనుశబ్దః , ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. మునేః + చ - మునేశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సంచారపూతాని - సంచారేణ పూతాని (తృ.త.) తాని।
2. దిగంతరాణి - దిశాం అంతరాణి దిగన్తరాణి (ష.త.) తాని।
3. దినాన్తే - దినస్య అన్తః దినాంతః (ష.త.), తస్మిన్।
4. పల్లవరాగతామ్రా - పల్లవస్య రాగః పల్లవరాగః (ష.త.)। పల్లవరాగ ఇవ తామ్రా, పల్లవరాగతామ్రా।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పతంగః - (పుం.)

ఎ) పతతి ఆకాశే గచ్ఛతి। పత్ల్ గతౌ, 'పతేరఙ్గచ్ పక్షిణి' ఇత్యఙ్గచ్। సూర్యః। విహంగః। (ఉణాది)।

బి) శ్లో॥ ఆదిత్యః సవితా సహస్రకిరణః ప్రద్యోతనో భాస్కర-
స్తిగ్మాంశుస్తరణిస్తథా దినమణిర్భాస్వాన్వివస్వాన్హరిః।
మార్తణ్డస్తపనో వికర్తన ఇనః పూషా **పతఙ్గో** భగః
సూర్యో గోపతిరర్యమా దినకరః సూరోంశుమాలీ రవిః॥ 35

శ్లో॥ మిహిరో విరోచనోఽర్కస్తిమిరరిపుర్ద్యుమణిరంశుమానంశుః।
హరిదశ్వః సప్తాశ్వః ప్రభాకరో భానుమాన్భానుః॥ 36

శ్లో॥ బ్రధ్నో హంసః ఖగో మిత్రశ్చిత్రభానురహర్పతిః।
కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షుర్ద్వాదశాత్మా త్రయీతనుః॥ 37

- అని హలాయుధకోశము - 47 నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥**పతత్పతఙ్గ** ప్రతిమస్తపోనిధిః పురోఽస్య యావన్నభువి వ్యలీయత।
గిరేస్తటిత్వానివ తావదుచ్చకై ర్జవేన పీఠాదుదతిష్ఠదచ్యుతః॥

- ఇతి మాఘే 1-11

'ఆకసమునుండి దిగుచున్న సూర్యుడే పోలికగాగల నారదమహాముని..."

2. పండితజగన్నాథరాయలవారి **'సుధాలహరీ'**, మయూరమహాకవివిరచిత **'సూర్యశతకమ్'**, సాంబవిరచిత 'సాంబపంచాశికా' ఇట అనుసంధానము చేసికొందురు గాక.

3. శ్లో॥ వ్యతిషజతి పదార్థానాన్తరః కోఽపి హేతు-
ర్న ఖలు బహిరూపాధీన్ప్రీతయః సంశ్రయన్తే।

వికసతి హి పతఙ్గస్యోదయే పుణ్డరీకం
ద్రవతి చ హిమరశ్మావుద్గతే చన్ద్రకాన్తః॥ - ఇతి 'ఉత్తరరామచరితే' 6-12

అలంకారాలు :- అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

'వర్ణ్యానామితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా'।

వర్ణ్యములకుగాని అవర్ణ్యములకు గాని **ధర్మైక్యము**ను చెప్పిన యెడల **'తుల్యయోగిత'** యగును.

ఇట సూర్యకాన్తియు, నందినీధేనువును ప్రస్తుతములు. 'గన్తుం ప్రచక్రమే' వెళ్లుట కారంభించుట ఉభయమునకు సాధారణ ధర్మము. కనుక ఇది 'తుల్యయోగితాలంకారము' అని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- ప్రచక్రమే - 'ప్ర' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, క్రము - పాదవిక్షేపే', (భ్వాది)ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ప్రచక్రమే - ప్రచక్రమాతే - ప్రచక్రమిరే।

శ్లో॥ ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం
వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసామ్।
నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః
ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరమ్॥ - ర.వం. 3-47

संजीवनीः- संचारेति। पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः ***रागोऽनुरागे मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिष्वि** ति शाश्वतः। स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य, प्रभा कान्तिः ***पतङ्गः पक्षि सूर्ययो रि** ति शाश्वतः। मुनेः धेनुश्च, दिगन्तराणि दिशामवकाशान् ***अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्धि भेदतादर्थ्य** इत्यमरः। संचारेण पूतानि शुद्धानि, कृत्वा, दिनान्ते सायंकाले, निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय च, गन्तुं प्रचक्रमे।

అవతారిక :- రాజా తామనుయయౌ।

**శ్లో॥ తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థా -
మన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః ।
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా ॥ 16**

**श्लो॥ तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था -
मन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।**

बबौच सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना।। १६

పదవిభాగము :- తామ్, దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థామ్, అన్వక్, యయౌ, మధ్యమలోకపాలః , బభౌ, చ, సా, తేన, సతామ్, మతేన, శ్రద్ధా, ఇవ, సాక్షాత్, విధినా, ఉపపన్నా।

అన్వయక్రమము :- మధ్యమలోకపాలః దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థాం తామ్ అన్వక్ యయౌ। సతాం మతేన తేన ఉపపన్నా సా (సతాం మతేన) విధినా (యుక్తా) సాక్షాత్ శ్రద్ధా ఇవ బభౌ చ।

ప్రతిపదార్థము :- మధ్యమలోకపాలః = భూలోకపాలకుడగు దిలీపమహారాజు, దేవతా పితృ+ అతిథిక్రియా + అర్థామ్ = 1. దేవతల, 2. పితృదేవతల 3. అతిథులయొక్క పనులే ప్రయోజనముగాగల, తామ్ = ఆ నందినీ ధేనువును, అన్వక్ = అనుసరించి, యయౌ = వెళ్లెను, సతామ్ = సత్పురుషులకు, మతేన = సమ్మతుడగు, తేన = ఆ దిలీపునితో, ఉపపన్నా = కూడిన, సా చ = ఆ 'నందినీ' యావున్ను, సతాం మతేన = సత్పురుషులకు సమ్మతమైన, విధినా = అనుష్ఠానముతో, ఉపపన్నా = కూడిన, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగనున్న, శ్రద్ధేవ = ఆస్తిక్యబుద్ధివలె, బభౌ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :- భూలోకపాలకుడగు దిలీపమహారాజు 1. దేవతల 2. పితృదేవతల 3. అతిథులయొక్క పనులే ప్రయోజనముగాకల ఆ 'నందినీ' యావుననుసరించెను. సత్పురుషులకు సమ్మతుడగు ఆ దిలీపునితో కూడిన ఆ నందినీ ధేనువును సత్పురుషులకు సమ్మతమైన అనుష్ఠానముతో కూడిన ఆస్తిక్యబుద్ధివలె ప్రకాశించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ...క్రియార్థామ్ - ...క్రియార్థమ్ 2. బభౌ చ - బభూవ। 3. శ్రద్ధేవ - శుద్ధేవ।

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. తామ్ - **తామ్**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. దేవతా...క్రియార్థామ్ - **...అర్థామ్**, ...అర్థే, ...అర్థాః; ...అర్థాశబ్దః , స్త్రీలిఙ్గః, ఆకారాన్తః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అన్వక్ - అవ్యయమ్। 4. మధ్యమలోకపాలః - **మధ్యమలోకపాలః**, మధ్యమలోకపాలౌ, మధ్యమలోకపాలాః; మధ్యమలోకపాలశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. బభౌ - క్రియాపదమ్। 6. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. తేన - **తేన**, తాభ్యాం, తైః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. సతామ్ - సతః, సతోః, **సతామ్**; సచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 9. మతేన - **మతేన**, మతాభ్యాం, మతైః; మతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 10. శ్రద్ధా - **శ్రద్ధా**, శ్రద్ధే, శ్రద్ధాః; శ్రద్ధాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్। 12. సాక్షాత్ - అవ్యయమ్। 13. విధినా - **విధినా**, విధిభ్యాం, విధిభిః; విధిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 14. ఉపపన్నా - **ఉపపన్నా**, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాః ; ఉపపన్నాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. అన్వక్ + యయౌ - అన్వగ్యయౌ - జశ్త్వసన్ధిః।
   ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8-2-39)
2. శ్రద్ధా + ఇవ - శ్రద్ధేవ - గుణసన్ధిః (ఆద్గుణః సూ 6-1-84)
3. విధినా + ఉపపన్నా - విధినోపపన్నా - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థామ్ - దేవతాశ్చ పితరశ్చ అతిథయశ్చ దేవతాపిత్రతిథయః దేవతాపిత్రతిథీనాం క్రియాః దేవతాపిత్రతిథిక్రియాః (ష.త.), దేవతాపిత్రతిథిక్రియా ఏవ అర్థః యస్యాస్సా దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థా; (బ.) తామ్।
2. మధ్యమలోకపాలః - మధ్యమశ్చాసౌ లోకశ్చ మధ్యమలోకః (కర్మధా.)। మధ్యమలోకం పాలయతీతి మధ్యమలోకపాలః ఉపపదసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అన్వక్ (చ్) (త్రి.) / అవ్యయమున్ను.

ఎ) అను పశ్చాద్ అఞ్చతి గచ్ఛతి। అను + అఞ్చ్ + క్విన్ /పశ్చాద్గామీ; అనుపదమ్; పశ్చాత్।

బి) '...స్యాదనుపదమన్వగన్వక్షమ్'। 731 - అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో।। తమన్వగిన్ద్రప్రముఖాశ్చ దేవాః
సప్తర్షిపూర్వాః పరమర్షయశ్చ।
గణాశ్చ గిర్యాలయమభ్యగచ్ఛన్
ప్రశస్తమారమ్భమివోత్తమార్థాః।। - కు.సం. 7-71

'ఆ శివభగవానుని అనుసరించుచు ఇంద్రాదిదేవతలు, సప్తర్షి ప్రభృతులు సనకాది మహర్షులు, ప్రమథగణములున్ను ... హిమవంతుని మందిరమునకు వచ్చెను.'

డి) 'అన్వగన్వక్షమనుగేఽనుపదం క్లీబమవ్యయమ్' - అని యమరము.

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః

దిలీపుడు విధితోను; ధేనువు శ్రద్ధతోను పోల్చబడుటచే వారి పవిత్రత్వము వ్యక్తమగుచున్నది. 'సాక్షాత్' శబ్దప్రయోగముచే 'ఉత్ప్రేక్ష'గా చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. బభౌ - 'భా - దీప్తౌ', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బభౌ - బభతుః - బభుః।

శ్లో॥ స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం **బభౌ**।
దినాన్తే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశనః॥

2. **యయౌ** - 'యా - ప్రాపణే', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

యయౌ - యయతుః - యయుః।

శ్లో॥ ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగా-
దాసేదుషోః సఖ్యమచిన్త్యహేతు।
ఏకో **యయౌ** చైత్రరథప్రదేశాన్
సౌరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్॥

- ర.వం. 5-60

संजीवनीः- तामिति। मध्यमलोकपालः भूपालो दिलीपः देवता पित्रतिथीनां क्रियाः यागश्राद्धदानानि, ता एव अर्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुम् अन्वक् अनुपदं, ययौ;सतां मतेन सद्भिःसम्मान्यमानेन *गतिबुद्धी त्यादिना वर्तमाने क्तः *क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी - तेन राज्ञा, उपपन्ना युक्ता, सा धेनुः, सतां मतेन, अनुष्ठानेन, उपपन्ना, श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरिव बभौ।

అవతారిక :- దిలీపః శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్ యయౌ।

**శ్లో॥ స పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథా -
న్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని।
యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని
శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్॥ 17**

**श्लो॥ स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा -
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन्॥ १७**

పదవిభాగము :- సః, పల్వ..., యూథాని, ఆవాస...బర్హిణాని, యయౌ, మృగా... శాద్వలాని, శ్యామాయమానాని, వనాని, పశ్యన్।

అన్వయక్రమము :- సః పల్వ... యూథాని ఆవాస... బర్హిణాని మృగా...శాద్వలాని (అత ఏవ) శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్ యయౌ।

ప్రతిపదార్థము :-సః = ఆ దిలీపమహారాజు, పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని = నీటి గుంటలనుండి వెలుపలకి వచ్చిన పందుల గుంపుకలవియు, ఆవాస - వృక్ష - ఉన్ముఖ - బర్హిణాని - నివాసవృక్షముల వైపునకు మరలిన నెమళ్లు గలవియు, మృగ + అధ్యాసిత - శాద్వలాని = లేళ్లచేత అధివసింపబడిన పచ్చికబయళ్లు గలవియు నగుటచేత, శ్యామాయమానాని = నల్లనైన; వనాని = అరణ్యములను, పశ్యన్(సన్)= చూచుచున్న వాడగుచు, యయౌ = తరలెను.

తాత్పర్యము :- నీటిగుంటలనుండి వెలుపలకి వచ్చిన పందుల గుంపు కలవియు, నివాసవృక్షముల వైపునకు మరలిన నెమళ్లు కలవియు లేళ్లచేత అధివసింపబడిన పచ్చిక బయళ్లు కలవియునగుటచేత నల్లనైన అరణ్యములను చూచుచున్న వాడగుచు తరలెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1.సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైక వచనాన్తః। 2. పల్వలో...యూథాని - ...యూథం, ...యూథే, **...యూథాని;** ...యూథశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 3. ఆవాస... బర్హిణాని - ...బర్హిణమ్, ...బర్హిణే, **...బర్హిణాని;** ... బర్హిణశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః , ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 4. యయౌ - క్రియాపదమ్। 5. మృగా...శాద్వలాని - ...శాద్వలమ్, ...శాద్వలే, **...శాద్వలాని;** ...శాద్వలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 6. వనాని - వనం, వనే, **వనాని;** వనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 7. పశ్యన్ - **పశ్యన్,** పశ్యన్తౌ, పశ్యన్తః; పశ్యచ్ఛబ్దః , తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. సః + పల్వల... - స పల్వల... - సులోపః।
2. ...యూథాని + ఆవాస... - ...యూథాన్యావాస... - యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాని - పల్వలేభ్యః ఉత్తీర్ణాని పల్వలోత్తీర్ణాని, వరాహాణాం యూథాని వరాహయూథాని (ష.త.), వరాహయూథాని, యేషు తాని పల్వలోత్తీర్ణ వరాహయూథాని (బ.), తాని।
2. ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని - ఆవాసవృక్షాణాం ఉన్ముఖాః ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః, బర్హాణ్యేషాం సన్తీతి బర్హిణాః. ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషు తాని ఆవాస వృక్షోన్ముఖబర్హిణాని (బ.), తాని ఆవాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని।

3. మృగాధ్యాసితశాద్వలాని - మృగైః అధ్యాసితాః మృగాధ్యాసితాః (తృ.త.) మృగాధ్యాసితాః శాద్వలాః యేషు తాని మృగాధ్యాసితశాద్వలాని, (బ.)। తాని।

4. శ్యామాయమానాని - శ్యామాని భవన్తీతి శ్యామాయమానాని। తాని।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శాద్వలః - (త్రి.)

ఎ) శాద+ 'నడశాదాడ్ డ్వలచ్' ఇతి డ్వలచ్। నవతృణబహులదేశః (సూ. 4-2-88)

బి) శాదో నవతృణం విద్యతేఽ త్ర। హరితః।

సి) **శాద్వలం** హరితం ప్రోక్తం... అని హలాయుధకోశము.

డి) శ్లో॥ **శాద్వలేషు** యథా శిశ్యే వనాన్తే వనగోచరా।
కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్సుఖకరం తతః॥
- శ్రీమద్రామాయణే 2-30-14

'వనములో నివసించుచు, నేను, వనమధ్యములందు, పచ్చికబయళ్లపై శయనించునపుడు కలుగు సుఖము..."

ఇ) శాదాః శష్పాణ్యేషు దేశేషు సన్తీతి **శాద్వలాః**। డ్వలచ్।

శ్లో॥ సంభోగక్షమగహనామథోపగంగం
బిభ్రాణాం జ్వలితమణీని సైకతాని।
అధ్యూషుశ్చ్యుతకుసుమాచి తాం సహాయా
వృత్రారేరవిరల**శాద్వలాం** ధరిత్రీమ్॥

శాద్వలాః। శాదప్రాయప్రదేశాః। 'నడప్రాయే నడ్వాన్ నడ్వల ఇత్యపి। కుముద్వాన్ కుముదప్రాయే వేతస్వాన్ బహువేతసే। శాద్వలశ్శాదహరితే।
- 2-1-10-11 ఇత్యమరః। - పాణినీయసూత్రవ్యాఖ్య।

ఎఫ్) పచ్చికబయళ్లు.

క్రియాదర్శము :- యయౌ - 'యా - ప్రాపణే', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

యయౌ - యయతుః - యయుః

శ్లో॥ ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగా-
దాసేదుషోః సఖ్యమచిన్త్యహేతు।
ఏకో **యయౌ** చైత్రరథప్రదేశాన్
సౌరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్॥
- ర.వం. 5-60

संजीवनी:- स इति। स राजा, पल्वलेभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः - उत्तीर्णानि निर्गतानि - वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणाः मयूराः *__मयूरो बर्हिणो बर्ही__ त्यमरः। *__फल बर्हाभ्यामिनज्वक्तव्य__ इति मत्वर्थीय इनच्प्रत्ययः, आवासवृक्षोन्मुखाः बर्हिणाः येषु तानि, शादाः बालतृणानि येषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामा देशाः *__शाद्वलः शादहरित__ इत्यमरः। *__शादः कर्दमशष्पयोरि__ ति विश्वः *__नडशादाड्ड्वल जि__ ति ड्वलच्प्रत्ययः। मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः - शाद्वला येषु तानि, श्यामायमानानि वराह बर्हिणाधिक्य महिम्ना श्यामानि भवन्ति *__लोहितादित्वात् क्यष् प्रत्ययः__। तानि, वनानि पश्यन्, ययौ।

అవతారిక :- ఉభౌ గతాభ్యాం తపోవనావృత్తిపథమలం చక్రతుః।

శ్లో॥ ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నా -
ద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపుషో నరేన్ద్రః ।
ఉభావలఞ్చక్రతురఞ్చితాభ్యాం
తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్ ॥ 18

श्लो॥ आपीनभारोद्वहनप्रयत्ना -
द्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरंचिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८

పదవిభాగము :- ఆపీన...ప్రయత్నాత్, గృష్టిః, గురుత్వాత్, వపుషః, నరేన్ద్రః, ఉభౌ, అలఞ్చక్రతుః, అంచితాభ్యామ్, తపోవనావృత్తిపథమ్, గతాభ్యామ్।

అన్వయక్రమము :- గృష్టిః నరేన్ద్రః (చ) ఉభౌ ఆపీన...ప్రయత్నాత్ వపుషః గురుత్వాత్ అఞ్చితాభ్యాం గతాభ్యామ్ తపోవనవృత్తిపథమ్ అలంచక్రతుః।

ప్రతిపదార్థము :- గృష్టిః = సకృత్ప్రసూతురాలైన నందినీ ధేనువు, నరేంద్రః = దిలీపమహారాజు, ఉభౌ = ఇద్దరు, ఆపీన-భార-ఉద్వహన-ప్రయత్నాత్ - పొదుగు బరువును మోయుటయందలి ప్రయాసమువల్లను, వపుషః = దేహముయొక్క, గురుత్వాత్ = గొప్పతనమువలనను, అఞ్చితాభ్యామ్ = అందమొలుకుచున్న, గతాభ్యామ్ = నడకలచేత, అలంచక్రతుః = అలంకరించిరి.

తాత్పర్యము :- పెద్ద పొదుగుగల నందినీ ధేనువు, సర్వాంగపుష్టమైన దేహముగల దిలీపుడు, ఇర్వురున్నూ తమ నడకచేత అడవినుండి ఆశ్రమమునకు తిరిగివచ్చు మార్గమునకు అందమును చేకూర్చిరి.

పాఠాన్తరాలు :- 1. గృష్టిర్ - ఘృష్టిర్। 2. ...ద్వపుషో - ...దురసో - ...ద్వపుసో।
విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఆపీన...ప్రయత్నాత్ - **...ప్రయత్నాత్**, ...ప్రయత్నాభ్యాం, ...ప్రయత్నేభ్యః; ...ప్రయత్నశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. గృష్టిః - **గృష్టిః**, గృష్టీ, గృష్టయః; గృష్టిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. గురుత్వాత్ - **గురుత్వాత్**, గురుత్వాభ్యాం, గురుత్వేభ్యః; గురుత్వశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 4. వపుషః - **వపుషః**, వపుషోః, వపుషామ్; వపుశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. నరేన్ద్రః - **నరేన్ద్రః**, నరేన్ద్రౌ, నరేన్ద్రాః; నరేన్ద్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఉభౌ - ఉభశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, నిత్యం ద్వివచనే, ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 7. అలంచక్రతుః - క్రియాపదమ్। 8. అంచితాభ్యామ్ - అంచితేన, **అంచితాభ్యాం**, అంచితేషు, అంచితశబ్దః అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాద్వివచనాన్తః। 9. తపోవనావృత్తిపథమ్ - **...పథమ్,** ...పథౌ, ...పథాన్; ...పథశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. గతాభ్యామ్ - గతేన, **గతాభ్యాం**, గతైః; గతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాద్వివచనాన్తః
సంధులు :-
1. గృష్టిః + గురుత్వాత్ - గృష్టిర్గురుత్వాత్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. వపుషః + నరేన్ద్రః - వపుషో నరేన్ద్రః - ఉత్వాదేశః।
3. ఉభౌ + అలంచక్రతుః - ఉభావలంచక్రతుః - **ఏచోఽయవాయావః।** సూ. (6-1-78) - ఏ ఓ ఐ ఔ లకు అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగ అయ్ అవ్ ఆయ్ ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.
4. అలంచక్రతుః + అఞ్చితాభ్యామ్ - అలంచక్రతురఞ్చితాభ్యామ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-
1. ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాత్ - ఆపీనస్య భారః ఆపీనభారః (ష.త.)। ఆపీనభారస్య ఉద్వహనమ్ ఆపీనభారోద్వహనమ్ (ష.త.)। ఆపీనభారోద్వహనే ప్రయత్నః ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నః (స.త.)। తస్మాత్।
2. గురుత్వాత్ - గురోర్భావః గురుత్వమ్; తస్మాత్।
3. నరేన్ద్రః - నరాణాం ఇన్ద్రః నరేన్ద్రః (ష.త.)।
4. తపోవనావృత్తిపథమ్ - తపసః వనం తపోవనమ్, తపోవనాత్ ఆవృత్తిః తపోవనావృత్తిః (పం.త.)। తపోవనావృత్తేః పంథాః, తపోవనావృత్తిపథః, (ష.త.) తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-
1. గృష్టిః - (స్త్రీ.)

ఎ) గృహ్ణాతి సకృద్ గర్భమితి। 'గ్రహ్ ఉపాదానే' + కర్తరి క్తిచ్, పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః
బి) '**గృష్టిః** సకృత్ప్రసూతా'... అని హలాయుధకోశము.
సి) శ్లో॥ 'ప్రష్ఠౌహీనాం పీవరాణాం చ తావత్ అగ్ర్యా **గృష్ట్యో** ధేనవః సువ్రతాశ్చ'
- ఇతి మహాభారతే (13/93/33)
డి) 'స్త్రీ తావత్సంస్కృతం పఠన్తీ దత్తనవనస్యా ఇవ **గృష్టిః** సూసూశబ్దం కరోతి'
- మృచ్ఛకటికే - 3
ఇ) 'నందినీ ధేనువు' ఇట **గృష్టిః** అని చెప్పబడినందున దిలీపుడును సంతాన వంతుడగునని సూచించినట్లయినది.

అలంకారాలు :- అత్ర తుల్యయోగితాలంకారః।
క్రియాదర్శము :- అలంచక్రతుః - అలం పూర్వకాత్, 'డుకృఞ్ - కరణే', (తనాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః।
అలంచకార - **అలంచక్రతుః** - అలంచక్రుః।

संजीवनीः- आपीनेति। **गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः** इति हलायुधः, नरेन्द्रश्च, उभौ, यथाक्रमम्, आपीनमूधः *ऊधस्तु क्लीबमापीनम्* इत्यमरः। आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात् प्रयासात्, वपुषो, गुरुत्वादाधिक्याच्च, अञ्चताभ्यां चारुभ्यां, गताभ्यां गमनाभ्यां, तपोवनावृत्तेः पन्थास्तं तपोवनावृत्तिपथं। ***ऋ क्पूरब्धूरि*** त्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः, अलंञ्चक्रतु भूषितवन्तौ ।

అవతారిక :- వనాన్తాత్ ఆవర్తమానం తం సుదక్షిణా అతితృష్ణయా వ్యలోకయత్।

శ్లో॥ **వసిష్ఠధేనోరనుయాయినం త -**
మావర్తమానం వనితా వనాన్తాత్ ।
పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తి -
రుపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్ ॥ **19**

श्लो॥ वसिष्ठधेनोरनुयायिनं त -
मावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति -
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥ **१९**

పదవిభాగము :- వసిష్ఠధేనోః, అనుయాయినమ్, తమ్, ఆవర్తమానమ్, వనితా, వనాన్తాత్, పపౌ, నిమేషాలసపక్ష్మపంక్తిః, ఉపోషితాభ్యామ్, ఇవ, లోచనాభ్యామ్।

అన్వయక్రమము :- వసిష్ఠధేనోః అనుయాయినం వనాన్తాత్ ఆవర్తమానం తం వనితా నిమేషాలసపక్ష్మపంక్తిః (సతీ) ఉపోషితాభ్యామ్ ఇవ లోచనాభ్యాం పపౌ।

ప్రతిపదార్థము :- వసిష్ఠధేనోః = వసిష్ఠుని నందినీ ధేనువుయొక్క, అనుయాయినమ్ = అనుచరుడైనవాడును, వనాన్తాత్ = అడవినుండి, ఆవర్తమానమ్ = తిరిగివచ్చుచున్న వాడును అగు, తమ్ = ఆ దిలీపుని, వనితా = సుదక్షిణాదేవి, నిమేషాలసపక్ష్మపంక్తిః (సతీ) = ఱెప్పపాటు లేనిదగుచు, ఉపోషితాభ్యామ్ + ఇవ = ఉపవాసమున్నవానిచేత వలె, లోచనాభ్యామ్ = రెండు కన్నులతోను, పపౌ = పానము చేసెను.

తాత్పర్యము :- వసిష్ఠుని 'నందినీ' ధేనువుయొక్క అనుచరుడైనవాడును, అడవి నుండి తిరిగివచ్చుచున్నవాడును అగు **ఆ దిలీపుని** సుదక్షిణాదేవి ఱెప్పపాటులేని దగుచు ఉపవాసమున్న వానిచేతవలె రెండు కన్నులతోను పానము చేసెను.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. వసిష్ఠధేనోః - **వసిష్ఠధేనోః**, వసిష్ఠధేన్వోః, వసిష్ఠధేన్వోః; వసిష్ఠధేనూనామ్, వసిష్ఠధేనుశబ్దః, స్త్రీలిఙ్గః, ఉకారాన్తః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. అనుయాయినమ్ - **అనుయాయినమ్**, అనుయాయినౌ, అనుయాయినః; అనుయాయిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఆవర్తమానమ్ - **ఆవర్తమానమ్**, ఆవర్తమానౌ, ఆవర్తమానాన్; ఆవర్తమానశబ్దః; అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. వనితా - **వనితా**, వనితే, వనితాః; వనితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. వనానాత్ - **వనాన్తాత్**, వనాన్తాభ్యామ్, వనాన్తేభ్యః; వనాన్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. పపౌ - క్రియాపదమ్। 7. నిమేషాలసపక్ష్మపంక్తిః - **...పంక్తిః**, ...పంక్తీ, ...పంక్తయః; ...పఙ్క్తిశబ్దః; ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఉపోషితాభ్యామ్ - ఉపోషితేన, **ఉపోషితాభ్యామ్,** ఉపోషితైః; ఉపోషితశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాద్వివచనాన్తః। 9. ఇవ - అవ్యయమ్। 10. లోచనాభ్యామ్ - లోచనేన, **లోచనాభ్యామ్**, లోచనైః; లోచనశబ్దః అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాద్వివచనాన్తః।

సంధులు :-

1. వసిష్ఠధేనోః + అనుయాయినమ్ - వసిష్ఠధేనోరనుయాయినమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. ...పంక్తిః + ఉపోషితాభ్యామ్ - ...పంక్తిరుపోషితాభ్యామ్ - విసర్గసన్ధిః

సమాసాలు :-

1. వసిష్ఠధేనోః - వసిష్ఠస్య ధేనుః వసిష్ఠధేనుః (ష.త.), తస్యాః।
2. వనాన్తాత్ - వనస్య అన్తః వనాన్తః (ష.త.), తస్మాత్।

3. నిమేషాలసపక్ష్మపంక్తిః - నిమేషేణ అలసా నిమేషాలసా, (తృ.త.) పక్ష్మణాం పఙ్క్తిః, పక్ష్మపఙ్క్తిః (ష.త.)। నిమేషాలసా పక్ష్మపఙ్క్తిః యస్యాః సా నిమేషాలస పక్ష్మపంక్తిః (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వనితా - (స్త్రీ.)

ఎ) వన్ + క్త + టాప్। **స్త్రీసామాన్యమ్।**

బి) శ్లో॥ రామా వామా వామనేత్రా పురన్ధ్రీ
నారీ భీరుర్భామినీ కామినీ చ।
యోషా యోషిద్వాసితా వర్ణినీ స్త్రీ
స్సాత్సీమన్యఙ్గనా సున్దరీ చ॥ 481

శ్లో॥ అబలా మహిళాలలనా ప్రమదా రమణీ నితమ్బినీ **వనితా**।
దయితా ప్రతీపదర్శిన్యుక్తా కాన్తా వధూర్వశా యువతిః॥ 482

- అని హలాయుధకోశము 'వనితా' శబ్దమునకు '29' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ **వనితేతి** వదన్త్యేతాం లోకాః సర్వే వదన్తు తే।
యూనాం పరిణతా సేయం తపస్యేతి మతం మమ॥

- భామినీవిలాసః 2-139

అత్ర స్త్రీ సామాన్యమ్।

2. శ్లో॥ వనేచరాణాం **వనితా**సఖానాం
దరీగృహోత్సఙ్గనిషక్తభాసః।
భవన్తి యత్రౌషధయోరజన్యా-
మతైలపూరాస్సురతప్రదీపాః॥ - కు.సం. 1-10

అత్ర 'భార్యా'।

డి) 'వనితా' శబ్దప్రయోగమిచట 'సుదక్షిణాదేవి దిలీపుని యెడ 'అత్యంత అనురాగవతి' యని సూచించుచున్నది.

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః।

సుదక్షిణాదేవి దిలీపునికొఱకై అత్యన్తాసక్తితో ఱెప్పపాటువేయక ఎదురు చూచు చున్నట్లు, పానముచేసినటుల ఇట వర్ణింపబడుటచే నిది 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మని చెప్పదగును

క్రియాదర్శము :- పపౌ - 'పా - పానే', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

పపౌ - పపతుః - పపుః।

శ్లో॥ దిలీపసూనో స్స బృహత్ భుజాంతరం
ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః।
పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః
కుతూహలేనేవ మనుష్య శోణితమ్॥ - ర.వం. 3-54
(పపౌ + అనాస్వాదితపూర్వమ్)

संजीवनीः- वसिष्ठेति। वसिष्ठधेनोः नन्दिन्याः, अनुयायिनमनुचरं, वनान्तात्, आवर्तमानं प्रत्यागच्छन्तं, तं दिलीपं, वनिता जनितात्यन्तानुरागा सुदक्षिणा * वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिती त्यमरः। निमेषेण - अलसा मन्दा - पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्यास्सा - निमेषरहिता सतीत्यर्थः, लोचनाभ्याम्, उपोषिताभ्यामिव - उपवासो भोजननिवृत्तिः - तं कृतवद्भ्यामिव * वसतेः कर्तरि क्तः, पपौ; यथा उपोषितोऽतितृष्णया जलादिकमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णया सा सुदक्षिणा दिलीपमधिकं व्यलोकयदित्यर्थः।

అవతారిక :- సుదక్షిణా ధేనుం ప్రత్యుద్యయౌ।

శ్లో॥ పురస్కృతా వర్త్మని పార్థివేన
ప్రత్యుద్గతా పార్థివధర్మపత్న్యా ।
తదన్తరే సా విరరాజ ధేను -
ర్దినక్షపామధ్యగతేవ సన్ధ్యా ॥ 20

श्लो॥ पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु -
र्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ २०

పదవిభాగము :- పురస్కృతా, వర్త్మని, పార్థివేన, ప్రత్యుద్గతా, పార్థివధర్మపత్న్యా, తదన్తరే, సా, విరరాజ, ధేనుః, దినక్షపామధ్యగతా, ఇవ, సన్ధ్యా।

అన్వయక్రమము :- వర్త్మని పార్థివేన పురస్కృతా పార్థివధర్మపత్న్యా ప్రత్యుద్గతా సా ధేనుః తదన్తరే దినక్షపామధ్యగతా సన్ధ్యా ఇవ రరాజ।

ప్రతిపదార్థము :- వర్త్మని = మార్గమునందు, పార్థివేన = పృథివీశ్వరుడైన దిలీపునిచేత, పురస్కృతా = ముందుంచుకొనబడినదియు, పార్థివధర్మపత్న్యా = రాజధర్మపత్ని సుదక్షిణచేత, ప్రత్యుద్గతా = ఎదురుకొనబడినదియు నగు, సా ధేనుః = ఆ నందినీ ధేనువు, తదన్తరే = వారిద్దరి నడుమ, దినక్షపామధ్యగతా = దినమునకును రాత్రికిని నడుమనున్న, సన్ధ్యా + ఇవ = సంధ్యవోలె, రరాజ = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము:- వెంబడి నడుచుచున్న దిలీపునకును - ఎదురుగా వచ్చుచున్న సుదక్షిణకును, నడుమనున్న నందినీ ధేనువు-దినమునకును రాత్రికిని నడుమనున్న సంధ్యవోలె ప్రకాశించెను.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. పురస్కృతా - **పురస్కృతా**, పురస్కృతే, పురస్కృతాః; పురస్కృతాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. వర్త్మని - **వర్త్మని**, వర్త్మనోః వర్త్మసుః; వర్త్మన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. పార్థివేన - **పార్థివేన**, పార్థివాభ్యాం, పార్థివైః; పార్థివశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః 4. పార్థివధర్మపత్న్యా - **...పత్న్యా**, ...పత్నీభ్యాం, ...పత్నీభిః; ...పత్నీశబ్దః, ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 5. తదన్తరే - **తదన్తరే**, తదన్తరయోః, తదన్తరేషు; తదన్తరశబ్దః , అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. విరరాజ - క్రియాపదమ్। 8. ధేనుః - **ధేనుః**, ధేనూ, ధేనవః; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. దినక్షపామధ్యగతా - **దినక్షపామధ్యగతా**, ...గతే, ...గతాః; ...గతాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. సన్ధ్యా - **సన్ధ్యా**, సన్ధ్యే, సన్ధ్యాః; సన్ధ్యాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ...గతా + ఇవ - ...గతేవ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. పార్థివధర్మపత్న్యా - ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ (ష.త.), పార్థివస్య ధర్మపత్నీ పార్థివధర్మపత్నీ (ష.త.)। తయా।
2. దినక్షపామధ్యగతా - దినం చ క్షపా చ దినక్షపే; దినక్షపయోః మధ్యః దినక్షపామధ్యః , దినక్షపామధ్యం గతా దినక్షపామధ్యగతా (ద్వి.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పార్థివః - (పుం.)

ఎ) పృథివ్యా ఈశ్వరః। పృథివీ + 'తస్యేశ్వరః' ఇతి అణ్। రాజా।

బి) శ్లో॥ రాజా రాజన్యో రాట్ ప్రజాపతిః క్షత్రియో నృపః క్షత్రమ్।
మూర్ధాభిషిక్త భూపతి**పార్థివ**నరదేవలోకపాలాః స్యుః॥ - 421
- అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥తేషాం తు సమవేతానాం మాన్యౌ స్నాతక**పార్థివౌ**।
రాజస్నాతకయోశ్చైవ స్నాతకో నృపమానభాక్॥ - అని మనుస్మృతి 2-139

2. శ్లో॥ అథ తస్య వివాహకౌతుకం
లలితం బిభ్రత ఏవ **పార్థివః**।
వసుధామపి హస్తగామినీం
అకరోదిన్దుమతీమివాపరామ్॥ - ర.వం. 8-1

'అనంతరము రాజైన రఘువు...'

డి) తత్ర విదిత ఇతి చ (5-1-43), సర్వభూమేరీశ్వరః సర్వభూమౌ విదితో వా సార్వభౌమః **పార్థివః**। -పా.సూ.వ్యాఖ్యా

శ్లో॥ జనపదే న గదః పదమాదధౌ
అభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః।
క్షితిరభూత్ ఫలవత్యజనన్దనే
శమరతేఽమరతేజసి **పార్థివే**॥ - ర.వం. 9-4

పృథివ్యా ఈశ్వరే పార్థివే। అణ్।

శ్లో॥ కాచిత్కీర్ణా రజోభిర్దివమనువిదధే భిన్నవక్త్రేన్దులక్ష్మీ-
రశ్రీకాః కాశ్చిదన్తర్దిశ ఇవ దధిరే దాహముద్భ్రాన్తసత్త్వాః।
భ్రేముర్వాత్యా ఇవాన్యాః ప్రతిదిశమపరా భూమివత్కమ్పమాపుః
ప్రస్థానే **పార్థివానా**మశుభమితి పురో భావి నార్యః శశంసుః॥
- ఇతి మాఘే 15-96

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః

దినశబ్దము దిలీపునికి, క్షపాశబ్దము సుదక్షిణాదేవికి, సంధ్యాశబ్దము నందినీ ధేనువునకును ఉపమానములు. ఉపమేయోపమానములు వరుసగా నుండుట - అనగా దిలీప - **నందినీ** - సుదక్షిణలు; దినము - **సంధ్య** - రాత్రి; వరుసగా నుండుట మాత్రమే ఇందు సాధారణ ధర్మము. **ఇవ** - వాచకము.

క్రియాదర్శము :- 'వి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'రాజృ-దీప్తౌ', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

విరరాజ - విరేజతుః - విరేజుః।

संजीवनी:- पुरस्कृतेति। वर्त्मनि मार्गे, पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण दिलीपेन *__तस्वेश्वर__ इत्यण् प्रत्ययः, पुरस्कृता अग्रतः कृता, धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी धर्मार्थापत्नीत्यर्थः। **अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः**। तया पार्थिवस्य धर्मपत्न्या, प्रत्युद्गता अभिमुखीकृता, सा धेनुः - तदन्तरे - तयोर्दम्पत्यो - र्मध्ये, दिनक्षपयो र्दिनरात्र्योः - मध्यगता, संध्येव, विरराज; पूर्वार्थेनैव तदन्तरवर्तित्वे सिद्धे पुनः तदन्तर इति ग्रहणमत्रोपमेयेपमानयोः

क्रमावस्थानमात्रसादृश्यविवक्षार्थमिति मन्तव्यम् ।

అవతారిక :- రాజ్ఞీ ధేనుం నమస్కృత్యార్చయామాస।

శ్లో॥ **ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం
సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా।
ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః
శృఙ్గాన్తరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః ॥** **21**

श्लो॥ **प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः
शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः॥** **२१**

పదవిభాగము :- ప్రదక్షిణీకృత్య, పయస్వినీమ్, తామ్, సుదక్షిణా, సాక్షతపాత్రహస్తా, ప్రణమ్య, చ, ఆనర్చ, విశాలమస్యాః, శృఙ్గాన్తరమ్, ద్వారమ్, ఇవ, అర్థసిద్ధేః।

అన్వయక్రమము :- సాక్షతపాత్రహస్తా సుదక్షిణా పయస్వినీం తాం ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ అస్యాః విశాలం శృఙ్గాన్తరమ్ అర్థసిద్ధేః ద్వారమ్ ఇవ ఆనర్చ।

ప్రతిపదార్థము :- సాక్షతపాత్రహస్తా = అక్షతలతో కూడిన గిన్నె చేతియందుగల, సుదక్షిణా = సుదక్షిణాదేవి, పయస్వినీమ్ = సమృద్ధిగా పాలిచ్చునట్టి, తామ్ = ఆ నందినీ ధేనువును గూర్చి, ప్రదక్షిణీకృత్య = ప్రదక్షిణమొనర్చి, ప్రణమ్య చ = నమస్కరించియు, అస్యాః = దానియొక్క, విశాలమ్ = వెడల్పుగానున్న, శృఙ్గాన్తరమ్ = కొమ్ముల నడిమిభాగమును, అర్థసిద్ధేః = తమ కార్యసిద్ధికి, ద్వారమివ = ద్వారమువలె నున్న దానిని, ఆనర్చ = పూజించెను.

తాత్పర్యము :- అక్షతలతోకూడిన గిన్నె చేతియందుగల సుదక్షిణాదేవి సమృద్ధిగా పాలిచ్చునట్టి ఆ నందినీ ధేనువును గూర్చి ప్రదక్షిణమొనర్చి నమస్కరించియు దానియొక్క వెడల్పుగానున్న కొమ్ములనడిమి భాగమును తమ కార్యసిద్ధికి ద్వారమువలెనున్న దానిని పూజించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. అర్థసిద్ధేః - ఆత్మసిద్ధేః।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ప్రదక్షిణీకృత్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 2. పయస్వినీమ్ - **పయస్వినీం**, పయస్విన్యౌ, పయస్వినీః; పయస్వినీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. తామ్ - **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. సుదక్షిణా - **సుదక్షిణా**, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః; సుదక్షిణాశబ్దః

ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. సాక్షతపాత్రహస్తా - **...హస్తా**, ...హస్తే ...హస్తాః; ...హస్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ప్రణమ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 7. చ - అవ్యయమ్। 8. ఆనర్చ - క్రియాపదమ్। 9. విశాలమ్ - **విశాలం**, విశాలే, విశాలాని; విశాలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః 10. అస్యాః - **అస్యాః**, అనయోః/ఏనయోః, ఆసామ్; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. శృఙ్గాన్తరమ్ - **శృఙ్గాన్తరం**, శృఙ్గాన్తరే, శృఙ్గాన్తరాణి; శృఙ్గాన్తరశబ్దః అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. ద్వారమ్ - **ద్వారం**, ద్వారే, ద్వారాణి; ద్వారశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. ఇవ - అవ్యయమ్। 14. అర్థసిద్ధేః - **అర్థసిద్ధేః**, అర్థసిద్ధ్యోః, అర్థసిద్ధీనామ్; అర్థసిద్ధిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః , షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. చ + ఆనర్చ - చానర్చ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ఇవ + అర్థసిద్ధేః - ఇవార్థసిద్ధేః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ప్రదక్షిణీకృత్య - ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణమ్, అప్రదక్షిణం సమ్పద్యమానం కృత్వేతి ప్రదక్షిణీకృత్య।
2. శృఙ్గాన్తరమ్ - శృఙ్గయోః అన్తరం శృఙ్గాన్తరమ్ (ష.త.) తత్।
3. అర్థసిద్ధేః - అర్థస్య సిద్ధిః (ష.త.), అర్థసిద్ధిః తస్యాః।
4. సాక్షతాపాత్రహస్తా - అక్షతానాం పాత్రమ్ అక్షతాపాత్రమ్ (ష.త.), అక్షతాపాత్రేణ సహ వర్తతే ఇతి సాక్షతాపాత్రౌ, సాక్షతాపాత్రౌ హస్తౌ యస్యాః సా సాక్షతాపాత్రహస్తా (బ.)।
5. పయస్వినీమ్ - ప్రశస్త పయః అస్త్యస్యాః ఇతి పయస్వినీ, తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రదక్షిణీకృత్య -

ఎ) ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణమ్; అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం, సమ్పద్యమానం కృత్వేతి ప్రదక్షిణీకృత్య।

బి) కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్య కర్తరి **చ్విః** (5-4-50)

వా।। అభూతతద్భావ ఇతి వక్తవ్యమ్

వికారాత్మతాం ప్రాప్నువత్యాం ప్రకృతౌ వర్తమానాద్వికారశబ్దాత్ స్వార్థే **చ్విర్వా** స్యాత్ కరోత్యాదిభిర్యోగే।

సి) శ్లో।। ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే! మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే।
శుక్లాపాఙ్గైః సజలనయనైః **స్వాగతీకృత్య** కేకాః
ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గన్తుమాశు వ్యవస్యేత్।।

- ఇతి మేఘదూతే (1) 22

డి) శ్లో।। **ప్రదక్షిణీకృత్య** హుతం హుతాశం -
అనన్తరం భర్తురరున్ధతీం చ।
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే -
సన్మంగలోదగ్రతరప్రభావః।। - ర.వం.2-71

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। **తమకార్యసిద్ధికి ద్వారమాయనునట్లున్న నందినీ ధేనువు** కొమ్ములనడిమి ప్రదేశము చెప్పబడుటచే ఇట ఉత్ప్రేక్షాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- ఆనర్చ - 'అర్చ- పూజాయామ్(భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆనర్చ - ఆనర్చతుః - ఆనర్చుః।

శ్లో।। కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతామ్।
రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయా**మానర్చ** పాదయోః।। - ర.వం.4-84

संजीवनी:- प्रदक्षिणीकृत्येति। अक्षतानां पात्रेण सह वर्तत इति साक्षतपात्रः - तादृशो हस्तो यस्याः सा, सुदक्षिणा, पयस्विनीं प्रभूतक्षीरां, तां धेनुं, प्रदक्षिणीकृत्य, प्रणम्य च, अस्याः धेनोः, विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम्, अर्थसिद्धेः कार्यसिध्येः, द्वारं प्रवेशमार्गमिव, आनर्च अर्चयामास।* **अर्च पूजायाम् *अर्चतेः भौवादिका लिट् *लिटि धातोरित्यादिना द्वित्वं * तस्मान्नुडि**त्यादिना नुडागमः।

అవతారిక :- ధేనుః వత్సోత్సుకాపి స్థిమితా పూజాం ప్రత్యగ్రహీత్।

**శ్లో।। వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం
ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననన్దతుస్తౌ।
భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం
ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని।।** **22**

**श्लो।। वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।**

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां
प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि।। २२

పదవిభాగము :- వత్సోత్సుకా, అపి, స్తిమితా, సపర్యామ్, ప్రత్యగ్రహీత్ సా, ఇతి, ననన్దతుః, తౌ, భక్త్యా, ఉపపన్నేషు, హి, తద్విధానాం, ప్రసాదచిహ్నాని, పురఃఫలాని।

అన్వయక్రమము :- సా వత్సోత్సుకా అపి స్తిమితా (సతీ) సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్ ఇతి తౌ ననన్దతుః। భక్త్యా ఉపపన్నేషు తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని హి।

ప్రతిపదార్థము :- సా = ఆ నందినీ ధేనువు, వత్సోత్సుకా + అపి = దూడపై ఉత్కంఠ గలది అయ్యును, స్తిమితా (సతీ) = నిలిచినదగుచు, సపర్యామ్ = పూజను, ప్రత్యగ్రహీత్ + ఇతి = స్వీకరించినది అని, తౌ = ఆ దంపతులు, ననన్దతుః = ఆనందించిరి. భక్త్యా = భక్తితో, ఉపపన్నేషు = కూడినవారి విషయమున, తద్విధానామ్ = ఆ నందినీ ధేనువువంటి వారలయొక్క, ప్రసాదచిహ్నాని = ప్రసన్నతా లక్షణములు, పురఃఫలాని హి = సమీపించిన ఫలసిద్ధికలవి గదా!

తాత్పర్యము :- ఆ నందినీ ధేనువు దూడపై ఉత్కంఠ గలది అయ్యును నిలిచినదై పూజను స్వీకరించినదని ఆ దంపతులు ఆనందించిరి. భక్తితో కూడిన వారి విషయమున నందినీ ధేనువు వంటి వారలయొక్క ప్రసన్నతా లక్షణములు. ఫలము సమీపించినదిగా తెలియజేయునుగదా!

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. వత్సోత్సుకా - **వత్సోత్సుకా**, వత్సోత్సుకే, వత్సోత్సుకాః; వత్సోత్సుకాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. స్తిమితా - **స్తిమితా**, స్తిమితే, స్తిమితాః; స్తిమితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైక వచనానన్తః। 4. సపర్యామ్ - **సపర్యామ్**, సపర్యే, సపర్యాః; సపర్యాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ప్రత్యగ్రహీత్ - క్రియాపదమ్। 6. సా- **సా**, తే, తాః ; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఇతి - అవ్యయమ్। 8. ననన్దతుః - క్రియాపదమ్। 9. తౌ - సః, **తౌ**, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమాద్వివచనాన్తః । 10. భక్త్యా - **భక్త్యా**, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః; భక్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః । 11. ఉపపన్నేషు - ఉపపన్నే, ఉపపన్నయోః, **ఉపపన్నేషు;** ఉపపన్నశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః। 12. హి - అవ్యయమ్। 13. తద్విధానామ్ - తద్విధస్య, తద్విధయోః, **తద్విధానామ్**; తద్విధశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః । 14. ప్రసాదచిహ్నాని - ప్రసాదచిహ్నం, ప్రసాదచిహ్నే, **ప్రసాదచిహ్నాని**; ప్రసాదచిహ్నశబ్దః , అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః 15. పురఃఫలాని - పురఃఫలమ్, పురఃఫలే, **పురఃఫలాని**; పురఃఫలశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః

సంధులు :-

1. వత్సోత్సుకా + అపి - వత్సోత్సుకాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సా + ఇతి - సేతి - గుణసన్ధిః।
3. ననన్దతుః + తౌ - ననన్దతుస్తౌ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. భక్త్యా + ఉపపన్నేషు - భక్త్యోపపన్నేషు - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. వత్సోత్సుకా - వత్సే ఉత్సుకా - వత్సోత్సుకా, (స.త.)।
2. తద్విధానామ్ - తస్యాః విధేవ విధా యేషాం తే తద్విధాః, తేషామ్ (బ.)।
3. ప్రసాదచిహ్నాని - ప్రసాదస్య చిహ్నాని ప్రసాదచిహ్నాని, (ష.త.)।
4. పురఃఫలాని - పురోగతాని ఫలాని యేషాం తాని పురఃఫలాని, (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వత్సః - (పుం.)

ఎ) వృతౄవదిహనికమికషిభ్యః సః ఉణాది (3.62) ఇతి సః।

బి) వద - వ్యక్తాయాం వాచి భ్వా./ప./సే. + సః। వదతీతి వత్సః

సి) శ్లో।। యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య **వత్సం**
మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే।
భాస్వన్తి రత్నాని మహౌషధీంశ్చ
పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీమ్।। - కు.సం. 1-2

డి) శ్లో।। ...తేనాద్య **వత్సమివ** లోకమముం పుషాణ... - భర్తృహరి 2-46

అలంకారాలు :- అత్ర **అర్థాన్తరన్యాసాంలకారః**'। తల్లక్షణం యథా -

'ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయోః'।

'సామాన్య విశేషములను చెప్పుట యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము' విశేషమును చెప్పి, దానిని సమర్థించుటకుగాను సామాన్యమును చెప్పిన యెడల అర్థాన్తరన్యాసమందలి మొదటి భేదమేర్పడును. సామాన్యమును చెప్పి, దానిని సమర్థించుటకు గాను విశేషమును చెప్పిన యెడల అర్థాన్తరన్యాసమందలి రెండవ భేదమేర్పడును. ఇట సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది.

క్రియాదర్శము :- 1. ప్రత్యగ్రహీత్ - 'ప్రతి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ **'గ్రహ - ఉపాదానే'** (క్ర్యాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ప్రత్యగ్రహీత్ - ప్రత్యగ్రహీష్టాం - ప్రత్యగ్రహీషుః।

శ్లో॥ తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః
ప్రత్యగ్రహీత్సంగరమగ్రజన్మా।
గామాత్తసారాం రఘురప్యవేక్ష్య
నిష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్॥

– ర.వం. 5–26

2. **ననన్దతుః** – 'టునది – సమృద్ధౌ', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి. పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః।

ననన్ద – **ననన్దతుః** – ననన్దుః।

శ్లో॥ ఉమా వృషాంకౌ శరజన్మనా యథా – యథా జయన్తేన శచీపురందరౌ।
తథా నృప స్సా చ సుతేన మాగధీ – **ననన్దతు** స్తత్సదృశేన తత్సమౌ॥

– ర.వం. 3–23

संजीवनीः- वत्सेति। धेनुः वत्सोत्सुकापि - वत्से उत्कण्ठिता अपि, स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां। * पूजानमस्यापचितिः सपर्याचार्हणाः समा इत्यमरः, प्रत्यग्रहीत् इति हेतोः, तौ दम्पती, ननन्दतुः, पूजास्वीकर'स्यानन्दहेतुत्वमाह भक्त्येति - पूज्येष्वनुरागो भक्तिः - तया उपपन्नेषु युक्तेषु विषये, तद्विधानां - तस्याः धेनोः - विधेव विधा प्रकारो येषां - तेषां - महतामित्यर्थः, प्रसादस्य - चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि, पुरः फलानि- पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि - फलानि येषां - तानि हि; अविलम्बितफलसूचकलिङ्ग दर्शनादानन्दो युज्यत इति भावः।

అవతారిక :– సాయన్తనవిధి సమాప్య రాజా పునరపి ధేనుం భేజే।

శ్లో॥ గురోః సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ
సమాప్య సాన్ధ్యం చ విధిం దిలీపః ।
దోహావసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం
భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్ ॥ 23

श्लो॥ गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३

పదవిభాగము :– గురోః, సదారస్య, నిపీడ్య, పాదౌ, సమాప్య, సాన్ధ్యమ్, చ, విధిమ్, దిలీపః, దోహావసానే, పునః, ఏవ, దోగ్ధ్రీమ్, భేజే, భుజోచ్ఛిన్నరిపుః, నిషణ్ణామ్।

అన్వయక్రమము :– భుజోచ్ఛిన్నరిపుః దిలీపః సదారస్య గురోః పాదౌ నిపీడ్య సాన్ధ్యం విధిం చ సమాప్య దోహావసానే నిషణ్ణాం దోగ్ధ్రీం పునః ఏవ భేజే।

ప్రతిపదార్థము :– భుజోచ్ఛిన్నరిపుః = బాహుబలముచే నాశమొనర్చబడిన శత్రువులుకల అనగా పరాక్రమవంతుడైన, దిలీపః = దిలీపుడు, సదారస్య = భార్యతోకూడియున్న, గురోః = గురువగు వసిష్ఠునియొక్క, పాదౌ నిపీడ్య = పాద సంవాహనముచేసి, సాంధ్యమ్ = (సాయం) సంధ్యకు సంబంధించిన, విధిమ్ = అనుష్ఠానమును, సమాప్య చ = ముగించియు, దోహావసానే = పాలు పితికిన పిమ్మట, నిషణ్ణామ్ = ఆసీనయైనట్టి, దోగ్ధ్రీమ్ = పాడియావైన ఆ నందినిని, పునరేవ = మళ్లిన్ని, భేజే = సేవించెను.

తాత్పర్యము :– పరాక్రమవంతుడైన దిలీపుడు భార్యతో కూడియున్న గురువగు వసిష్ఠుని పాదములను పట్టి (ఆ దంపతులకు నమస్కరించి) సంధ్యానుష్ఠానమును ముగించియు పాలు పితికిన పిమ్మట నిషణ్ణయైన పాడియావగు ఆ నందినీ ధేనువు మళ్లిన్ని సేవించెను.

పాఠాన్తరాలు :–1. సాన్ధ్యం – సాధ్యం 2. భుజోచ్ఛిన్న – భుజోత్సన్న – భుజచ్ఛిన్న

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. గురోః – **గురోః**, గుర్వోః, గురూణామ్; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. సదారస్య – **సదారస్య**, సదారయోః, సదారాణామ్; సదారశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. నిపీడ్య – ల్యబన్తమవ్యయమ్। సమాప్య। 4. పాదౌ – పాదం, **పాదౌ**, పాదాన్; పాదశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైక వచనాన్తః। 5. సాంధ్యమ్ – **సాంధ్యం**, సాంధ్యౌ, సాంధ్యాన్; సాన్ధ్యశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. విధిమ్ – **విధిం**, విధీ, విధీన్; విధి శబ్దః, ఇకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. దిలీపః – **దిలీపః**, దిలీపౌ, దిలీపాః దిలీపశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. దోహావసానే – **...అవసానే**, ...అవసానయోః , ...అవసానేషు; ...అవసానశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. పునః–అవ్యయమ్ – ఏవ। 10. దోగ్ధ్రీమ్ – **దోగ్ధ్రీం**, దోగ్ధ్ర్యౌ, దోగ్ధ్రీః; దోగ్ధ్రీశబ్దః, ఈకారాన్తః , స్త్రీలింగః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. భేజే – క్రియాపదమ్। 12. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః – **...రిపుః**, ...రిపూ, ...రిపవః; రిపుశబ్ద, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. నిషణ్ణామ్ – **నిషణ్ణామ్**, నిషణ్ణే, నిషణ్ణాః నిషణ్ణాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :–

1. సదారస్య – దారైః సహ వర్తత ఇతి సదారః, తస్య।
2. దోహావసానే – దోహస్య అవసానం దోహావసానం (ష.త.)। తస్మిన్।

3. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః – భుజాభ్యాం ఉచ్ఛిన్నాః భుజోచ్ఛిన్నాః; భుజోచ్ఛిన్నాః రిపవః యేన సః భుజోచ్ఛిన్నరిపుః, (బ.)॥

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నిషణ్ణా :-(స్త్రీ.) – ఎ) నిషణ్ణః (పుం.) బి) నిషణ్ణా (స్త్రీ.)
సి) నిషణ్ణమ్ (నపుం.) డి) ని + సద్ + క్త

ఇ) శ్లో॥ బుజుతాం నయతః స్మరామి తే
శరముత్సృజ్యనిషణ్ణధ్వనినః।
మధురా సహ సస్మితాం కథాం
నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్॥ – కు.సం. 4-23

"...వింటిని తొడపై **నుంచుకొనిన...**"

2. శ్లో॥ తేనావతీర్య తురగాత్ ప్రథితాన్వయేన
పృష్టాన్వయః స జలకుమ్భని**షణ్ణ**దేహః।
తస్మై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్ఖలద్భి-
రాత్మానమక్షరపదైః కథయామ్బభూవ॥ – ర.వం. 9-26

ఎఫ్) శ్లో॥ తస్యాంక భువి **నిషణ్ణాం** తరుణకదంబ ప్రసూనకిరణాభామ్।
శీతాంశుఖణ్డచూడాం సీమన్తన్యస్తసాంద్రసిందూరామ్॥ 160
– (దూర్వాసోమహర్షికృత) ఆర్యాద్విశతీ

"ఆ కామేశ్వరునియొక్క తొడ ప్రదేశమునందు కూర్చొనియున్నదియు..."
అని శ్రీదేవి వర్ణనము – శ్రీ చక్ర బిందుగత శ్రీ కామేశ్వరుని వామాంకమున ఆసీను రాలైనదని – ...శ్రీ దూర్వాసోమహర్షి అమ్మవారిని 10 శ్లోకములలో వర్ణించినాడు. (160 నుండి 169 వఱకుగల శ్లోకములు)

క్రియాదర్శము :– భేజే – 'భజ – సేవాయామ్', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి – ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

భేజే – భేజాతే – భేజిరే।

శ్లో॥ ఛాయామండలలక్ష్యేణ – తమదృశ్యా కిల స్వయమ్।
పద్మా పద్మాతపత్రేణ – **భేజే** సామ్రాజ్యదీక్షితమ్॥ – ర.వం. 4-5

संजीवनीः- गुरोरिति। भुजोच्छिन्नरिपुः -भुजाभ्यां नान्येन सहायेन - उच्छिन्नाः उत्कर्षेण छिन्नाः निश्शेषिताः - रिपवः शत्रवः येन स तथोक्तः दिलीपः, सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य, गुरोः उभयोरपीत्यर्थः, पादौ, निपीड्य अभिवाद्य, सांध्यं संध्यायां निहितं, विधिमनुष्ठानं च, समाप्य, दोहावसाने निषण्णामासीनां, दोग्ध्रीमेव

दोहनशीलां धेनुमेव *तृन्नि ति तृन्प्रत्ययः, पुनः, भेजे सेवितवान् *भज सेवायाम् इत्यस्माल्लिट्; भुजोच्छिन्नरिपुरित्यनेनास्य निर्भीकत्वं सूचितं, दोग्ध्रीति निरुपपदप्रयोगादस्याः कामधुक्त्वं गम्यते, अवधारणार्थकोऽयमेवकारोऽस्य कार्यान्तरप्रवृत्त्यभावं बोधयति ।

అవతారిక :– రాజా సుప్తాం తామను సంవివేశ, సుప్తోత్థితామనూదతిష్ఠత్।

**శ్లో॥ తామన్తికన్యస్తబలిప్రదీపా –
మన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః ।
క్రమేణ సుప్తామను సంవివేశ
సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠత్ ॥ 24**

**श्लो॥ तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा -
मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश
सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्टत् ॥ २४**

పదవిభాగము :– తామ్, అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపామ్, అన్వాస్య, గోప్తా, గృహిణీసహాయః , క్రమేణ, సుప్తామ్, అనుసంవివేశ, సుప్తోత్థితామ్, ప్రాతః, అనూదతిష్ఠత్।

అన్వయక్రమము :–గోప్తా గృహిణీసహాయః (సన్) అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపాం, తామ్ అన్వాస్య క్రమేణ సుప్తామ్ అను సంవివేశ। ప్రాతః సుప్తోత్థితామ్ అనూదతిష్ఠత్।

ప్రతిపదార్థము :– గోప్తా = రక్షకుడగు దిలీపమహారాజు, గృహిణీసహాయః (సన్) = భార్యయే తోడుగా కలవాడగుచు, అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపామ్ = సమీపమున ఉంచిన బలులును, దీపములును కలిగిన, తామ్ = ఆ నందినీ ధేనువును, అన్వాస్య = అనుసరించి కూర్చుండి, క్రమేణ = క్రమముగా, సుప్తామ్ = నిద్రించిన ధేనువును, అను సంవివేశ = అనుసరించి నిద్రించెను. ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమందు, సుప్తోత్థితామ్ = నిద్రనుండి లేచిన నందినీధేనువును, అనూదతిష్ఠత్ = అనుసరించి లేచెను.

తాత్పర్యము :– రక్షకుడగు దిలీప మహారాజు భార్యయే తోడుగా కలవాడగుచు సమీపమున ఉంచిన బలులును దీపములును కలిగిన ఆ నందినీ ధేనువును అనుసరించి కూర్చుండి క్రమముగా నిద్రించిన ధేనువును అనుసరించి నిద్రించెను. ప్రాతఃకాలమందు నిద్రనుండి లేచిన నందినీ ధేనువును అనుసరించి లేచెను.

విభక్తులు/క్రియలు :–1. తామ్ – **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపామ్ – **...ప్రదీపామ్,** ...ప్రదీపే, ...ప్రదీపాః ...ప్రదీపాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అన్వాస్య – ల్యబన్తమ

వ్యయమ్। 4. గోప్తా – **గోప్తా**, గోప్తారౌ, గోప్తారః; గోప్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. గృహిణీసహాయః – **గృహిణీసహాయః,** గృహిణీసహాయౌ, గృహిణీసహాయాః; గృహిణీసహాయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. క్రమేణ – **క్రమేణ**, క్రమాభ్యాం, క్రమైః; క్రమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః 7. సుప్తామ్ – **సుప్తాం**, సుప్తే, సుప్తాః; సుప్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 8. అను – అవ్యయమ్। 9. సంవివేశ – (సంవివేశ – సంవిశతుః – సంవివిశుః) క్రియాపదమ్। 10. సుప్తోత్థితామ్ – **సుప్తోత్థితాం,** సుప్తోత్థితే, సుప్తోత్థితాః సుపోత్థితాశబ్దః ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. ప్రాతః – అవ్యయమ్– అను। 12. ఉదతిష్ఠత్ – క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. ప్రాతః + అను – ప్రాతరను – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. అను + ఉదతిష్ఠత్ – అనూదతిష్ఠత్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపామ్ – అన్తికే న్యస్తాః అన్తికన్యస్తాః; బలయశ్చ ప్రదీపాశ్చ బలిప్రదీపాః; అన్తికన్యస్తాః బలిప్రదీపాః యస్యాః సా అన్తికన్యస్తబలిప్రదీపాః (బ.) తామ్।
2. గృహిణీసహాయః – గృహిణీ సహాయో యస్య సః గృహిణీసహాయః, (బ.)।
3. సుప్తోత్థితామ్ – సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ సుప్తోత్థితా; తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అను – అవ్యయకోశః (52)

శ్లో॥ అను పశ్చాత్ కృపాజ్ఞానసాన్త్వనే సేవనేచ్ఛయోః।
సాదృశ్యాచరణ ప్రశ్నాదేశాఙ్గీకృతిమార్గణే।
ప్రోత్సాహనే చానుకూల్యే పశ్చాత్తాపానుపూర్వ్యయోః।
ప్రసాధనే చోపకారే సాతత్యాలోచనాన్వయే॥

1. పశ్చాదర్థే – అనుసరతి। అనురథమ్। తదను।
2. కృపాయామ్ – అనుకమ్పా। అనుక్రోశః। అనుశోచతి।
3. జ్ఞానే – అనుభవః। అనుమానమ్।
4. సాన్త్వనే – అనునయః।
5. సేవనే – అనుజీవీ। అన్వాస్తే।
6. ఇచ్ఛాయామ్ – అనురోధః। అనుకః।

7. సాదృశ్యే – అనుకరోతి। అనుహరతి। అనుకల్పతే।
8. ఆచరణే – అనుష్ఠానమ్।
9. ప్రశ్నే – అనుయోగః। అనుజిజ్ఞాసతే।
10. ఆదేశే – అనుశాస్తి। అనుజ్ఞా। అఙ్గీకృతా। అనుమోదతే। అనుజ్ఞాతః।
11. మార్గణే – అన్వేషణా। అన్విష్య।
12. ప్రోత్సాహనే – 'హోత్రేఽనుగృణాతి'।
13. అనుకూల్యే – అనుకూలః। అనుగుణమ్।
14. పశ్చాత్తాపే – అనుశయః।
15. అనుపూర్వ్యే – అనుక్రమః। అనుజ్యేష్ఠమ్। అనుదేశః।
16. ప్రసాధనే – చన్దనేనానులిమ్పతి।
17. ఉపకారే – అనుగృహ్ణాతి।
18. సాతత్యే – అనుస్మృతిః।
19. ఆలోచనే – అనుసంధానమ్। అన్వీక్షతే।
20. అన్వయే – 'అనువ్రజతి పదార్థానాన్తరః కోఽపి హేతుః'। అనూపమ్।

– మరిన్ని వివరములకు అవ్యయకోశము చూడగలరు.

2. 'క్రమేణ' అనుపదము వరుసగా జరుగుచున్న నందినీ ధేనువు దినచర్యను, దానిననుసరించుచున్న సుదక్షిణా దిలీపుల వ్రతవిధానమును సూచించును.

ఇందలి **'అను'** అనుపదము నందినీధేనువుయొక్కయు, సుదక్షిణా దిలీపులయొక్క దినచర్యయందలి పౌర్వాపర్యమును తెలుపును. అది నిద్రించిన పిమ్మటనే తాము నిద్రించుచుండిరని భావము.

క్రియాదర్శము :- సంవివేశ – 'సం' పూర్వకాత్, 'విశ – ప్రవేశనే,' (తుదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి – పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

సంవివేశ – సంవిశేతుః – సంవివిశుః।

संजीवनीः- तामिति। गोप्ता रक्षकः, सः, गृहिणीसहायः - पत्नीद्वितीयस्सन्- उभावपीत्यर्थः, अन्तिके न्यस्ताः बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां - तथोक्तां *करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियामित्यमरः। तां पूर्वोक्तां निषण्णां, धेनुम्, अन्वास्य अनूपविश्य, क्रमेण, सुप्ताम् अन्वनन्तरं - संविवेश सुष्वाप, प्रातः, सुप्तोत्थितां - सुप्ता च सा उत्थिता च ताम् , अनु, उदतिष्ठत् उत्थितवान्, अत्र - अनुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते - क्रमशब्देन तु धेनुव्यापाराणामिति न पौनरुक्त्यम् ।* **कर्म प्रवचनीययुक्ते द्वितीया।**

అవతారిక :- ఏవ వ్రతమనుతిష్ఠతః ఏకః వింశతిః దినాని వ్యతీయుః।

శ్లో॥ ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం
సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః ।
సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య
దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య ॥ 25

श्लो॥ इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥ २५

పదవిభాగము :- ఇత్థమ్, వ్రతమ్, ధారయతః, ప్రజార్థమ్, సమమ్, మహిష్యా, మహనీయకీర్తేః, సప్త వ్యతీయుః, త్రిగుణాని, తస్య, దినాని, దీనోద్ధరణోచితస్య।

అన్వయక్రమము :- ఇత్థం ప్రజార్థం మహిష్యా సమం వ్రతం ధారయతః మహనీయకీర్తేః దీనోద్ధరణోచితస్య తస్య త్రిగుణాని సప్త దినాని వ్యతీయుః।

ప్రతిపదార్థము :- ఇత్థమ్ = ఇవ్విధముగా, ప్రజార్థమ్ = సంతతికొఱకు, మహిష్యా సమమ్ = పట్టపురాణియగు సుదక్షిణాదేవితో గూడ, వ్రతమ్ = వ్రతమును, ధారయతః = ఆచరించుచున్నవాడును, మహనీయకీర్తేః = కొనియాడదగిన కీర్తికలవాడును, దీనోద్ధరణోచితస్య = దీనుల దైన్యమును పోగొట్టుటకు అర్హుడును అగు, తస్య = ఆ దిలీపునకు, త్రిగుణాని = మూడురెట్లగు, సప్త దినాని = ఏడు దినములు, వ్యతీయుః = గడచెను.

తాత్పర్యము :- ఇవ్విధముగ సంతతి కొఱకు పట్టపురాణియగు సుదక్షిణాదేవితో కూడ వ్రతము ఆచరించుచున్నవాడును, కొనియాడదగిన కీర్తి కలవాడును, దీనుల దైన్యమును పోగొట్టుటకు అర్హుడును అగు ఆ దిలీపునకు 21 రోజులు గడచెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ధారయతః - పాలయతః 2. సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య - తస్య వ్యతీయుస్త్రిగుణాని సప్త। 3. దినాని దీనోద్ధరణో... - దినాన్యమిత్రోద్ధరణో...- దినానిదీత్రోద్ధరణో...।

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. ఇత్థమ్ - అవ్యయమ్। 2. వ్రతమ్ - **వ్రతం**, వ్రతే, వ్రతాని; వ్రతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ధారయతః - **ధారయతః** ధారయతోః, ధారయతామ్; ధారయచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. ప్రజార్థమ్ - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 5. సమమ్ - అవ్యయమ్। 6. మహిష్యా - **మహిష్యా**, మహిషీభ్యాం, మహిషీభిః; మహిషీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైక

వచనాన్తః। 7. మహనీయకీర్తేః - **మహనీయకీర్తేః**, మహనీయకీర్త్యోః, మహనీయకీర్తీనామ్; మహనీయకీర్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. సప్త - సప్తన్‌శబ్ద, నకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, నిత్యం బహువచనే- ప్రథమబహువచనాన్తః 9. వ్యతీయుః - క్రియాపదమ్। 10. త్రిగుణాని - త్రిగుణం, త్రిగుణే, **త్రిగుణాని;** త్రిగుణశబ్దః, అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః। 11. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః , దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. దినాని - దినం, దినే, **దినాని**; దినశబ్దః , అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః। 13. దీనోద్ధరణోచితస్య - **...ఉచితస్య**, ...ఉచితయోః, ...ఉచితానామ్; ...ఉచితశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. వ్యతీయుః + త్రిగుణాని - వ్యతీయుస్త్రిగుణాని - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

సమాసాలు :-

1. మహనీయకీర్తేః - మహనీయా కీర్తిః యస్య సః మహనీయకీర్తిః, (బ.)। తస్య।
2. త్రిగుణాని - త్రయః గుణాః యేషాం తాని త్రిగుణాని (బ.)।
3. దీనోద్ధరణోచితస్య - దీనోద్ధరణే ఉచితః - దీనోద్ధరణోచితః (స.త.)। తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. మహిషీ :- (స్త్రీ.)

ఎ) మహిషస్య కృతాభిషేకస్య నృపస్య పత్నీ।
'పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' ఇతి ఙీష్। కృతాభిషేకా రాజపత్నీ।

బి) శ్లో॥ ...కృతాభిషేకా **మహిషీ** భట్టిన్య ఇతరాః స్మృతాః।
- 480 అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ నిధానగర్భామివ **సాగరామ్బరాం**
శమీమివాభ్యన్తరలీనపావకామ్।
నదీమివాన్తస్సలిలాం సరస్వతీం
నృప స్ససత్త్వాం **మహిషీ** మమన్యత॥ - ర.వం. 3-9

'గర్భవతియైన పట్టపురాణిని'... ఆ దిలీపమహారాజు తలచెను. ఇట '**సాగరాంబర**' అను పదప్రయోగము చేత గర్భస్థ శిశువునకు కలుగబోవు సార్వభౌమత్వము సూచించినట్లయినదని 'వల్లభదేవుడు' పేర్కొనినాడు.

క్రియాదర్శము :- 1. వ్యతీయుః - 'వి, అతి' ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్ 'ఇణ్-గతౌ', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః

వ్యతీయాయ - వ్యతీయతుః - **వ్యతీయుః**।

శ్లో॥ రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణాదామనోర్వర్త్మనః పరమ్।

న **వ్యతీయుః** ప్రజాస్తస్య నియన్తుర్నేమివృత్తయః॥ - ర.వం. 1-17

संजीवनीः- इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण, प्रजार्थं सन्तानाय, महिष्या समम् अभिषिक्तपत्न्या सह *कृताभिषेका महिषी* त्यमरः, व्रतं, धारयतः, महनीया पूज्या - कीर्तिर्यस्य तस्य, दीनानामुद्धरणे दैन्य विमोचने - उचितस्य परिचितस्य, तस्यनृपस्य, त्रयो गुणाः आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि त्रिगुणितानि, सप्त दिनानि एकविंशतिः दिनानीत्यर्थः, व्यतीयुः ।

అవతారిక :- అన్యేద్యుః తస్య భావం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీ ధేనుః హిమాలయస్య గహ్వరం వివేశ।

శ్లో॥ అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః ।
గఙ్గాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసం
గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ ॥ 26

श्लो॥ अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तनिरूढघासं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६

పదవిభాగము :- అన్యేద్యుః, ఆత్మానుచరస్య, భావమ్, జిజ్ఞాసమానా, మునిహోమధేనుః, గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసమ్, గౌరీగురోః, గహ్వరమ్, ఆవివేశ।

అన్వయక్రమము :- అన్యేద్యుః మునిహోమధేనుః ఆత్మానుచరస్య భావం జిజ్ఞాసమానా గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసం గౌరీగురోః గహ్వరమ్ ఆవివేశ।

ప్రతిపదార్థము :- అన్యేద్యుః = మఱుచటిదినమందు (అనగా 22వ రోజున) (గత శ్లోకానుసారము), మునిహోమధేనుః = వసిష్ఠునియొక్క హోమార్థమైన నందినీధేనువు; ఆత్మానుచరస్య = తనను సేవించుచున్న దిలీపునియొక్క, భావమ్ = అభిప్రాయమును, జిజ్ఞాసమానా = తెలుసుకొననిచ్ఛగలదగుచు, గంగా-ప్రపాతాంత-నిరూఢ-ఘాసమ్ - గంగోదకము పడుచుండెడి స్థలమునకు సమీపమున లేత పచ్చిక కలిగిన, గౌరీగురోః = పార్వతికి తండ్రియైన హిమవత్పర్వతముయొక్క, గుహ్వరమ్ = గుహను, ఆవివేశ = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము :- మఱుచటి దినమందు, వసిష్ఠుని హోమధేనువు తనను సేవించుతున్న దిలీపుని అభిప్రాయమును తెలుసుకొన కోరికగలదగుచు, గంగోదకము పడుచుండెడి స్థలమునకు సమీపమున లేత పచ్చిక కలిగిన హిమవత్పర్వత గుహను ప్రవేశించును.

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. అన్యేద్యుః - అవ్యయమ్। 2. ఆత్మానుచరస్య - **ఆత్మానుచరస్య,** ఆత్మానుచరయోః, ఆత్మానుచరాణామ్; ఆత్మానుచరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. భావమ్ - **భావం**, భావౌ, భావాన్; భావశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. జిజ్ఞాసమానా - **జిజ్ఞాసమానా**, జిజ్ఞాసమానే, జిజ్ఞాసమానాః; జిజ్ఞాసమానాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. మునిహోమధేనుః - **...ధేనుః**, ...ధేనూ, ...ధేనవః; ...ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసమ్ - **...ఘాసమ్**, ...ఘాసే, ...ఘాసాని; ...ఘాసశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. గౌరీగురోః - **గౌరీగురోః**, గౌరీగుర్వోః, గౌరీగురూణామ్; గౌరీగురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. గహ్వరమ్ - **గహ్వరమ్**, గహ్వరే, గహ్వరాణి; గహ్వరశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైక వచనాన్తః। 9. ఆవివేశ - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. అన్యేద్యుః + ఆత్మానుచరస్య - అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. గౌరీగురోః + గహ్వరమ్ - గౌరీగురోర్గహ్వరమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ఆత్మానుచరస్య - ఆత్మనః అనుచరః ఆత్మానుచరః (ష.త.), తస్య।
2. జిజ్ఞాసమానా - జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీ జిజ్ఞాసమానా।
3. మునిహోమధేనుః - హోమస్య ధేనుః హోమధేనుః, (ష.త.)। మునేః హోమధేనుః మునిహోమధేనుః (ష.త.)।
4. గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసమ్ - ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః, గంగాయాః ప్రపాతః గంగాప్రపాతః, గంగాప్రపాతస్య అంతః గంగాప్రపాతాన్తః (ష.త.)। గంగాప్రపాతాన్తే నిరూఢాః గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢాః (స.త.)। గంగాప్రపాతాన్త నిరూఢాః ఘాసాః యస్మిన్ తత్ గంగాప్రపాతాన్తనిరూఢఘాసమ్, (బ.)।
5. గౌరీగురోః - గౌర్యాః గురుః గౌరీగురుః (ష.త.)। తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. హోమః - (హు - మన్)

ఎ) అర్తిస్తుసుహుసృధృక్షిక్షుభాయావాపదియక్షినీభ్యో మన్।

'ఏభ్యశ్చతుర్దశభ్యో' మన్। అర్మశ్చక్షూరోగః। స్తోతస్సంఘాతః। సోమః।**హోమః।**

- పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యాయాం

బి) ఈ సర్గమున 8వ శ్లోకమును ఇట అనుసంధానము చేసికొందురుగాక।

సి) హవనమితి। హు + అర్తిస్తు... ఉణాది (1-169)। ఇతి మన్।

డి) శ్లో॥ అధ్యాపనం బ్రహ్మయజ్ఞః, పితృయజ్ఞస్తు తర్పణమ్।
హోమో దైవో, బలిర్భూతో, నృయజ్ఞోఽతిథిపూజనమ్॥ - మను. 3-60
'హోమో వక్ష్యమాణాభ్యో దేవతాభ్యోఽగ్నౌ।

ఇ) మరిన్ని వివరములకు 'శబ్దకల్పద్రుమము' చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :- ఆవివేశ - ఆఙ్పూర్వకాత్ 'విశ- ప్రవేశనే', (తుదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ఆవివేశ - ఆవివిశతుః - ఆవివిశుః।

కర్మణిప్రయోగః - ధేన్వా గహ్వరం ఆవివిశే।

संजीवनीः- अन्येद्युरिति। अन्येद्युरन्यस्मिन् दिने - द्वाविंशदिन इत्यर्थः *सद्यः परुत्परे त्यादिना निपातनादव्ययत्वम्-

अद्यात्राह्नऽथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूवर्वोत्तरापरात् , तथाधरान्यान्यतरेतरात् पूर्वेद्युरादयः। इत्यमरः, मुनिहोमधेनुः, आत्मानुचरस्य नृपस्य, भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् *आकृतिर्मतमाकूतं भावोऽभिप्राय आशयः इति यादवः, जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती *ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्मात्मनेपदं - तस्माच्छानच्प्रत्ययः, प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गंगायाः प्रपातः - तस्य अन्ते समीपे - निरूढाः जाताः - घासाः बालतृणानि - यस्मिन् तत् *शष्पं बालतृणं घासः इत्यमरः, गौरीगुरोः पार्वतीपितुः हिमवतः, गह्वरं गुहाम् ।

అవతారిక :- తాం నృపేణాదృష్టః సింహః ప్రసహ్య చకర్ష।

శ్లో॥ సా దుష్ప్రధర్షా మనసాపి హింస్రై -
రిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన ।
అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్ష ॥ 27

श्लो॥ सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रै -
रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष॥ २७

పదవిభాగము :- సా, దుష్ప్రధర్షా, మనసా, అపి, ఇతి, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన, అలక్షితాభ్యుత్పతనః, నృపేణ, ప్రసహ్య, సింహః, కిల, తామ్, చకర్ష।

అన్వయక్రమము :- సా హింస్రైః మనసాపి దుష్ప్రధర్షా ఇతి అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన నృపేన అలక్షితాభ్యుత్పతనః సింహః తాం ప్రసహ్య చకర్ష కిల।

ప్రతిపదార్థము :- సా = ఆ నందినీ ధేనువు; హింస్రైః = ఘాతుక జంతువులచేత, మనసాపి = మనస్సుచేతనైనను, దుష్ప్రధర్షా = చెనకుటకు అశక్యమైనది. ఇతి = అని, అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన = హిమవత్పర్వతశోభయందు ప్రసరింపచేయబడిన కన్నులు కలిగిన, నృపేణ = దిలీపమహారాజుచేత, అలక్షితాభ్యుత్పతనః = చూడబడని లంఘనము గల, సింహః = సింహము, తామ్ = ఆ నందినీధేనువును, ప్రసహ్య = హఠాత్తుగా, చకర్ష కిల = ఈడ్చుకొని పోయెను కదా!

తాత్పర్యము :- ఆ నందినీ ధేనువును ఏ క్రూరమృగములున్ను హింసింపజాలవన్న ధైర్యముకలవాడై, హిమాచల శోభను గాంచుతూ క్షణకాలము ధేనువును చూచుటను దిలీపుడు ఏమరినప్పుడు సింహము ఆ నందినీ ధేనువును (గుహలోనికి) హఠాత్తుగా ఈడ్చుకొనిపోయెను కదా!

పాఠాన్తరాలు :- 1. దుష్ప్రధర్షా - దుష్ప్రదర్శా।

విభక్తులు/క్రియలు :- సా - **సా**, తే, తాః, తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్త। 2. దుష్ప్రధర్షా - **దుష్ప్రధర్షా**, దుష్ప్రధర్షే, దుష్ప్రధర్షాః; దుష్ప్రధర్షాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. మనసా - **మనసా**, మనోభ్యాం, మనోభిః; మనశ్శబ్దః సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 4. అపి - అవ్యయమ్। 5. హింస్రైః - హింస్రేణ, హింస్రాభ్యాం, **హింస్రైః**; హింస్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయా బహువచనాన్తః। 6. అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన - **...ఈక్షణేన**, ...ఈక్షణాభ్యాం, ...ఈక్షణైః ...ఈక్షణశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 7. అలక్షితాభ్యుత్పతనః - **...పతనః**, ...పతనౌ, ...పతనాః; ...పతనశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. నృపేణ - **నృపేణ**, నృపాభ్యాం, నృపైః; నృపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 9. ప్రసహ్య - అవ్యయమ్। 10. సింహః - **సింహః**, సింహౌ, సింహాః; సింహశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. కిల - అవ్యయమ్। 12. తామ్ - **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. చకర్ష - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. మనసా + అపి - మనసాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

2. ఇతి + అద్రిశోభా... - ఇత్యద్రిశోభా... - యణాదేశసన్ధిః।
3. ...పతనః + నృపేణ - ...పతనో నృపేణ - ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు :-

1. దుష్ప్రధర్షా - దుఃఖేన ప్రధర్షితుం శక్యా దుష్ప్రధర్షా । (తృ.త.)।
2. అద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన - అద్రేః శోభా అద్రిశోభా; అద్రిశోభాయాం ప్రహితే అద్రిశోభాప్రహితే; అద్రిశోభాప్రహితే ఈక్షణే యేన సః అద్రిశోభాప్రహితేక్షణః, (బ.)। తేన।
3. అలక్షితాభ్యుత్పతనః - అలక్షితం అభ్యుత్పతనం యస్య సః అలక్షితాభ్యుత్పతనః, (బ.)।
4. నృపేణ - నౄన్ పాతీతి నృపః। తేన।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నృపః - (పుం.)

ఎ) నౄన్ నరాన్ పాతి రక్షతీతి। నృ + పా - రక్షణే + 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కః। నరపతిః।

బి) శ్లో॥ రాజా రాజన్యో రాట్ ప్రజాపతిః క్షత్రియో **నృపః...**

... అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అపుత్రస్య నృపః పుత్రో నిర్ధనస్య ధనం **నృపః**।
అమాతుర్జననీ రాజా అతాతస్య పితా **నృపః**।
అభృత్యస్య నృపో భృత్యో **నృప** ఏవ నృణాం సఖా।
సర్వదేవమయో రాజా తస్మాత్త్వామర్థయే **నృప!**।

- ఇతి కాళికాపురాణే।

డి) శ్లో॥ అభూన్**నృపో** విబుధసఖః పరన్తపః
శ్రుతాన్వితో దశరథ ఇత్యుదాహృతః।
గుణైర్వరం భువనహితచ్ఛలేన యం
సనాతనః పితరముపాగమత్స్వయమ్॥

- ఇతి భట్టికావ్యే 1-1

క్రియాదర్శము :- చకర్ష - 'కృష - విలేఖనే'; (తుదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

చకర్ష - చకృషతుః - చకృషుః।

కర్మణిప్రయోగః - సింహేన సా చకృషే।

संजीवनीः- सेति। सा धेनुः, हिंस्रैः व्याघ्रादिभिर्घातुकजन्तुभिः, मनसापि, दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोः, अद्रिशोभायां - प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना, नृपेण, अलक्षितम् - अभ्युत्पतनम् आभिमुख्येनोत् प्लुत्य पतनम् - यस्य सः, सिंहः, तां, धेनुं, प्रसह्य हठात् * प्रसह्य तु हठार्थकमि त्यमरः, चकर्ष किल - किलेत्यळीके।

అవతారిక :- ధేనోః ఆక్రన్దనం రాజ్ఞః దృష్టిమాచకర్ష।

శ్లో॥ తదీయమాక్రన్దితమార్తసాధో-
ర్గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్ ।
రశ్మిష్వివాదాయ నగేన్ద్రసక్తాం
నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్ ॥ 28

श्लो॥ तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो -
र्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां
निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम्॥ २८

పదవిభాగము :- తదీయమ్, ఆక్రన్దితమ్, ఆర్తసాధోః, గుహా...దీర్ఘమ్, రశ్మిషు, ఇవ, ఆదాయ, నగేంద్రసక్తామ్, నివర్తయామాస, నృపస్య, దృష్టిమ్।

అన్వయక్రమము :- గుహా...దీర్ఘం తదీయమ్ ఆక్రందితమ్ ఆర్తసాధోః నృపస్య నగేంద్రసక్తాం దృష్టిం రశ్మిషు ఆదాయ + ఇవ నివర్తయామాస।

ప్రతిపదార్థము :- గుహానిబద్ధ-ప్రతిశబ్ద-దీర్ఘమ్ = గుహలయందు నిండిన ప్రతిధ్వనులచే సుదీర్ఘమైన, తదీయమ్ = ఆ నందినీ ధేనువు సంబంధియగు, ఆక్రందితమ్ = ఆర్తధ్వని, ఆర్తసాధోః = ఆపన్నులయందు దయకలవాడగు, నృపస్య = దిలీపమహారాజుయొక్క, నగేంద్ర-సక్తామ్ = హిమవత్పర్వతమందు లగ్నమైన, దృష్టిమ్ = చూపును, రశ్మిషు = పగ్గములయందు (కట్టి), ఆదాయేవ = లాగబడినట్లు, నివర్తమాయాస = మరలించెను.

తాత్పర్యము :- గుహలయందు ప్రతిధ్వనించిన సుదీర్ఘమైన ఆ నందినీ ధేనువు ఆర్తనాదము, పర్వత సౌందర్యమును గాంచుచున్న దయాస్వరూపుడగు దిలీపుని దృష్టిని పగ్గములయందు (కట్టి) లాగబడినట్లు మరలించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. నివర్తయామాస - నిర్వర్తయామాస।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తదీయమ్ - **తదీయం**, తదీయే, తదీయాని; తదీయశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ఆక్రందితమ్ - **ఆక్రందితం,** ఆక్రందితే, ఆక్రందితాని; ఆక్రందితశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 3. ఆర్తసాధోః

- **ఆర్తసాధోః**, ఆర్తసాధ్వోః, ఆర్తసాధూనామ్; ఆర్తసాధుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. గుహా...దీర్ఘమ్ - **...దీర్ఘమ్**, ...దీర్ఘే ...దీర్ఘాణి; ...దీర్ఘశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. రశ్మిషు - రశ్మౌ, రశ్మ్యోః, **రశ్మిషు**; రశ్మిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః। 6. ఇవ - అవ్యయమ్। 7. ఆదాయ - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 8. నగేంద్రసక్తామ్ - **నగేంద్రసక్తాం,** నగేంద్రసక్తే, నగేంద్రసక్తాః; నగేంద్రసక్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 9. నివర్తయామాస - క్రియాపదమ్। 10. నృపస్య - **నృపస్య**, నృపయోః, నృపాణామ్; నృపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. దృష్టిమ్ - **దృష్టిం**, దృష్టీ, దృష్టీః దృష్టిశబ్దః, ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. రశ్మిషు + ఇవ - రశ్మిష్వివ - యణాదేశసన్ధిః।
2. ఇవ + ఆదాయ - ఇవాదాయ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. తదీయమ్ - తస్యాః ఇదం తదీయమ్ (ష.త.)।
2. ఆర్తసాధోః - ఆర్తేషు సాధుః ఆర్తసాధుః (స.త.)। తస్య।
3. గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్ - గుహాసు నిబద్ధః గుహానిబద్ధః, గుహానిబద్ధశ్చాసౌ ప్రతిశబ్దశ్చ గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దః (కర్మధా.)। గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దేన దీర్ఘమ్ గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్ (తృ.త)।
4. నగేంద్రసక్తామ్ - నగానాం ఇంద్రః నగేన్ద్రః (ష.త.)। నగేన్ద్రే సక్తా నగేన్ద్రసక్తా (స.త.)। తామ్।
5. నృపస్య - నౄన్ పాతీతి నృపః, తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రశ్మిః - (పుం.)

ఎ) అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి। అశూ వ్యాప్తౌ + 'అశ్నోతేరశ్చ' ఇతి మి, ధాతోరశాదేశశ్చ। కిరణః; ప్రభా; వల్గా; కుశా; యోక్త్రమ్ ఆబన్ధః, పక్ష్మ; అశ్వరజ్జుః;

- ఇతి హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానము.

బి) 'యత్ర మన్థాం విబధ్నతే **రశ్మీన్** యమిత వా ఇవ' -ఇతి ఋగ్వేదే (1/281/4)

'రశ్మీన్ అశ్వబన్ధనార్థాన్ ప్రగ్రహాన్' - ఇతి తద్భాష్యే - సాయణం

సి) అశ్నోతే రశ్చ। ఉణాది.

రశ్మిః కిరణో **రజ్జుశ్చ**। - పాణిని సూత్రవ్యాఖ్యా. 342

శ్లో॥ స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం
దదర్శ దేవం నరదేవ సమ్భవః।
పునః పునః సూతనిషిద్ధచాపలం
హరన్తమశ్వం **రథరశ్మిసంయతమ్**॥ - ర.వం. 3-42

'...రథపు పగ్గములచే కట్టబడినదియును అగు యాగాశ్వమును ఎత్తుకొని పోవుచున్న దేవేంద్రుని గాంచెను."

క్రియాదర్శము :- నివర్తయామాస - నిపూర్వకాత్ 'వృతు-వర్తనే' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ణిజన్తా దామంతాదనుప్రయుక్తాత్. 'అస - భువి' (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

నివర్తయామాస - నివర్తయామాసతుః - నివర్తయామాసుః।

శ్లో॥ ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం
వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసామ్।
నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః
ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరమ్॥ - ర.వం. 3-47

संजीवनीः- तदीयमिति। गुहानिबद्धेन, प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना, दीर्घं, तस्याः इदं तदीयम्, आक्रन्दितमार्तघोषं, आर्तेष्वापन्नेषु - साधोर्हितकारिणः, नृपस्य लिपस्य, नगेन्द्रसक्तां, दृष्टिं, रश्मिषु प्रग्रहेषु, "**किरणप्रग्रहौ रश्मी** इत्यमरः, आदायेव गृहीत्वेव, निवर्तयामास ।

అవతారిక :- రాజా గవి స్థితం కేసరిణం దదర్శ।

శ్లో॥ స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం
ధనుర్ధరః కేసరిణం దదర్శ ।
అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం
లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్॥ **29**

श्लो॥ स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्॥ **२९**

పదవిభాగము :- సః, పాటలాయామ్, గవి, తస్థివాంసమ్, ధనుర్ధరః, కేసరిణమ్, దదర్శ, అధిత్యకాయామ్, ఇవ, ధాతుమయ్యామ్, లోధ్రద్రుమమ్, సానుమతః, ప్రఫుల్లమ్।

అన్వయక్రమము :- ధనుర్ధరః సః పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం కేసరిణం సానుమతః ధాతుమయ్యామ్ అధిత్యకాయాం ప్రఫుల్లం లోధ్రద్రుమమ్ ఇవ దదర్శ।

ప్రతిపదార్థము :- ధనుర్ధరః = విల్లును ధరించిన, సః = ఆ దిలీపుడు, పాటలాయామ్ = కొంచెము ఎఱ్ఱగనున్న, గవి = ధేనువుమీద, తస్థివాంసమ్ = కూర్చునియున్న, కేసరిణమ్ = సింహమును, సానుమతః = పర్వతసానువులయొక్క, ధాతుమయ్యామ్ = ఎఱుపు రంగుతో కూడిన, అధిత్యకాయామ్ = ఊర్ధ్వభాగమందు, ప్రఫుల్లమ్ = విరబూసిన, లోధ్రద్రుమమివ = లొద్దుగ చెట్టునువలె, దదర్శ = చూచెను.

తాత్పర్యము :- విల్లును ధరించిన **ఆ దిలీపుడు** కొంచెమెఱుపుగనున్న ధేనువుమీద కూర్చొనియున్న **సింహమును**, ఎఱుపురంగు సానువులున్న పర్వత ఊర్ధ్వభాగమందు విరబూసిన **లొద్దుగ చెట్టునువలె** చూచెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ధాతుమయ్యామ్ - ధాతుమత్యామ్। 2. లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్ - రోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. పాటలాయామ్ - **పాటలాయామ్**, పాటలయోః, పాటలాసు; పాటలాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. గవి - **గవి**, గవోః, గోషు; గోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. తస్థివాంసమ్ - **తస్థివాంసం,** తస్థివాంసౌ, తస్థుషః; తస్థివచ్ఛబ్దః, సకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ధనుర్ధరః - **ధనుర్ధరః**, ధనుర్ధరౌ, ధనుర్ధరశబ్దః; అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. కేసరిణమ్ - **కేసరిణం**, కేసరిణౌ, కేసరిణః; కేసరిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. దదర్శ - క్రియాపదమ్। 8. అధిత్యకాయామ్ - **అధిత్యకాయామ్,** అధిత్యకయోః, అధిత్యకాసు; అధిత్యకాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. ఇవ - అవ్యయమ్। 10. ధాతుమయ్యామ్ - **ధాతుమయ్యామ్**, ధాతుమయ్యోః, ధాతుమయీషు। ధాతుమయీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. లోధ్రద్రుమమ్ - **లోధ్రద్రుమం**, లోధ్రద్రుమౌ, లోధ్రద్రుమాన్; లోధ్రద్రుమశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. సానుమతః - **సానుమతః**, సానుమతోః, సానుమతామ్; సానుమచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. ప్రఫుల్లమ్ - **ప్రఫుల్లమ్,** ప్రఫుల్లౌ, ప్రఫుల్లాన్; ప్రఫుల్లశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. ధనుర్ధరః - ధరతీతి ధరః ధనుషః ధరః ధనుర్ధరః।
2. కేసరిణమ్ - కేసరాః అస్య సన్తీతి కేసరీ। తమ్।

3. ధాతుమయ్యామ్ - ధాతూనాం వికారః ధాతుమయీ। తస్యామ్।
4. లోధ్రద్రుమమ్ - లోధ్ర ఇతి ద్రుమః లోధ్రద్రుమః। తమ్।
5. సానుమతః - సానూని అస్మిన్ సన్తీతి సానుమాన్। తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రఫుల్లః -(పుం.)

ఎ) అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాః। (సూ 8-2-55)- కృదన్తప్రకరణమ్ - పాణిని సూత్రవ్యాఖ్యా

ఞి ఫలా। **ఫుల్లః**। నిష్ఠాతస్య లత్వం నిపాత్యతే। ఫుల్లవాన్, క్తవతుః। క్షీబాదిషు తు క్త ప్రత్యయస్యైవ తలోపః। క్షీబో **మత్తః**। కృశస్తనుః। ఉల్లాఘో నీరోగః।

ప్రఫుల్లో వికసితః। 'ఫుల్ల వికసనే', ఇతి ధాతోః **పచాద్యచ్** సోపసర్గత్వాత్। ప్రఫుల్లతమితి తకారపాఠే। 'ఞి ఫలా విశరణే' ఇతి ధాతోః **కర్తరి క్తః**।

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

ఉపమానము - ప్రఫుల్లలోధ్రద్రుమము; ఉపమేయము - కేసరి; వాచకము - ఇవ; తస్థివాంసమ్ - ఉభయాన్వయి.

ఇట, ఉపమేయములగు 'నందినీ - కేసరులకును; ఉపమానములగు' అధిత్యకా - ప్రఫుల్లలోధ్రద్రుమములకు'ను; ఆకారాది సాదృశ్యము లేకున్నను, తద్విశేషములకు పరస్పరసాదృశ్యము కలదు గనుక ఉపమానోపమేయములకును అభేదాధ్యవసాయముచే సాదృశ్యము కలదని భావింపదగును.

- అని శ్రీ కాళిదాస కవితావైభవము

క్రియాదర్శము :- దదర్శ - 'దృశిర్ - ప్రేక్షణే', **(భ్వాది)** ఇత్యస్మాద్ధాతో స్స కర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

దదర్శ - దదృశతుః - దదృశుః।

శ్లో॥ తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే।
ఆర్యే వ్రజావోఽన్యత ఇత్యథైనాం
వధూరసూయాకుటిలం **దదర్శ**॥ - ర.వం. 6-82

संजीवनीः- स इति । धनुर्धरः धन्वी, स नृपः, पाटलायां रक्तवर्णायां, गवि धेन्वां, तस्थिवांसं संस्थितं, * **क्वसुश्चे** ति क्वसु प्रत्ययः, केसरा अस्य सन्तीति केसरी तं सिंहं, सानुमतः अद्रेः, धातवः गैरिकादयः - तेषां विकारो धातुमयी - तस्यां, अधित्यकायाम् ऊर्ध्वभूमौ, * **उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यके** त्यमरः, * **उपाधिभ्यां**

त्यकन्नासन्नारूढयोरि ति त्यकन्प्रत्ययः, तस्थिवांसं, प्रफुल्लं विकसितं, *फुल्लविकसन इति धातोः पचाद्यच्, लोध्राख्यं द्रुममिव, ददर्श प्रफुल्तमिति तकारान्तपाठे * ञिफला विशरण इति धातोः कर्तरि क्तः *क्तिचे ति आकारस्योकारादेशः, धवळकेसरत्वा त्सिंहलोध्रद्रुमयोः साद‍ृश्यम्।

అవతారిక :- మృగేన్ద్రస్య వధాయ రాజా శరముద్ధర్తుమైచ్ఛత్।

శ్లో॥ తతో మృగేన్ద్రస్య మృగేన్ద్రగామీ
వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః ।
జాతాభిషఙ్గో నృపతిర్నిషఙ్గా -
దుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ ప్రసభోద్ధృతారిః ॥ 30

श्लो॥ ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा -
दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः॥ ३०

పదవిభాగము :- తతః, మృగేంద్రస్య, మృగేన్ద్రగామీ, వధాయ, వధ్యస్య, శరమ్, శరణ్యః, జాతాభిషంగః, నృపతిః, నిషంగాత్, ఉద్ధర్తుమ్, ఐచ్ఛత్, ప్రసభోద్ధృతారిః

అన్వయక్రమము :- తతః మృగేన్ద్రగామీ శరణ్యః ప్రసభోద్ధృతారిః నృపతిః జాతాభిషంగః (సన్) వధ్యస్య మృగేంద్రస్య వధాయ నిషంగాత్ శరమ్ ఉద్ధర్తుమ్ ఐచ్ఛత్।

ప్రతిపదార్థము :- తతః = (ధేనువుపై సింహాన్ని చూచిన) పిమ్మట, మృగేంద్రగామీ = సింహగతి కలవాడును, శరణ్యః = రక్షించు స్వభావము కలవాడును, ప్రసభ + ఉద్ధృత + అరిః = బలాత్కారముగా పెరకివేయబడిన శత్రువులు కలవాడును అగు, నృపతిః = దిలీపమహారాజు, జాత + అభిషంగః(సన్) = జనించిన పరాభవము కలవాడగుచు, వధ్యస్య = వధార్హమయిన, మృగేంద్రస్య = సింహముయొక్క, వధాయ = సంహారము కొఱకు, నిషంగాత్ = అమ్ములపొదినుండి, శరమ్ = బాణమును, ఉద్ధర్తుమ్ = వెలికి తీయుటకు, ఐచ్ఛత్ = కోరెను.

తాత్పర్యము :- పిమ్మట, సింహగతి కలవాడును, రక్షించు స్వభావము కలవాడును, శత్రువులను దునుమాడిన వాడగు **దిలీపమహారాజు** జనించిన పరాభవము కలవాడగుచు వధార్హమైన సింహసంహారముకై అమ్ములపొది నుండి బాణమును తీయగోరెను.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తతః - 'తసిల్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 2. మృగేంద్రగామీ - **...గామీ**, ...గామినౌ, ...గామినః; మృగేంద్రగామిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః,

ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. వధాయ - **వధాయ**, వధాభ్యాం, వధేభ్యః; వధశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 4. వధ్యస్య - **వధ్యస్య**, వధ్యయోః, వధ్యానామ్; వధ్యశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. శరమ్ - **శరమ్**, శరౌ, శరాన్; శరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. శరణ్యః - **శరణ్యః**, శరణ్యౌ, శరణ్యాః; శరణ్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. జాతాభిషంగః - **జాతాభిషంగః** జాతాభిషంగౌ, జాతాభిషంగాః; జాతాభిషంగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. నృపతిః - **నృపతిః**, నృపతీ, నృపతయః; నృపతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైక వచనాన్తః। 9. నిషంగాత్ - **నిషంగాత్**, నిషంగాభ్యాం, నిషంగేభ్యః; నిషంగశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 10. ఉద్ధర్తుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 11. ఐచ్ఛత్ - క్రియాపదమ్। 12. ప్రసభోద్ధృతారిః - **...అరిః**, ...అరీ, ...అరయః; ...అరిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. తతః + మృగేన్ద్రస్య - తతో మృగేన్ద్రస్య - ఉత్వాదేశః।
2. జాతాభిషంగః + నృపతిః - జాతాభిషంగో నృపతిః - ఉత్వాదేశః।
3. నృపతిః + నిషంగాత్ - నృపతిర్నిషంగాత్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. మృగేన్ద్రస్య - మృగాణాం ఇంద్రః మృగేన్ద్రః (ష.త.)। తస్య।
2. మృగేన్ద్రగామీ - మృగేన్ద్ర ఇవ గచ్ఛతీతి మృగేన్ద్రగామీ।
3. జాతాభిషంగః - జాతః అభిషంగః యస్య సః జాతాభిషంగః, (బ.)।
4. నృపతిః - నృణాం పతిః నృపతిః (ష.త.)।
5. ప్రసభోద్ధృతారిః - ప్రసభేన ఉద్ధృతాః ప్రసభోధృతాః (తృ.త.)। ప్రసభోద్ధృతాః అరయో యేన సః ప్రసభోద్ధృతారిః (బ)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. తతః - అవ్యయకోశః (369)

తేన, తస్మిన్ ఇత్యర్థే తచ్ఛబ్దాత్ ఆద్యాదిత్వాత్ సార్వవిభక్తికః తసిల్ ప్రత్యయః। 'తస్మాత్' ఇత్యప్యర్థే భవతి।

'**తతః** పశ్చాత్ స్రంసతే ధ్వంసతే చ' (భాష్యమ్ 1-1-57)

ఇతి ప్రయోగోఽత్ర ప్రమాణమ్।

అత్రేదమవధేయమ్ - స్వరాదిషు పఠితమన్యత్ **తతః** ఇత్యవ్యయమస్తి, యస్య ఆద్య - ఆనన్తర - కథాన్తరప్రభృతయోఽర్థాః।

యథా – ఆద్యే – '**తతః** ప్రపవృతే సర్గః'। అనన్తరే – 'అన్నం భుంక్తే, **తతః** శేతే'। కథాన్తరే – తతస్తతః।

క్రియాదర్శము :– ఐచ్ఛత్ – 'ఇషు – ఇచ్ఛాయామ్', (తుదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలఙి – పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఐచ్ఛత్ – ఐచ్ఛతాం – ఐచ్ఛన్

संजीवनीः- तत इति। ततः सिंहदर्शनानन्तरं, मृगेन्द्रगामी सिंहगामी, शरणं रक्षणं ,***शरणं गृहरक्षित्रोरि** त्यमरः, ***शरणं रक्षणे गृह** इति यादवश्च, शरणे साधुः शरण्यः, * **तत्र साधुरि** ति यत्प्रत्ययः, प्रसभेन बलात्कारेण - उद्धृताः हताः - अरयो वैरिणो - येन सः, नृपतिः दिलीपः, जाताभिषङ्गः जातपराभवः सन्,***अभिषङ्गः पराभव** इत्यमरः, वध्यस्य वधार्हस्य, **दण्डादिभ्यो यदि**ति यत्प्रत्ययः, मृगेन्द्रस्य सिंहस्य, वधाय हननाय, निषङ्गात् तूणीरात् * **तूणोपासङ्ग तूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोरि** त्यमरः, शरमुद्धर्तुं, मैच्छत् इयेष ।

అవతారిక :– వామేతరస్తస్య కరః చిత్రార్పితారమ్భ ఇవావతస్థే।

శ్లో॥ వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తు –
ర్నఖప్రభాభూషితకఙ్కపత్రే ।
సక్తాఙ్గులిః సాయకపుఙ్ఖ ఏవ
చిత్రార్పితారమ్భ ఇవావతస్థే ॥ 31

श्लो॥ वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तु -
र्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे॥ ३१

పదవిభాగము :– వామేతరః, తస్య, కరః, ప్రహర్తుః, నఖా...పత్రే, సక్తాంగులిః, సాయకపుఙ్ఖే, ఏవ, చిత్రార్పితారమ్భః, ఇవ, అవతస్థే।

అన్వయక్రమము :– ప్రహర్తుః తస్య వామేతరః కరః నఖా... పత్రే ఏవ సాయకపుఙ్ఖే ఏవ సక్తాంగులిః (సన్) చిత్రార్పితారమ్భ ఇవ అవతస్థే।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రహర్తుః = కొట్టబోవువాడైన, తస్య = ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, వామేతరః కరః = కుడిచేయి, నఖప్రభా – భూషిత – కఙ్కపత్రే = గోళ్లకాంతులచే కప్పబడిన రాబందుఈకలుగల, సాయకపుఙ్ఖే + ఏవ = బాణముయొక్క పిడియందే, సక్తాంగులిః (సన్) = అంటుకొన్న వ్రేళ్లుగలదై, చిత్రార్పితారమ్భః + ఇవ = చిత్తరువునందు

చూపబడిన ప్రారంభము కలదివలె, అవతస్థే = ఆగిపోయెను.

తాత్పర్యము :– తూణీరమునుండి బాణమును తీయబోయిన దిలీపుని హస్తము బాణపు పిడిమీదనే అతుకుకొని పోయెననియు – అది చిత్తరువునందలి బొమ్మవలె యుండెననియు భావము.

పాఠాన్తరాలు :– ...భూషిత... – ...రూషిత...।

విభక్తులు/క్రియలు :– 1.వామేతరః – **వామేతరః**, వామేతరౌ, వామేతరాః; వామేతరశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచన్తాః। 3. కరః – **కరః**, కరౌ, కరాః; కరశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. ప్రహర్తుః – **ప్రహర్తుః**, ప్రహర్త్రోః, ప్రహర్తౄణామ్; ప్రహర్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. నఖా...పత్రే – **...పత్రే**, ...పత్రయోః, ...పత్రేషు; ...పత్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. సక్తాంగులిః – **సక్తాంగులిః**, సక్తాంగులీ, సక్తాంగులయః; సక్తాంగులిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 7. సాయకపుంఖే – **సాయకపుంఖే**, సాయకపుంఖయోః సాయకపుంఖేషు; సాయకపుంఖశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 8. ఏవ – అవ్యయమ్। 9. చిత్రార్పితారమ్భః – **ఆరమ్భః**, ఆరమ్భౌ, ఆరమ్భాః; ఆరమ్భశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఇవ – అవ్యయమ్। 11. అవతస్థే – క్రియాపదమ్।

సంధులు :–

1. వామేతరః + తస్య – వామేతరస్తస్య – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. సక్తాంగులిః + సాయకపుంఖే – సక్తాంగులిస్సాయకపుంఖే – విసర్గసన్ధిః।
3. సాయకపుంఖే + ఏవ – సాయకపుంఖ ఏవ – **యన్తాదేశః**। య లోపః। ఏచోఽ యవాయావః (సూ 6–1–78) – లోపః శాకల్యస్య (సూ.8–3–19)।
4. ఆరమ్భః + ఇవ – ఆరమ్భ ఇవ – విసర్గలోపః।
5. ఇవ + అవతస్థే – ఇవావతస్థే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు:–

1. వామేతరః – వామాత్ ఇతరః వామేతరః (పం.త.)।
2. నఖప్రభారూషితకంకపత్రే – నఖానాం ప్రభాః నఖప్రభాః నఖప్రభాభిః రూషితాని, నఖప్రభారూషితాని, కంకస్య పత్రాణి కంక పత్రాణి (ష.త.)।, నఖాప్రభారూషితాని కంకపత్రాణి యస్య సః నఖప్రభారూషితకంకపత్రః, (బ.)। తస్మిన్। (రూ/భూ)
3. సక్తాంగులిః – సక్తాః అంగుళయః యస్య సః సక్తాంగులిః (బ.)।

4. సాయకపుంఖే - సాయకస్య పుంఖః సాయకపుంఖః (ష.త.)। తస్మిన్।
5. చిత్రార్పితారమ్భః - చిత్రే అర్పితః చిత్రార్పితః, (స.త.)। చిత్రార్పితః ఆరమ్భః యస్య సః చిత్రార్పితారంభః (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సాయకః :- (పుం.)

ఎ) స్యతి ఛనత్తీతి। షో + ణ్వుల్ + యుక్। సాయకః; బాణః;

బి) **కఙ్కపత్త్ర**శరమార్గణబాణశ్చిత్రపుంఖ విశిఖేషు కలమ్బాః।
సాయక ప్రదరకాణ్డపృషత్కాః పత్త్రిణః ఖగశిలీముఖరోపాః॥
సర్యాయసస్తు బాణః॥ - 466

- అని హలాయుధకోశము '16'నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ రఘోరవష్టమ్భమయేన పత్త్రిణా
హృది క్షతో గోత్రభిదప్యమర్షణః।
నవామ్బుదానీకముహూర్తలాంఛనే
ధనుష్యమోఘం సమధత్త **సాయకమ్**॥ - ర.వం. 3-53

శ్లో॥ హరేః కుమారోపి కుమారవిక్రమః।
సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాఙ్గులౌ।
భుజే శచీపత్రవిశేషకాఙ్కితే
స్వనామచిహ్నం నిచఖాన **సాయకమ్**॥ - ర.వం. 3-55

"...దేవేంద్రుని భుజమునందు తనపేరు చెక్కబడిన బాణమును నాటెను."

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

నిషంగము నుండి బాణమును దీయుచున్న దిలీపుని చిత్తరువున గీసిన యెట్లుండునో అట్లు నిశ్చలముగా హస్తము ఆగిపోయినట్లు వర్ణింపబడుటచే నిట 'ఉపమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును. అద్భుతమైన సాదృశ్యము.

క్రియాదర్శము :- అవతస్థే - 'అవ', ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ష్ఠా -గతినివృత్తౌ' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - ఆత్మనేపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః
అవతస్థే - అవతస్థాతే - అవతస్థిరే।

संजीवनी:- वामेति। प्रहर्तुः प्रहरणशीलस्य, तस्य, वामेतरः दक्षिणः, करः, नखप्रभाभिः - रूषितानि छुरितानि - कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् -

कङ्कस्तु कर्कटस्कन्धः प्रकटः कमलच्छदः
कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुप्ताकारे युधिष्ठिरे। इति यादलविश्वौ।

सायकस्य - पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे * **कर्तरी पुङ्ख** इति यादवः, सक्ताङ्गुलिः सन्, चित्रार्पितारम्भ इव चित्रलिखित शरोद्धरणोद्योग इव, अवतस्थे स्थितः ।

అవతారిక :- బాహుస్తమ్భేన రాజా విఫలైః స్వతేజోభిరన్తరదహ్యత।

శ్లో॥ బాహుప్రతిష్టమ్భవివృద్ధమన్యు -
రభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః ।
రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాన్త -
ర్భోగీవ మన్త్రౌషధిరుద్ధవీర్యః ॥ 32

श्लो॥ बाहुप्रतिस्तम्भविवृद्धमन्यु -
रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्त -
र्भोगीव मन्त्रौषधरुद्धवीर्यः ॥ ३२

పదవిభాగము :- బాహు...మన్యుః, అభ్యర్ణమ్, ఆగస్కృతమ్, అస్పృశద్భిః రాజా, స్వతేజోభిః, అదహ్యత, అన్తః, భోగీ, ఇవ, మన్త్రౌ...వీర్యః।

అన్వయక్రమము :- బాహు...మన్యుః, రాజా, మన్త్రౌ...వీర్యః, భోగీ, ఇవ, అభ్యర్ణమ్, ఆగస్కృతమ్, అస్పృశద్భిః, స్వతేజోభిః, అన్తః, అదహ్యత।

ప్రతిపదార్థము :- బాహు ప్రతిష్టమ్భ వివృద్ధ మన్యుః = బాహుప్రతిబంధము వల్ల వృద్ధిచెందిన కోపముగలవాడైన, రాజా = దిలీపుడు, మన్త్ర + ఔషధ రుద్ధ వీర్యః = మంత్రములచేతను, ఔషధములచేతను నిలువరింప సామర్థ్యముగల, భోగీ + ఇవ = సర్పమువలె, అభ్యర్ణమ్ = ఎదుటనున్న, ఆగస్కృతమ్ = అపరాధిని, అస్పృశద్భిః = తాకనట్టి, స్వతేజోభిః = తన ప్రతాపములచేత, అన్తః = లోలోపలనే, అదహ్యత = దహింపబడెను.

తాత్పర్యము :- భుజస్తంభనముచే వృద్ధిచెందిన కోపముగలవాడైన దిలీపుడు మంత్రాదుల చేత నిలువరింపబడిన సర్పమువలె ఎదుటనున్న అపరాధిని తాకనట్టి తన ప్రతాపములచేత లోలోపలనే దహింపబడెను.

'కోపముతో ఉడికిపోయెనని'భావము.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రతిష్టంభ - ప్రతిస్తమ్భ - ప్రతిష్ఠమ్భ, 2. మంత్రప్రతిబద్ధ - మన్త్రౌషధరుద్ధ...। మన్త్రేణ నిరుద్ధ...।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. బాహు...మన్యుః - **...మన్యుః**, ...మన్యూ, ...మన్యవః; ...మన్యుశబ్దః, ఉకారాంతః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2.అభ్యర్ణమ్ - **అభ్యర్ణమ్,**

అభ్యర్ణౌ, అభ్యర్ణాన్; అభ్యర్ణశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఆగస్కృతమ్ - **ఆగస్కృతం,** ఆగస్కృతౌ, ఆగస్కృతః; ఆగస్కృచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైక వచనాన్తః। 4. అస్పృశద్భిః - అస్పృశతా, అస్పృశద్భ్యాం, **అస్పృశద్భిః;** అస్పృశచ్ఛబ్దః , తకారాన్తః, నపుంసకలింగః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 5. రాజా - **రాజా**, రాజానౌ, రాజనః; రాజన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. స్వతేజోభిః - స్వతేజసా, స్వతేజోభ్యాం, **స్వతేజోభిః**; స్వతేజశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయా బహువచనాన్తః। 7. అదహ్యత - (అదహ్యత, అదహ్యేతాం, అదహ్యంత); క్రియాపదమ్। 8. అంతః - అవ్యయమ్। 9. భోగీ - **భోగీ**, భోగినౌ, భోగినః; భోగిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. మంత్రౌషధరుద్ధవీర్యః - **...వీర్యః**, ...వీర్యౌ, ...వీర్యాః; ...వీర్యశబ్దః, అకారాన్తః పుంలింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. స్వతేజోభిః + అదహ్యత - స్వతేజోభిరదహ్యత - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. అదహ్యత + అన్తః - అదహ్యతాన్తః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. భోగీ + ఇవ - భోగీవ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యుః - బాహ్వోః ప్రతిష్ఠంభః బాహుప్రతిష్ఠంభః; బాహు ప్రతిష్టమ్భేన వివృద్ధః బాహుప్రతిష్ఠంభవివృద్ధః (తృ.త.) బాహుప్రతిష్ఠంభ వి వృద్ధః మన్యుః యస్య సః బాహుప్రతిష్టంభ వివృద్ధమన్యుః (బ.)।
2. ఆగస్కృతమ్ - ఆగః కరోతీతి ఆగస్కృత్, తమ్।
3. అస్పృశద్భిః - న స్పృశన్తీతి అస్పృశన్తి (నఞ్.) తైః।
4. స్వతేజోభిః - స్వస్య తేజాంసి స్వతేజాంసి (ష.త.)। తైః।
5. భోగీ - భోగోఽస్యాస్తీతి భోగీ।
6. మంత్రౌషధరుద్ధవీర్యః - మన్త్రశ్చ ఔషధం చ మన్త్రౌషధే, మన్త్రౌషధాభ్యాం రుద్ధం మన్త్రౌషధరుద్ధమ్, మన్త్రౌషధ రుద్ధం వీర్యం యస్య సః మన్త్రౌషధరుద్ధవీర్యః। (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆగస్ - (స్) (నపుం.)

ఎ) ఇ + అసున్ + ఆగాదేశః । పాపమ్। అపరాధః। (ఉణాది 4-211)

బి) 'పాపాపరాధయోః ఆగః' ఇత్యమరః।

సి)1.శ్లో॥సహిష్యే **శతమాగాంసి** సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా।
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వస్రే ప్రతిశ్రుతమ్॥ - ఇతి మాఘే 2-108

"నీ కొడుకుయొక్క నూఱు తప్పులను మన్నించెదనని..."

2. శ్లో॥ ఆస్తాం తదప్రస్తుతచిన్తయాలం మయాసి తన్వి! శ్రమితాతిచేలమ్।
సోఽహం **తదాగః** పరిమార్ష్టుకామః కిమీప్సితం తే విదధేఽభిధేహి॥
- ఇతి నైషధీయచరితే 3-52

3. శ్లో॥ కాన్తే **సాగసి** శాపితే ప్రియసఖీవేషం విధాయాగతే
భ్రాన్త్యాలింగ్య మయా రహస్యముదితం తత్సంగమాకాంక్షయా।
ముగ్ధే! దుష్కరమేతదిత్యతితమాముద్దామహాసమ్బలా-
దాశ్లిష్యచ్ఛలితాస్మి తేన కితవేనాద్య ప్రదోషాగమే॥
- 46 ఇతి అమరుకావ్యే

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః

క్రియాదర్శము :- అదహ్యత - 'దహ - భస్మీకరణే' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి భూతే లఙి - ఆత్మనేపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అదహ్యత - అదహ్యేతామ్ - అదహ్యన్త।

కర్తరిప్రయోగః - స్వతేజాంసి రాజానం అదహన్।

संजीवनीः- बाह्विति। बाह्वोः - प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन - विवृद्धमन्युः प्रवृद्धकोपः, राजा, मन्त्रौषधाभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः, भोगीव सर्प इव *भोगी राजभुजङ्गयोरिति शाश्वतः, अभ्यर्णमासन्नम्, आगस्कृतमपराधकारिणम्, अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः, अन्तः, अदह्यत *अधिक्षेपात्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपी ति यादवः।

అవతారిక :- సింహః రాజానం మనుష్యవాచా నిజగాద।

**శ్లో॥ తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేను
ర్మనుష్యవాచా మనువంశకేతుమ్ ।
విస్మాయయన్ విస్మితమాత్మవృత్తౌ
సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః॥ 33**

**श्लो।। तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु -
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तै
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः।। ३३**

పదవిభాగము :- తమ్, ఆర్యగృహ్యమ్, నిగృహీతధేనుః, మనుష్యవాచా, మనువంశకేతుమ్, విస్మాయయన్, విస్మితమ్, ఆత్మవృత్తౌ, సింహోరుసత్త్వమ్, నిజగాద,, సింహః।

అన్వయక్రమము :- నిగృహీతధేనుః సింహః ఆర్యగృహ్యం మనువంశకేతుం సింహోరుసత్వమ్ ఆత్మవృత్తౌ విస్మితం తం మనుష్యవాచా విస్మాయయన్ నిజగాద।

ప్రతిపదార్థము :- నిగృహీత ధేనుః = గట్టిగా పట్టుకొనబడిన యావుగల, సింహః = సింహము, ఆర్య గృహ్యమ్= సత్పురుషుల పక్షము వహించువాడును, మను-వంశ-కేతుమ్= మనువంశమునకు ధ్వజము వంటివాడును, సింహ + ఉరుసత్వమ్= సింహము కంటె అధిక బలసంపన్నుడును, ఆత్మ-వృత్తౌ= (అప్పటి) తన స్థితివిషయమున, విస్మితమ్ = ఆశ్చర్యపడుచున్నవాడును అగు, తమ్ = ఆ దిలీప మహారాజును, మనుష్యవాచా = మనుష్యభాషణముతో, విస్మాయయన్ (సన్) = మిక్కిలి ఆశ్చర్యము కలిగించుచు, నిజగాద = పెద్దగా పలికెను.

తాత్పర్యము :- ధేనువును పట్టుకొన్న **సింహము,** సత్పురుషుల పక్షము వహించువాడును, మనువంశమునకు ధ్వజము వంటివాడును, సింహము కంటె అధికబల సంపన్నుడును, (అప్పటి) తన స్థితికాశ్చర్యపడుచున్నవాడును అగు ఆ **దిలీప మహారాజును** గూర్చి మనుష్యభాషణముతో మిక్కిలి ఆశ్చర్యము కలిగించుచు పెద్దగా పలికెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1.విస్మాపయన్విస్మయమాత్మసిద్ధౌభూపాలసింహం - విస్మాపయన్విస్మితమాత్మసిద్ధౌ భూపాలసింహం - విస్మాయయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ సింహోరుసత్వం - విస్మాపయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ సింహోరుసత్వం / భూపాలసింహమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1.తమ్ - **తం**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆర్యగృహ్యమ్ - **ఆర్యగృహ్యమ్**, ఆర్యగృహ్యౌ, ఆర్యగృహ్యాన్; ఆర్యగృహ్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. నిగృహీతధేనుః - **నిగృహీతధేనుః**, నిగృహీతధేనూ, నిగృహీతధేనవః; నిగృహీతధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మనుష్యవాచా - **మనుష్యవాచా**, మనుష్యవాగ్భ్యాం, మనుష్యవాగ్భిః; మనుష్యవాక్ఛబ్దః, చకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 5. మనువంశకేతుమ్ - **మనువంశకేతుం**, మనువంశకేతూ, మనువంశకేతూన్; మనువంశకేతుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. విస్మాయయన్ - **విస్మాయయన్**, విస్మాయయన్తౌ, విస్మాయయన్తః; విస్మాయయచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. విస్మితమ్ - **విస్మితం**, విస్మితౌ, విస్మితాన్; విస్మితశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఆత్మవృత్తౌ - **ఆత్మవృత్తౌ**, ఆత్మవృత్త్యోః, ఆత్మవృత్తిషు; ఆత్మవృత్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. సింహోరుసత్వమ్ - **సింహోరుసత్వం**, సింహోరుసత్వౌ, సింహోరుసత్వాన్; సింహోరుసత్వశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10.నిజగాద - క్రియాపదమ్। 11.సింహః-**సింహః** సింహౌ, సింహాః; సింహశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. ఆర్యగృహ్యమ్ - ఆర్యాణాం గృహ్యః - ఆర్యగృహ్యః (ష.త.)। తమ్।
2. నిగృహీతధేనుః - నిగృహీతా ధేనుః యేన సః నిగృహీత ధేనుః (బ.)।
3. మనుష్యవాచా - మనుష్యస్య వాక్ మనుష్యవాక్ (ష.త.)। తయా।
4. మనువంశకేతుమ్ - మనోః వంశః మనువంశః (ష.త.)। మనువంశస్య కేతుః మనువంశకేతుః (ష.త.)। తమ్।
5. ఆత్మవృత్తౌ - ఆత్మనః వృత్తిః ఆత్మవృత్తిః (ష.త.)। తస్యామ్।
6. సింహోరుసత్వమ్ - ఉరుసత్వం యస్య సః ఉరుసత్వః సింహ ఇవ ఉరుసత్వః సింహోరుసత్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సింహః -(పుం.)

ఎ) సించతి తేజః పశుషు ఇతి। సిచ్ + 'సిచేః సంజ్ఞాయాం హనుమౌకశ్చ' ఇతి కః; (ఉణాది) అన్త్యాదేశో హకారః। నుమ్ చ। పుషోదరాది త్వాద్ అన్తవిపర్యయే హినస్తీతి సింహ ఇత్యపి భవతి। మృగేన్ద్రః।

బి) హినస్తి - మారయతీతి సింహః హింసేర్వర్ణవిపర్యయః తథా చోక్తమ్।
భవేద్వర్ణాగమాద్ధంసః **సింహో**వర్ణవిపర్యయాత్।
గూఢాత్మా వర్ణవికృతేర్వర్ణలోపాలత్పృషోదరమ్॥

సి) శ్లో॥ ....హరిర్మృగపతిః పంచాననః కేసరీ।
హర్యక్షో నఖరాయుధో మృగరిపుః **సింహశ్చ** కంఠీరవః॥(214)
- అని హలాయుధకోశము '9' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) 'సించతే క ప్రత్యయో హకారాదేశో నుమ్ చ స్యాత్। **సింహః**।
- ఇతి పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యాయామ్।

2. విస్మాయయన్ - విస్మయం ప్రాపయన్ విస్మాయయన్, శతృప్రత్యయాన్తః। (స్మి + వి + ణిజన్తం)

క్రియాదర్శము:- నిజగాద - నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'గద - వ్యక్తాయాం వాచి' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

నిజగాద - నిజగదతుః - నిజగదుః।

శ్లో॥ అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం - దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య।
ఇతశ్చకోరాక్షి! విలోకయేతి - పూర్వానుశిష్టాం **నిజగాద** భోజ్యామ్॥
- ర.వం. 6-59

संजीवनीः- तमिति। निगृहीता पीडिता धेनुर्येन सः सिंहः आर्याणां सतां - गृह्यं पक्ष्यं *पदा स्वैरि बाह्या पक्ष्येषु चेति क्यप्, मनुवंशस्य - केतुं चिह्नं - केतुवद्व्यावर्तकं, सिंह इव - उरुसत्त्वः महाबलः - तम् आत्मनो - वृत्तौ बाहुस्तम्भनरूपव्यापारे - अभूतपूर्वत्वा - द्विस्मितं * कर्तरि क्तः, तं दिलीपं, मनुष्यवाचा करणेन, पुनर्विस्माययन् - विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्, निजगाद *ष्मिङ् ईषद्धसन इति धातो र्णिचि वृद्धौ आयादेशे शतृप्रत्यये सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धं - विस्मापयन्निति पाठे तु पुगागममात्रं वक्तव्यं - तच्च *नित्यं स्मयतेरिति हेतुभयविपक्षायामेवेति * भीस्म्यो र्हेतुभय इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् - यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयतेः - तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताद्वा रूपमत्रेति व्याख्येयम् ।

అవతారిక :– ప్రయుక్తమప్యస్త్రం మయి వృథా స్యాత్।

శ్లో॥ అలం మహీపాల! తవ శ్రమేణ
ప్రయుక్తమప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్ ।
న పాదపోన్మూలనశక్తి రంహః
శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య ॥ 34

श्लो॥ अलं महीपाल! तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४

పదవిభాగము :– అలమ్, మహీపాల!, తవ, శ్రమేణ, ప్రయుక్తమ్, అపి, అస్త్రమ్, ఇతః, వృథా, స్యాత్, న, పాదపోన్మూలనశక్తి, రంహః, శిలోచ్చయే, మూర్ఛతి, మారుతస్య।

అన్వయక్రమము :– (హే) మహీపాల! తవ శ్రమేణ అలమ్? (కుతః) ఇతః ప్రయుక్తమ్ అపి అస్త్రం వృథా స్యాత్। పాదపోన్మూలనశక్తి మారుతస్య రంహః శిలోచ్చయే న మూర్ఛతి।

ప్రతిపదార్థము :– (హే) మహీపాల! = ఓ రాజా!, తవ = నీకు, శ్రమేణ = శ్రమతో, అలమ్ = పనిలేదు. అస్త్రమ్ = బాణము, ఇతః–ప్రయుక్తమ్–అపి – ఈ నా మీద ప్రయోగింపబడినదియైనను, వృథా స్యాత్ = వ్యర్థమగును, పాదపోన్మూలనశక్తి = వృక్షోన్మూలనశక్తిగల, మారుతస్య = వాయువుయొక్క, రంహః = వేగము, శిలోచ్చయే = పర్వతమున, న మూర్ఛతి = ప్రసరింపదు (గదా!)

తాత్పర్యము :– ఓ రాజా! నీకు శ్రమతో పనిలేదు. ఈ నా మీద బాణము ప్రయోగింపబడినది యైనను వ్యర్థమగును. వాయువు వృక్షమును పెకలించుకునే గాని పర్వతమున ప్రసరింపదు (గదా!)

విభక్తులు/క్రియలు :–1. అలమ్ – అవ్యయమ్। 2. మహీపాల – **హే మహీపాల!,** హే మహీపాలౌ! హే మహీపాలాః; మహీపాలశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 3. తవ – **తవ**/తే, యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. శ్రమేణ – **శ్రమేణ**, శ్రమాభ్యాం, శ్రమైః; శ్రమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 5. ప్రయుక్తమ్ – **ప్రయుక్తం,** ప్రయుక్తే, ప్రయుక్తాని; ప్రయుక్తశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. అపి – అవ్యయమ్। 7. అస్త్రమ్ – **అస్త్రమ్**, అస్త్రే, అస్త్రాణి; అస్త్రశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఇతః – 'తసిల్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 9. వృథా – అవ్యయమ్। 10. స్యాత్ – (స్యాత్–స్యాతామ్–స్యుః) క్రియాపదమ్। 11. న – అవ్యయమ్। 12. పాదపోన్మూలనశక్తి – **పాదపోన్మూలనశక్తి**, పాదపోన్మూలనశక్తినీ, పాదపోన్మూలనశక్తీని; ...శక్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. రంహః – **రంహః**, రంహసీ, రంహాంసి; రంహశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 14. శిలోచ్చయే – **శిలోచ్చయే**, శిలోచ్చయయోః, శిలోచ్చయేషు; శిలోచ్చయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 15. మూర్ఛతి – క్రియాపదమ్। 16. మారుతస్య – **మారుతస్య**, మారుతయోః, మారుతానామ్; మారుతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :–

1. అపి + అస్త్రమ్ – అప్యస్త్రమ్ – యణాదేశసన్ధిః।
2. ఇతః + వృథా – ఇతో వృథా – ఉత్వాదేశః।
3. రంహః + శిలోచ్చయే – రంహశ్శిలోచ్చయే – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. మహీపాల – మహీం పాలయతీతి మహీపాలః, తస్య సంబుద్ధిః।
2. పాదపోన్మూలనశక్తి – పాదపానాం ఉన్మూలనం పాదపోన్మూలనమ్. పాదపోన్మూలనే శక్తిః యస్య తత్ పాదపోన్మూలనశక్తి। (బ.)।
3. శిలోచ్చయే – శిలాభిః ఉచ్ఛ్రీయతే ఇతి శిలోచ్చయః। తస్మిన్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. రంహః – (స్) (క్లీబమ్)

ఎ) రమతే యేన ఇతి। రమ్ + 'రమేర్హుక్చ' ఇతి అసున్ హుగాగమశ్చ ధాతోః। రహి గతౌ వా + 'అహిరహిమ్యామసున్' ఇతి। 'అంహోరంహః' ఇతి ధాతుప్రదీపః। **వేగః**।
బి) శ్లో॥ '**రంహ**స్తరః స్యదః స్సాత్రసరో వేగో రయో జవో వాజః।'
సి)1. శ్లో॥ కిమసామయికం వితన్వతా
మనసః క్షోభముపాత్త**రంహసః**।
క్రియతే పతిరుచ్చకైరపాం
భవతా ధీరతయాధరీకృతః॥ - కిరాతే 2-40
2. శ్లో॥ అహ్నాయ యావన్న చకార భూయసే
నిషేదివానాసనబన్ధమధ్వనే।
తీవ్రోత్థితాస్తావదసహ్య**రంహసో**
విశృంఖలం శృంఖలకాః ప్రతస్థిరే॥ - ఇతి మాఘే 12-7
3. శ్లో॥ ప్రహ్లాదస్య వ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దమ్భం
స్తమ్భం వక్షస్థలమపి రిపోర్యోగపద్యేన భోతుమ్।
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే॥
- ఇతి చంపూరామాయణే 1-15

అలంకారాలు :- అత్రార్థాన్తరన్యాసాలంకారః। తల్లక్షణం యథా చంద్రాలోకే -
'ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయోః'।
'సామాన్య విశేషములను చెప్పుట యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము', విశేషమును చెప్పి, దానిని సమర్థించుటకు గాను సామాన్యమును చెప్పిన యెడల అర్థాన్తరన్యాసమందలి మొదటి భేదము; సామాన్యమును చెప్పి దానిని సమర్థించుటకుగాను విశేషమును చెప్పిన యెడల అది రెండవ భేదము అగును.
ఇట **సామాన్యముచే విశేషమును సమర్థించిన యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.**
గాలి కొండను పెకిలింపలేమి - సామాన్యము.
దిలీపుని బాణము సింహమును సంహరింపలేమి - విశేషము.

క్రియాదర్శము :-1. స్యాత్ - 'అస-భువి', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యర్థే లిఙ్ - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।
స్యాత్ - స్యాతామ్ - స్యుః।
2. ఎ) మూర్ఛతి :- 'మూర్ఛా - మోహసముచ్ఛ్రాయయోః', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోర కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే - లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

మూర్ఛతి - మూర్ఛతః - మూర్ఛన్తి।
బి) శ్లో॥ పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం
కలాపినాముద్ధతనృత్తహేతౌ।
ప్రాధ్మాతశంఖే పరితో దిగన్తాన్
తూర్యస్వనే **మూర్ఛతి** మంగళార్థే।
పై శ్లోకమున 'మూర్ఛతి'- నామవాచకముగా ప్రయోగించబడినది.
మూర్ఛతి - మూర్ఛతోః - మూర్ఛత్సు; మూర్ఛశబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః।

संजीवनीः- अलमिति। हे महीपाल, तव श्रमेण अलं साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः, * अलं भूषणपर्याप्ति शक्ति वारणवाचकमि त्यमरः, * अत्र गम्यमान साधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया, इतोऽस्मिन्मयि * सार्वविभक्तिकस्तसिः, प्रयुक्तमपि, अस्त्रं वृथा स्यात्, तथा हि - पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं, मारुतस्य, रंहः वेगः, शिलोच्चये पर्वते, न मूर्छति न प्रसरति।

అవతారిక :- అష్టమూర్తేః కింకరం కుంభోదరం మాం విద్ధి।

**శ్లో॥ కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్ ।
అవేహి మాం కిఙ్కరమష్టమూర్తేః
కుమ్భోదరం నామ నికుమ్భతుల్యమ్ ॥ 35**

**श्लो॥ कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भतुल्यम्॥ ३५**

పదవిభాగము :- కైలాసగౌరమ్, వృషమ్, ఆరురుక్షోః, పాద...పృష్ఠమ్, అవేహి, మామ్, కింకరమ్, అష్టమూర్తేః, కుంభోదరమ్, నామ, నికుమ్భతుల్యమ్।
అన్వయక్రమము :- కైలాసగౌరం వృషమ్ ఆరురుక్షోః అష్టమూర్తే పాదా...పృష్ఠం నికుమ్భతుల్యం కుంభోదరం నామ మాం కింకరమ్ అవేహి।
ప్రతిపదార్థము :- కైలాసగౌరమ్ = కైలాస పర్వతమువలె (శుభ్రమైన) తెల్లనగు, వృషమ్ = వృషభమును, ఆరురుక్షోః = ఎక్కనిచ్ఛయించిన, అష్టమూర్తేః = పరమేశ్వరునియొక్క, పాద-అర్పణ-అనుగ్రహ-పూత-పృష్ఠమ్ = పాదమునుంచుట యనెడు అనుగ్రహము

చేత పవిత్రము చేయబడిన వీపుకలవాడును, నికుమ్భతుల్యమ్ = నికుంభునితోడ సదృశుడైనట్టి, కుంభోదరం నామ = కుంభోదరుడను పేరుగల, మామ్ = నన్ను, కింకరమ్ = పరమేశ్వరుని భృత్యునిగ, అవేహి = తెలియుము.

తాత్పర్యము :- "కైలాస పర్వతమువలె తెల్లనగు వృషభమును ఎక్కనిచ్ఛయించిన పరమేశ్వరునియొక్క పాదస్పర్శనే పునీతము చేయబడిన వీపు కలవాడును, నికుంభుని తోడ సదృశుడైనట్టి కుంభోదరుడను పేరుగల నన్ను పరమేశ్వరుని భృత్యునిగా తెలియుము".

పాఠాన్తరాలు :- 1. అవేహి - అవైహి (అసాధువని పండితుల నిర్ణయము) 2. నికుంభతుల్యమ్ - నికుమ్భమిత్రమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. కైలాసగౌరమ్ - **కైలాసగౌరం**, కైలాసగౌరౌ, కైలాసగౌరాన్; కైలాసగౌరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. వృషమ్ - **వృషం,** వృషౌ, వృషాన్; వృషశబ్దః,అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఆరురుక్షోః - **ఆరురుక్షోః**, ఆరురక్ష్వోః, ఆరురుక్షూణామ్; ఆరురుక్షుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. పాదా...పృష్ఠమ్ - **...పృష్ఠమ్**, ...పృష్ఠౌ, ...పృష్ఠాన్; ...పృష్ఠశబ్ద, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అవేహి - క్రియాపదమ్। 6. మామ్ - **మాం**/మా, ఆవాం/నౌ, అస్మాన్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్త। 7. కింకరమ్ - **కింకరమ్**, కింకరౌ, కింకరాన్; కింకరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అష్టమూర్తేః - **అష్టమూర్తేః**, అష్టమూర్త్యోః, అష్టమూర్తీనామ్; అష్టమూర్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. కుంభోదరమ్ - **కుంభోదరం,** కుంభోదరౌ, కుంభోదరాన్; కుంభోదరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 10. నామ - అవ్యయమ్। 11. నికుంభతుల్యమ్ - **నికుంభతుల్యమ్**, నికుంభతుల్యౌ, నికుంభతుల్యాన్; నికుంభతుల్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. కైలాసగౌరమ్ - కైలాస ఇవ గౌరః కైలాసగౌరః। తమ్।
2. ఆరురుక్షోః - ఆరోఢుమిచ్ఛుః ఆరురుక్షుః, తస్య।
3. పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్ - పాదస్య అర్పణమ్ - పాదార్పణమ్ (ష.త.)। పాదార్పణమేవ అనుగ్రహః పాదార్పణానుగ్రహః, పాదార్పణానుగ్రహేణ పూతం పాదార్పణానుగ్రహపూతమ్ (తృ.త.)। పాదార్పణానుగ్రహపూతం పృష్ఠం యస్య సః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్టః (బ.)।తమ్।
4. అష్టమూర్తేః - అష్టౌ మూర్తయో యస్య సః అష్టమూర్తిః (బ.)। తస్య।

5. కుంభోదరమ్ - కుంభ ఇవ ఉదరం యస్య సః కుంభోదరః(బ.)। తమ్।
6. నికుంభతుల్యమ్ - నికుంభేవ తుల్యః నికుంభతుల్యః। తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. తుల్యః - (త్రి.)

ఎ) తులయా సమ్మితః। 'నౌవయోవర్మేతి' యత్। సాదృశ్యయుక్తః। సమః।...

బి) శ్లో॥ **తుల్యార్థం తుల్య**సామర్థ్యం మర్మజ్ఞం వ్యవసాయినమ్।
అర్ద్ధరాజ్యహరం భృత్యం యో న హన్యాత్ స హన్యతే॥
- ఇతి పఞ్చతన్త్రే 1-128

సి) తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్ (1-3-72)
తుల్యార్థైర్యోగే తృతీయా వా। స్యాత్పక్షే షష్ఠీ। తుల్యః సదృశః
సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా। అతులోపమాభ్యాం కిమ్। తులా ఉపమా
వా కృష్ణస్య నాస్తి। న తృతీయా। సాదృశ్యే తు తృతీయైవ న షష్ఠీ।
- పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా.

క్రియాదర్శము :- 1. అవేహి - అవ - ఆఙ్ - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ఇణ్ - గతౌ', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లోటి - పరస్మైపదే మధ్యమ పురుషైకవచనాన్తః
అవేహి - అవేతాత్ - అవేతమ్।
శ్లో॥ సర్వత్ర నో **వార్తమవేహి** రాజ-
న్నాథే కుతస్త్వయ్యశుభం ప్రజానామ్।
సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా॥ - ర.వం. 5-13

संजीवनीः- कैलासेति। कैलास इव - गौरं शुभ्रं, वृषम्, आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोः * **चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिण** इति शाश्वतः अष्टौ मूर्तयो यस्य तस्य अष्टमूर्तेः शिवस्य, पादार्पणंपादन्यासः - तदेव अनुग्रहः प्रसादः - तेन - पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं - शिवः स्वस्योपरि पादं निक्षिप्य वृषमारोहतीति भावः, निकुम्भतुल्यं निकुम्भसदृशं, कुम्भोदरं नाम, किंकरं माम्, अवेहि विद्धि।* पृथिवीसलिलं तेजोवायुराकाशमेव च, सूर्याचंन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तय इति।

అవతారిక :- పురః స్థితోఽయం దేవదారుః శివేన పుత్త్రీకృతః।

శ్లో॥ అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం
పుత్త్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన ।

యో హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానాం
స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః ॥ **36**

श्लो॥ अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिस्सृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥ ३६

పదవిభాగము :- అముమ్, పురః, పశ్యసి, దేవదారుమ్, పుత్రీకృతః, అసౌ, వృషభధ్వజేన, యః, హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానామ్, స్కన్దస్య, మాతుః, పయసామ్, రసజ్ఞః।

అన్వయక్రమము :- పురః అముం దేవదారుం పశ్యసి? అసౌ వృషభధ్వజేన పుత్రీకృతః యః స్కన్దస్య మాతుః హేమ...తానాం పయసాం రసజ్ఞః (అస్తి)।

ప్రతిపదార్థము :- పురః = ముందున్న, అముమ్ దేవదారుమ్ = ఈ దేవదారు వృక్షమును, పశ్యసి = చూచుచున్నావుగదా!, అసౌ = ఈ దేవదారువృక్షము, వృషభధ్వజేన = పరమేశ్వరుని చేత, పుత్రీకృతః = పుత్త్రభావముచే స్వీకరింపబడినది. యః = ఏ దేవదారువృక్షము, స్కందస్య = కుమారస్వామికి, మాతుః = తల్లియగు పార్వతీదేవియొక్క, హేమ-కుంభ-స్తన-నిస్సృతానామ్ = సువర్ణకుంభమువంటి స్తనమువలన స్రవించిన, పయసామ్ = ఉదకముల/క్షీరములయొక్క, రసజ్ఞః = రుచినెఱిగినదో!

తాత్పర్యము :- ముందున్న ఈ దేవదారువృక్షమును చూస్తున్నావుకదా! ఇది పరమేశ్వరునిచేత పుత్త్రభావమునే స్వీకరింపబడినది. దీనిని కుమారస్వామికి తల్లియగు పార్వతీదేవియొక్క సువర్ణకుంభస్తనముల వలన స్రవించిన ఉదక/క్షీర రుచి నెఱిగినదిగ తెలియుము.

పాఠాన్తరాలు :- అసౌ - అయమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అముమ్ - **అముం**, అమూ, అమూన్; అదశ్శబ్దః, సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. పురః - అవ్యయమ్। 3. పశ్యసి - క్రియాపదమ్। 4. దేవదారుమ్ - **దేవదారుః**, దేవదారూ, దేవదారూన్; దేవదారుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః , ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. పుత్రీకృతః - **పుత్రీకృతః**, పుత్రీకృతౌ, పుత్రీకృతాః; పుత్రీకృతశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. అసౌ - **అసౌ**, అమూ, అమీ; అదశ్శబ్దః , సకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. వృషభధ్వజేన - **వృషభధ్వజేన**, వృషభధ్వజాభ్యాం, వృషభధ్వజైః; వృషభధ్వజశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః । 8. యః - **యః**, యౌ, యే; యచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. హేమకుంభస్తననిస్సృతానామ్ - ...నిస్సృతస్య, ...నిస్సృతయోః **...నిస్సృతానామ్**;

...నిస్సృతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 10. స్కందస్య - **స్కందస్య**, స్కందయోః, స్కందానామ్; స్కందశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. మాతుః - **మాతుః**, మాత్రోః, మాతౄణామ్; మాతృశబ్దః, ఋకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. పయసామ్ - పయసః, పయసోః, **పయసామ్**; పయశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః।13. రసజ్ఞః - **రసజ్ఞః**, రసజ్ఞౌ, రసజ్ఞాః ; రసజ్ఞశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. పుత్రీకృతః + అసౌ - పుత్రీకృతోఽసౌ - ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. పుత్రీకృతః - అపుత్రః పుత్రః సంపద్యమానః కృతః పుత్రీకృతః।
2. వృషభధ్వజేన - వృషభః ధ్వజః యస్య సః వృషభధ్వజః (బ.)తేన।
3. హేమకుమ్భస్తననిస్సృతానామ్ - హేమ్నః కుంభః హేమకుమ్భః, హేమకుమ్భ ఇవ స్తనః హేమకుమ్భస్తనః, హేమకుంభస్తనాత్ నిస్సృతాని హేమకుమ్భస్తననిస్సృతాని (పం.త.) తేషామ్।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. స్కందః - (పుం.)

ఎ) **స్కన్ద**తే ఉత్ప్లుత్య గచ్ఛతి, స్కన్దతి శోషయతి దైత్యాన్ వా।
స్కన్ద్ + అచ్। కార్తికేయః

బి) శ్లో॥ కిమర్తమేషకః క్రౌంచో భిన్నః **స్కన్దే**న సువ్రత।
ఏతన్మే విస్తరాద్ బ్రహ్మన్ కథయస్వామితద్యుతే!। -ఇతి కాలికాపురాణే

సి) శ్లో॥ గౌరీపుత్త్రః షణ్ముఖః శక్తిపాణిః
క్రౌంచారాతిః కార్తికేయో విశాఖః।
స్కన్దః స్వామీ తారకారి కుమారః
సేనానీః స్యాదగ్నిభూర్బాహులేయః॥ 19

శ్లో॥ గాంగేయో బ్రహ్మచారీ చ గుహో బర్హిణవాహనః।
మహాసేనో మహాతేజాః శరజన్మా చ కథ్యతే॥ 20
- అని హలాయుధకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్రీస్కందస్వామి ధ్యానశ్లోక మిది।
శ్లో॥ కల్పద్రుమం ప్రణమతాం కమలారుణాభం
స్కందం భుజద్వయమనామయమేకవక్త్రమ్।

కాత్యాయనీసుతమహం కటిబద్ధవామ
హస్తం చ దండధరదక్షిణహస్తమీడే॥ - శ్రీ కుమారతంత్రము నుండి

2. ఇట 'హేమకుమ్భస్తన' శబ్దమునకు (సమాసమునకు) -

ఎ) దేవదారు వృక్ష పక్షమున 'హేమకుమ్భ ఏవ స్తనః' అనియు,

బి) స్కందుని పక్షమున 'హేమకుమ్భ ఇవ స్తవః' అనియు విగ్రహమును చెప్పవలయును.

అలంకారాలు :- అత్ర శ్లిష్టరూపకమలంకారః॥

శివభగవానుడు ఈ దేవదారువృక్షమును స్కందునివలె లాలించెను.

క్రియాదర్శము :- పశ్యసి - 'దృశిర్-ప్రేక్షణే' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే - లటి పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః॥

పశ్యసి - పశ్యథః - పశ్యథ॥

संजीवनीः- अमुमिति। पुरः, अग्रतः स्थितं, अमुं देवदारुं, पश्यसीति काकुः, असौ देवदारुः, वृषभः ध्वजः यस्य तेन, शिवेन, पुत्रीकृतः, पुत्रत्वेन, स्वीकृतः, अभूततद्भावेच्विः, यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्याः, हेम्नः, कुम्भ एव स्तनस्तस्मान्निस्सृतानां, पयसामंबूनां रसज्ञः स्कन्दपक्षे, हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः, पयसां क्षीराणां **पयः क्षीरं पयोऽबु** चेत्यमरः, स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ।

అవతారిక :- కదాచిద్వన్యద్విపేనోన్మథితత్వచమేనం పార్వతీ శుశోచ॥

శ్లో॥ కణ్డూయమానేన కటం కదాచి -
ద్వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య ।
అథైవ మద్రేస్తనయా శుశోచ
సేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్త్రైః ॥ 37

श्लो॥ कण्डूयमानेन कटं कदाचि -
द्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैव मद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७

పదవిభాగము :- కణ్డూయమానేన, కటమ్, కదాచిత్, వన్యద్విపేన, ఉన్మథితా, త్వక్, అస్య, ఏనమ్, అద్రేః, తనయా, శుశోచ, సేనాన్యమ్, ఆలీఢమ్, ఇవ, అసురాస్త్రైః

అన్వయక్రమము :- కదాచిత్ కటం కణ్డూయమానేన వన్యద్విపేన అస్య త్వక్ ఉన్మథితా। అథ అద్రేః తనయా అసురాస్త్రైః ఆలీఢం సేనాన్యమ్ ఇవ ఏనం శుశోచ॥

ప్రతిపదార్థము :- కదాచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, కటమ్ = గండస్థలమును, కణ్డూయమానేన = గీరుకొంటున్న, వన్యద్విపేన = అడవి యేనుగుచేత, అస్య = ఈ దేవదారు వృక్షముయొక్క, త్వక్ = పట్ట, ఉన్మథితా = మథింపబడినది. అథ = పిమ్మట, అద్రేః + తనయా = హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతీదేవి, అసురాస్త్రైః = రాక్షసులయొక్క అస్త్రములచేత, ఆలీఢమ్ = కొట్టబడిన, సేనాన్యమివ = కుమారస్వామినివలె, ఏనమ్ = ఈ దేవదారువృక్షమును గూర్చి, శుశోచ = మిగుల దుఃఖించినది.

తాత్పర్యము :- ఒకానొకప్పుడు గండస్థలమును గీరుకొంటున్న అడవి యేనుగుచేత ఈ దేవదారు వృక్షముయొక్క పట్ట మథింపబడినది. పిమ్మట హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతీదేవి రాక్షసులయొక్క అస్త్రములచేత కొట్టబడిన కుమారస్వామివలె ఈ దేవదారువృక్షమును గూర్చి మిగుల దుఃఖించినది.

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. కణ్డూయమానేన - **కణ్డూయమానేన**, కణ్డూయమానాభ్యాం, కణ్డూయమానైః; కణ్డూయమానశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః॥ 2. కటమ్ - **కటమ్**, కటౌ, కటాన్; కటశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః॥ 3. కదా - అవ్యయమ్- చిత్॥ 4. వన్యద్విపేన - **వన్యద్విపేన**, వన్యద్విపాభ్యాం, వన్యద్విపైః; వన్యద్విపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః॥ 5. ఉన్మథితా - **ఉన్మథితా**, ఉన్మథితే, ఉన్మథితాః; ఉన్మథితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 6. త్వక్ - **త్వక్**, త్వచౌ, త్వచః; త్వక్ఛబ్దః, చకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః॥ 7. అస్య - **అస్య**, ఆనయోః / ఏనయోః, ఏషామ్; ఇదమ్శబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః॥ 8. అథ - అవ్యయమ్ -ఇవ॥ 9. ఏనమ్ - **ఏనమ్**, ఏనౌ, ఏనాన్; ఇదమ్శబ్ద, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః॥ 10. అద్రేః - **అద్రేః**, అద్ర్యోః, అద్రీణామ్; అద్రిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః॥ 11. శుశోచ - క్రియాపదమ్॥ 12. సేనాన్యమ్ - **సేనాన్యం**, సేనాన్యౌ, సేనాన్యః; సేనానీశబ్దః, ఈకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః॥ 13. ఆలీఢమ్ - **ఆలీఢం**, ఆలీఢౌ, ఆలీఢాన్; ఆలీఢశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః॥ 14. అసురాస్త్రైః - అసురాస్త్రేణ, అసురాస్త్రాభ్యాం, **అసురాస్త్రైః**; అసురాస్త్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః॥

సంధులు :-

1. వన్యద్విపేన + ఉన్మథితా - వన్యద్విపేనోన్మథితా - గుణసన్ధిః॥
2. త్వక్ + అస్య - త్వగస్య - జశ్త్వసన్ధిః॥
3. అథ + ఏనమ్ - అథైనమ్ - వృద్ధిసన్ధిః॥
4. అద్రేః + తనయా - అద్రేస్తనయా - విసర్గసన్ధిః॥ (సకారాదేశః)॥

5. ఇవ + అసురాస్త్రైః - ఇవాసురాస్త్రైః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. వన్యద్విపేన - వనే భవః వన్యః ద్వాభ్యాం పిబతీతి ద్విపః। వన్యశ్చాసౌ ద్విపశ్చ వన్యద్విపః (కర్మధా.)। తేన।
2. సేనాన్యమ్ - సేనాం నయతీతి సేనానీః। తమ్।
3. అసురాస్త్రైః - అసురాణాం అస్త్రాణి అసురాస్త్రాణి (ష.త.)। తైః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కటః :- (పుం.)

ఎ) కటతి మదవారి వర్షతి యః। కట్ వర్షణే కర్తర్యచ్। హస్తి గణ్డస్థలమ్।

బి) శ్లో॥ కరటః **స్యాత్కటో** గణ్డో.... 216

- అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ విభావసుస్సారథినేవ వాయునా
ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమానివ।
బభూవ తే నాతితతరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరేవ పార్థివః॥ - ర.వం. 3-37

2. శ్లో॥ ససంజురశ్వక్షుణ్ణానాం
ఏలానాముత్పతిష్ణవః।
తుల్యగన్ధిషు మత్తేభ-
కటేషు ఫలరేణవః॥ - ర.వం. 4-47

'...మదగజగండస్థలములయందు...'

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః -

ఉపమానము కుమారస్వామి; ఉపమేయము - దేవదారువృక్షము.

సా. ఎ) వనగజకటకండూయనోన్మథితత్వక్కు - బింబము;

బి) అసురాస్త్రాలీఢతనువు - ప్రతిబింబము. వాచకము - ఇవ.

దేవదారువృక్షమునకును, సేనానికి ఆకారాది సాదృశ్యము లేకున్నను తద్విశేషణములకు సాదృశ్యము కలదు కావున విశేష్యములకును సాదృశ్యము సిద్ధించుటచే ఇట బింబ - ప్రతిబింబ భావముతో సాధారణ ధర్మమును చెప్పిన **యుపమ.**

- అని శ్రీకాలిదాస వైభవము పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము :- శుశోచ - 'శుచ - శోకే'; (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిజి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

శుశోచ - శుశుచోతుః - శుశుచుః।

संजीवनी:- कंडूयमानेनेति। कदाचित्, कटं कपोलं, कंडूयमानेन कर्षता, कंड्वादिभ्यो यक्, ततश्शानच्, वन्यद्विपेन अस्य देवदारोः, त्वक् उन्मथिता, अथ, अद्रेः तनया गौरी, असुरास्त्रैः, आलीढं क्षतं, सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः **पार्वतीनन्दनः स्कन्दस्सेनानीरग्रिभूर्गुह** इत्यमरः,सत्सू द्विषे त्यादिना क्विप्, तमिव एन देवदारुं, शुशोच ।

అవతారిక :- తదాప్రభృతి వనద్విపానాం త్రాసార్థమహం వ్యాపారితః।

శ్లో॥ తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం
త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షౌ ।
వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ
సింహత్వమఙ్కాగతసత్త్వవృత్తి ॥ 38

श्लो॥ तदा प्रभृत्येव वनद्विपानां
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितश्शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८

పదవిభాగము :- తదాప్రభృతి, ఏవ, వనద్విపానామ్, త్రాసార్థమ్, అస్మిన్, అహమ్, అద్రికుక్షౌ, వ్యాపారితః, శూలభృతా, విధాయ, సింహత్వం, అంకాగతసత్త్వవృత్తి।

అన్వయక్రమము :- తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం త్రాసార్థం శూలభృతా అంకాగతసత్త్వవృత్తి సింహత్వం విధాయ అస్మిన్ అద్రికుక్షౌ అహం వ్యాపారితః।

ప్రతిపదార్థము :- తదా-ప్రభృత్యేవ = అది మొదలుకొనియే, వనద్విపానామ్ = అడవియేనుగుల యొక్క, త్రాసార్థమ్ = భయము కొఱకు, శూలభృతా = శివునిచేత, అంకాగతసత్త్వవృత్తి = సమీపమునకు వచ్చిన జంతువులే ఆహారముగా కలిగి, సింహత్వమ్ = సింహభావమును, విధాయ = చేసి, అస్మిన్ = ఈ, అద్రి-కుక్షౌ = హిమవత్పర్వతగుహయందు, అహమ్ = నేను, వ్యాపారితః = నియోగింపబడితిని.

తాత్పర్యము :- అది మొదలుకొనియే అడవి యేనుగుల భయము కొఱకు **శివునిచేత** సమీపమునకు వచ్చిన జంతువులే ఆహారముగా కలిగిన సింహభావమును పొంది ఈ హిమవత్పర్వతగుహయందు **నేను** నియోగింపబడితిని.

పాఠాన్తరాలు :-

1. వనద్విపానామ్ - మతంగజానామ్ 2. ...వృత్తి - ...వృత్తిః

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తదాప్రభృతి - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 2. ఏవ - అవ్యయమ్। 3. వనద్విపానామ్ - వనద్విపస్య, వనద్విపయోః, **వనద్విపానామ్;** వనద్విపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. త్రాసార్థమ్ - అవ్యయమ్। 5. అస్మిన్ - **అస్మిన్**, అనయోః/ఏనయోః, ఏషు; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. అహమ్ - **అహమ్**, ఆవామ్, వయమ్; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. అద్రికుక్షౌ - **అద్రికుక్షౌ**, అద్రికుక్ష్యోః, అద్రికుక్షిషు; అద్రికుక్షిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 8. వ్యాపారితః - **వ్యాపారితః** వ్యాపారితౌ, వ్యాపారితాః; వ్యాపారితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. శూలభృతా - **శూలభృతా**, శూలభృద్భ్యాం, శూలభృద్భిః; శూలభృత్‌శబ్దః, తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 10. విధాయ - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 11. సింహత్వమ్ - **సింహత్వం**, సింహత్వే, సింహత్వాని; సింహత్వశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. తదాప్రభృతి + ఏవ - తదాప్రభృత్యేవ - యణాదేశసన్ధిః।
2. అస్మిన్ + అహమ్ - అస్మిన్నహమ్ - ఙముడాగమసన్ధిః।
3. వ్యాపారితః + శూలభృతా - వ్యాపారితశ్శూలభృతా - శ్చుత్వసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. తదాప్రభృతి - తదా ప్రభృతిః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా తదాప్రభృతి।
2. వనద్విపానామ్ - వనే ద్విపాః వనద్విపాః (స.త.)। తేషామ్।
3. అద్రికుక్షౌ - అద్రేః కుక్షిః అద్రి కుక్షిః। తస్మిన్।
4. శూలభృతా - శూలం బిభర్తీతి శూలభృత్। తేన।
5. సింహత్వమ్ - సింహస్య భావః సింహత్వమ్।
6. అంకాగతసత్వవృత్తి - అంకం ఆగతాః అంకాగతః। అంకాగతాశ్చ తే సత్వాశ్చ అంకాగతసత్వాః। అంకాగతసత్వాః వృత్తిః యస్మిన్ తత్ అంకాగతసత్వవృత్తీ, (బ.)। తత్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **అంకః** - (పుం.)

ఎ) అఞ్చ్యఞ్జియుజిభృజిభ్యః కుశ్చ। (4.214 ఉణాది)
ఏభ్యోఽ సున్కవర్గశ్చాన్తాదేశః **అంకశ్చిహ్నశరీరయోః**।
అంగః పక్షీ యోగస్సమాధిః। భర్గస్తేజః। - అని పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా.

బి) '**అంకః** సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయోః'। - అని కేశవ నిఘంటువు.

క్రియాదర్శము :-

1. కర్మణిప్రయోగః - అహమద్రికుక్షౌ శూలభృతా వ్యాపారితః।
2. కర్తరిప్రయోగః - మాం శూలభృద్ అద్రి కుక్షౌ వ్యాపారితవాన్।

संजीवनीः- तदेति। तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा तदा प्रभृत्येव, वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं, शूलभृता शिवेन, अंकं समीपं, आगताः प्राप्ताः, सत्वाः प्राणिनः वृत्तिः आहारः, यस्मिन् तत्, **अंकस्समीप उत्संगे चिह्ने स्थानापराधयो**रिति केशवः। सिंहत्वं, विधाय, अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायां अहं व्यापारितो नियुक्तः ।

అవతారిక :- ఏషా క్షుధితస్య మమ తృప్త్యై అలమ్।

శ్లో॥ తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై
ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ ।
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విషశ్చాన్ద్రమసీ సుధేవ॥ 39

श्लो॥ तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९

పదవిభాగము :- తస్య, అలమ్, ఏషా, క్షుధితస్య, తృప్త్యై, ప్రదిష్టకాలా, పరమేశ్వరేణ, ఉపస్థితా, శోణితపారణా, మే, సురద్విషః, చాన్ద్రమసీ, సుధా, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- పరమేశ్వరేణ ప్రదిష్టకాలా ఉపస్థితా ఏషా శోణితపారణా సురద్విషః చాన్ద్రమసీ సుధా + ఇవ క్షుధితస్య మే తృప్త్యై అలమ్ (అస్తి)।

ప్రతిపదార్థము :- పరమేశ్వరేణ = పరమేశ్వరునిచేత, ప్రదిష్టకాలా = నిర్దేశింపబడిన భోజనసమయము కలిగినట్టియు, ఉపస్థితా = ప్రాప్తమైనదగు, ఏషా శోణితపారణా = ఈ రక్తపారణ, సురద్విషః = రాహువుయొక్క, తప్తైః = తృప్తి కొఱకు, చాంద్రమసీ = చంద్ర సంబంధినియైన, సుధా + ఇవ = అమృతమువలె, క్షుధితస్య = ఆకలి గొనిన, తస్యమే = ఆ నా యొక్క, తృప్త్యై = తృప్తికొఱకు, అలమ్ = పర్యాప్తమయినది.

తాత్పర్యము :- పరమేశ్వరునిచేత నిర్దేశింపబడిన భోజనసమయము కలిగినట్టియు, ప్రాప్తమైనదియు అగు **ఈ ధేనువు రక్తపారణ**, రాహువును చంద్రసంబంధిని యగు సుధ దొరికిన చందమువలె, ఆకలిగొన్న నాకు తృప్తికరముగా నున్నదాయె.

పాఠాన్తరాలు :- 1. మసీ సుధేవ - ...మసేవ లేఖా, ...మసీ కలేవ, ...మసే స్వధేవ।
విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషాం; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. అలమ్ - అవ్యయమ్। 3. ఏషా - **ఏషా**, ఏతే, ఏతాః; ఏతచ్ఛబ్దః దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. క్షుధితస్య - **క్షుధితస్య**, క్షుధితయోః, క్షుధితానామ్; క్షుధితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. తృప్త్యై - **తృప్త్యై**/ తృప్తయే, తృప్తిభ్యాం; ,తృప్తిభిః, తృప్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 6. ప్రదిష్టకాలా - **ప్రదిష్టకాలా**, ప్రదిష్టకాలే, ప్రదిష్టకాలాః; ప్రదిష్టకాలాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. పరమేశ్వరేణ - **పరమేశ్వరేణ**, పరమేశ్వరాభ్యాం, పరమేశ్వరైః; పరమేశ్వరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. ఉపస్థితా - **ఉపస్థితా**, ఉపస్థితే, ఉపస్థితాః; ఉపస్థితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 9. శోణితపారణా - **శోణితపారణా**, శోణితపారణే, శోణితపారణాః; శోణితపారణాశబ్దః ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. మే- మమ/**మే**, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/ నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. సురద్విషః - **సురద్విషః,** సురద్విషోః, సురద్విషామ్; సురద్విట్ఛబ్దః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. చాంద్రమసీ - **చాంద్రమసీ**, చాంద్రమస్యౌ, చాంద్రమస్యః; చాంద్రమసీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. సుధా - **సుధా**, సుధే, సుధాః; సుధాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 14. ఇవ - అవ్యయమ్।

సంధులు :-

1. సురద్విషః + చాంద్రమసీ - సురద్విషశ్చాంద్రమసీ - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. సుధా + ఇవ - సుధేవ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ప్రదిష్టకాలా - ప్రదిష్టః కాలః యస్యాః సా ప్రదిష్టకాలా (బ.)।
2. పరమేశ్వరేణ - పరమః చాసౌ ఈశ్వరశ్చ పరమేశ్వరః (కర్మధా.) తేన।
3. శోణితపారణా - శోణితస్య పారణా శోణితపారణా। (ష.త.)।
4. సురద్విషః - సురాన్ ద్వేష్టీతి సురద్విట్, తస్య సురద్విషః।
5. చాంద్రమసీ - చంద్రమసః ఇయం చాంద్రమసీ।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. చాంద్రమసీ (స్త్రీ.) - ఎ) చంద్రమస ఇదమ్ అణ్।

2.1. శ్లో॥ దినే దినే సా పరివర్ధమానా
లబ్ధోదయా **చాన్ద్రమసీవ** లేఖా।

పుపోష లావణ్యమయాన్విశేషాన్
జ్యోత్స్నాన్తరాణీవ కలాన్తరాణి॥ - కు.సం. 1-25

2. '...పార్వతీదేవియొక్క సౌందర్యము దినదిన ప్రవర్ధమానమగుచున్న చంద్రరేఖవలె ఉన్నదని - భావము.'

2. శ్లో॥ ధూమో రాత్రి స్తథా కృష్ణష్షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్।
తత్ర **చాన్ద్రమసం** జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే॥
-శ్రీమద్భగవద్గీత - 8.25

'...చంద్రసంబంధియగు తేజస్సును...'
ఇట 'పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।'

3. శ్లో॥ చన్ద్రంగతా పద్మగుణాన్న భుంక్తే
పద్మాశ్రితా **చాన్ద్రమసీ**మభిఖ్యామ్।
ఉమాముఖన్తు ప్రతిపద్యలోలా
ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాప లక్ష్మీః॥ - కు.సం. 1-43

మరిన్ని వివరములకు 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడగలరు.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।
ఉపమానము - చాంద్రమసి - సుధ;
ఉపమేయము - గోరూప - రక్తపారణ; ఇది - అనుగామి ధర్మము।
సా:- తృప్తిని కలిగించుట; వాచకము : ఇవ
సింహము - బింబము; సురద్విషుడు - ప్రతిబింబము; క్షుధితశబ్దము - ఉభయాన్వయి. కనుక - ఇట అనుగామిత్వ బింబ - ప్రతిబింబభావ - శ్లేషలకు మిశ్రణము కలదని - శ్రీకాళిదాసకవితావైభవము.

संजीवनीः- तस्तेति। परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालः भोजनवेळा यस्यास्सा, उपस्थिता प्राप्ता, एषा, गोरूपा, शोणितपारणा, सुरद्विषः राहोः, चंद्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव, क्षुधितस्य, मे तृप्त्यै अलं पर्याप्ता। **नमस्स्वस्ती** तत्यादिना चतुर्थी ।

అవతారిక :- తస్మాత్ త్వం లజ్జాం విహాయ నివర్తస్వ -

శ్లో॥ స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం
గురోర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః ।
శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం
న తద్యశః శస్త్రభృతాం క్షిణోతి ॥ **40**

श्लो।। स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां
गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ।। ४०

పదవిభాగము :- సః, త్వమ్, నివర్తస్వ, విహాయ, లజ్జామ్, గురోః, భవాన్, దర్శితశిష్యభక్తిః . శస్త్రేణ, రక్ష్యమ్, యత్, అశక్యరక్షమ్, న, తత్, యశః, శస్త్రభృతామ్, క్షిణోతి।

అన్వయక్రమము :- సః త్వం లజ్జాం విహాయ నివర్తస్వ। భవాన్ గురోః దర్శితశిష్యభక్తిః (అస్తి)। యద్ రక్ష్యం శస్త్రేణ అశక్యరక్షం తత్ శస్త్రభృతాం యశఃన క్షిణోతి।

ప్రతిపదార్థము :- సః త్వమ్ = అట్టి నీవు, లజ్జామ్ = సిగ్గును, విహాయ = విడిచి, నివర్తస్వ = వెనుకకు మరలుము. భవాన్ = నీవు, గురోః = గురువగు వసిష్ఠునకు, దర్శితశిష్యభక్తిః (అస్తి) = చూపబడిన శిష్యభక్తిగలవాడవు (అయితివి). యద్ రక్ష్యం = ఏ కాపాడదగిన వస్తువు, శస్త్రేణ = ఆయుధముతో, అశక్యరక్షమ్ = కాపాడసాధ్యము కాదో, తత్ = అది, శస్త్రభృతామ్ = ఆయుధధారులైన క్షత్రియులయొక్క, యశః = కీర్తిని, న క్షిణోతి = నశింపజేయదు.

తాత్పర్యము :- (ధేనువు రక్షించు ఉపాయములేని) అట్టి నీవు సిగ్గును విడచి వెనుకకు మరలుము. గురుభక్తిని చూపితివి. ఏ కాపాడదగిన వస్తువు ఆయుధముతో కాపాడ సాధ్యము కాదో, అది ఆయుధధారులైన క్షత్రియుల కీర్తిని నశింపజేయదు.

పాఠాన్తరాలు :-

1. రక్ష్యం - రక్షం। 2. క్షిణోతి - క్షణోతి। 3. గురోర్భవాన్ - గురౌ భవాన్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. త్వం - **త్వం**, యువామ్, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. నివర్తస్వ - (నివర్తస్వ, నివర్తేథామ్, నివర్తధ్వం) క్రియాపదమ్। 4. విహాయ - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 5. లజ్జామ్ - **లజ్జాం**, లజ్జే, లజ్జాః లజ్జాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. గురోః - **గురోః**, గుర్వోః, గురూణామ్; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. భవాన్ - **భవాన్,** భవన్తౌ, భవన్తః; భవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. దర్శితశిష్యభక్తిః - **...భక్తిః**, ...భక్తీ, ...భక్తయః; ...భక్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. శస్త్రేణ - **శస్త్రేణ**, శస్త్రాభ్యామ్, శస్త్రైః; శస్త్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 10. రక్ష్యమ్ - **రక్ష్యమ్**, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి; రక్ష్యశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. యత్ - **యత్**, యే, యాని; యచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. అశక్యరక్షమ్ - **అశక్యరక్షమ్,** అశక్యరక్షే, అశక్యరక్షాణి; అశక్యరక్షశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 13. న - అవ్యయమ్। 14. తత్ - **తత్**, తే, తాని; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. యశః - **యశః**, యశసీ, యశాంసి; యశశ్శబ్దః, సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 16. శస్త్రభృతామ్ - శస్త్రభృతః, శస్త్రభృతోః, **శస్త్రభృతామ్**; శస్త్రభృచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 17. క్షిణోతి - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. గురోః + భవాన్ - గురోర్భవాన్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. యశః + శస్త్రభృతామ్ - యశశ్శస్త్రభృతామ్ - వాశరి। (విసర్గాదేశః)।

వాశరి :- (సూ. 8-3-36) - శషసవర్ణములు పరముగా నున్నప్పుడు విసర్గమునకు శషసలు వికల్పముగా వచ్చును. రాని పక్షమున విసర్గమునకు విసర్గమేవచ్చును.

సమాసాలు :-

1. దర్శితశిష్యభక్తిః - శిష్యస్య భక్తిః శిష్యభక్తిః (ష.త.)। దర్శితా శిష్యభక్తిః యేన సః దర్శితశిష్యభక్తిః। (బ.)।
2. అశక్యరక్షమ్ - అశక్యా రక్షా యస్య తత్ అశక్యరక్షమ్ (బ.)।
3. శస్త్రభృతామ్ - శస్త్రాణి బిభ్రతీతి శస్త్రభృతః। తేషామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శస్త్రమ్ - (నపుం.)

ఎ) శస్యతే హింస్యతే అనేన। శస్ - హింసాయామ్ + 'అమిచిమిది శసిభ్యః (ఉణాది) క్తః' ఇతి క్తః। యద్వా 'దామ్నీశసుయుయుజేతి'ష్ట్రన్'। లోహమ్; అస్త్రం; హేతి; ప్రహరణమ్। ఆయుధమ్।

బి) 'అస్త్రే **శస్త్రం** ప్రహరణముద్ధాతో హేతికాయుధః' - ఇతి శబ్దరత్నావళీ।

సి) (పుం.) ఖడ్గః -

'రిష్టిః **ఖడ్గ**స్తరవారిః శస్త్రో భద్రాత్మజశ్చ సః' - ఇతి త్రికాండశేషః।

డి) శ్లో।। తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం
పునర్బభాషే తురగస్య **రక్షితా।**
గృహాణ **శస్త్రం** యది సర్గ ఏష తే
న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ **భవాన్।।** - ర.వం 3-51

అలంకారాలు :- అత్ర వాక్యార్థహేతుకం 'కావ్యలింగమలంకారః'।

'Only when a thing that can be protected by weapons is not protected by the weilder of arms his reputation will not be affected adversely.

- T. K .R. Aiyar.

క్రియాదర్శము :– 1. నివర్తస్వ – నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'వృతు – వర్తనే', (ఉండుట) (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లోటి – ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః

నివర్తస్వ – నివర్తేథాం – నివర్తధ్వమ్।

2. **క్షిణోతి :–** 'క్షి – క్షయే', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి – పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

క్షిణోతి – క్షిణుతః – క్షిణ్వన్తి।

संजीवनीः- स इति। सः एवमुपायशून्यः, त्वं, लज्जां विहाय, निवर्तस्व, भवान्, गुरोः, दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तः, ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमित्यत आह - शस्त्रेणेति, यद्रक्ष्यं धनं, शस्त्रेण आयुधेन **शस्त्रमायुधलोहयो** रिति विश्वः। अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षं - रक्षितुमशक्यमित्यर्थः, तद्रक्ष्यं, नष्टमपि शस्त्रभृतां यशः, न क्षिणोति न हिनस्ति। अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ।

అవతారిక :– గిరిశప్రభావాత్ప్రత్యాహతాస్త్రో రాజా లజ్జాం ముమోచ।

శ్లో॥ ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో
మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య ।
ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావా –
దాత్మన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార ॥ 41

श्लो।। इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा -
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार।। ४१

పదవిభాగము :– ఇతి, ప్రగల్భమ్, పురుషాధిరాజః, మృగాధిరాజస్య, వచః, నిశమ్య, ప్రత్యాహతాస్త్రః, గిరిశప్రభావాత్, ఆత్మని, అవజ్ఞామ్, శిథిలీచకార॥

అన్వయక్రమము :– పురుషాధిరాజః ఇతి ప్రగల్భం మృగాధిరాజస్య వచః నిశమ్య గిరిశప్రభావాత్ ప్రత్యాహతాస్త్రః (సన్) ఆత్మని అవజ్ఞాం శిథిలీచకార।

ప్రతిపదార్థము :– పురుషాధిరాజః = దిలీపమహారాజు, ఇతి = ఈ పూర్వోక్తమైన, ప్రగల్భమ్ = ప్రౌఢమైన, మృగాధిరాజస్య = సింహముయొక్క, వచః = వాక్కును, నిశమ్య = విని, గిరిశప్రభావాత్ = పరమేశ్వరుని మాహాత్మ్యమువలన, ప్రత్యాహతాస్త్ర (సన్) = కొట్టబడిన ఆయుధము కలిగినవా(డగుచు), ఆత్మని = తన విషయమై, అవజ్ఞామ్ = అవమానమును, శిథిలీచకార = విడచెను.

తాత్పర్యము :– దిలీపమహారాజు ప్రౌఢమైన సింహముయొక్క వాక్కును విని, పరమేశ్వరుని మాహాత్మ్యమువలన కొట్టబడిన ఆయుధము కలిగిన వాడగుచు తన విషయమైన అవమానమును విడచెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఇతి – ఇత్థమ్;

విభక్తులు /క్రియలు :– 1. ఇతి – అవ్యయమ్। 2. ప్రగల్భమ్ – **ప్రగల్భం**, ప్రగల్భే, ప్రగల్భాని; ప్రగల్భశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. పురుషాధిరాజః – **పురుషాధిరాజః**, పురుషాధిరాజౌ, పురుషాధిరాజాః; పురుషాధిరాజశబ్దః అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మృగాధిరాజస్య – **మృగాధిరాజస్య,** మృగాధిరాజయోః , మృగాధిరాజానామ్; మృగాధిరాజశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. వచః – **వచః**, వచసీ, వచాంసి; వచశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 6. నిశమ్య – ల్యబన్తమవ్యయమ్। 7. ప్రత్యాహతాస్త్రః – **...అస్త్రః** ...అస్త్రౌ, ...అస్త్రాః ; ...అస్త్రశబ్దః, అకారాన్తః। పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. గిరిశప్రభావాత్ – **గిరిశప్రభావాత్**, గిరిశ ప్రభావాభ్యామ్, గిరిశప్రభావేభ్యః; గిరిశప్రభావశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, పంచమ్యేకవచనాన్తః। 9. ఆత్మని – **ఆత్మని,** ఆత్మనోః, ఆత్మసు; ఆత్మన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 10. అవజ్ఞామ్ – **అవజ్ఞామ్**, అవజ్ఞే, అవజ్ఞాః ; అవజ్ఞాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః11. శిథిలీచకార – క్రియాపదమ్।

సంధులు :–

1. రాజః + మృగాధిరాజస్య – ...రాజో మృగాధిరాజస్య – ఉత్వాదేశః।
2. వచః + నిశమ్య – వచో నిశమ్య – ఉత్వాదేశః।
3. ...అస్త్రః + గిరిశ... – ...అస్త్రో గిరిశ... – ఉత్వాదేశః।
4. ఆత్మని + అవజ్ఞామ్ – ఆత్మన్యవజ్ఞామ్ – యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. పురుషాధిరాజః – పురుషాణాం అధిరాజః పురుషాధిరాజః (ష.త.)।
2. మృగాధిరాజస్య – అధికశ్చాసౌ రాజా చ అధిరాజః (కర్మధా.)। మృగాణాం అధిరాజః మృగాధిరాజః (ష.త.)। తస్య।

3. ప్రత్యాహతాస్త్రః - ప్రత్యాహతాని అస్త్రాణి యస్య సః ప్రత్యాహతాస్త్రః (బ.)।
4. గిరిశప్రభావాత్ - గిరౌ శేత ఇతి గిరిశః, గిరిశస్య ప్రభావః గిరిశప్రభావః (ష.త.)। తస్మాత్।
5. శిథిలీచకార - అశిథిలాం శిథిలాం కృతవాన్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. గిరిశః - ఎ) గిరౌ శేత ఇతి గిరిశః
బి) గిరిరాశ్రయత్వేన వసతిత్వేనాస్త్యస్య ఇతి।
సి) 'లోమాదిపామాది పిచ్ఛాదిభ్యః శనేలచః' ఇతి శ।
డి) యద్వా గిరౌ కైలాసాఖ్యపర్వతే, ఆధ్యాత్మికార్థే తు నిత్యశుద్ధమనసీత్యర్థః; శేతే విరాజతే ఇతి।
ఇ) యద్వా గిరిం త్రిగుణవృత్తాత్మకం మనః శ్యతి తనూకరోతి విశుద్ధం కరోతి శరణాగతభక్తసాధకానామ్। శీఙ్ - శయనే, శో తనూకరణే వా, 'గిరౌ డశ్ఛన్దసి'। ఛాన్దసానాం క్వచిద్భాషాయామపి ప్రయోగ ఆశుశుక్షణివదిత్యాహ - స్వామీ। శివః।
ఎఫ్)శ్లో॥ ఈశానః శశిశేఖరః పశుపతిః శూలీ శివః శంకరః
శర్వః శమ్భురుమాపతిశ్చ **గిరిశః** శ్రీకణ్ఠ ఉగ్రో హరః।
సర్వజ్ఞస్త్రిపురాన్తకస్త్రినయనో రుద్రః కపర్దీ భవో
భూతేశః పరమేశ్వరోఽన్ధకరిపుర్దక్షాధ్వరధ్వంసకృత్॥ 11

శ్లో॥ స్థాణుః స్రష్టా ధూర్జటిర్వామదేవః
కామధ్వంసీ వ్యోమకేశః కపాలీ।
నీలగ్రీవో వహ్నిరేతాః పినాకీ
భీమో భర్గః కృత్తివాసా వృషాంకః॥ 12

శ్లో॥ అహిర్బుధ్నో విరూపాక్షః శిపివిష్టో గణాధిపః।
గఙ్గాధరో మహాదేవో మృడః స్యాన్నీలలోహితః॥ 13

- అని హలాయుధకోశము '45' నామములను పేర్కొన్నది.

జి) శ్లో॥ అవచితబలిపుష్పా వేదిసమ్మార్గదక్షా
నియమవిధి జలానాం బర్హిషాం చోపనేత్రీ।
గిరిశముపచచార ప్రత్యహం సాసుకేశీ
నియమితపరిఖేదా తచ్ఛిరశ్చన్ద్రపాదైః॥ - కు.సం. 1-60

హెచ్) 'నమో **గిరిశాయ** చ శిపివిష్టాయ చ - శ్రీ నమకము 5-6
మరిన్ని వివరములకు 'శ్రీరుద్రాధ్యాయము' చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :- శిథిలీచకార - 'డుకృఞ్ కరణే', (తనాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।
శిథిలీచకార - శిథిలీచక్రతుః - శిథిలీచక్రుః।

संजीवनीः- इतीति। पुरुषाधिराजो नृपः, इतीत्थं, प्रगल्भं प्रौढं, मृगाधिराजस्य मृगनायकस्य सिंहस्य, वचः निशम्य श्रुत्वा, गिरीशस्येश्वरस्य प्रभावात्, प्रत्याहतास्त्रः कुंठितास्त्रस्सन्, आत्मनि विषये, अवज्ञां अवमानं **रीढावमाननावज्ञावहेळनमसूर्क्षण** मित्यमरः, शिथिलीचकार, तत्याजेत्यर्थः। अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः। समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः. न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः।

అవతారిక :- అథ రాజా ప్రత్యబ్రవీత్-

శ్లో॥ ప్రత్యబ్రవీచ్చైనమిషుప్రయోగే
తత్పూర్వసఙ్గే వితథప్రయత్నః ।
జడీకృతస్త్ర్యమ్బకవీక్షణేన
వజ్రం ముముక్షన్నివ వజ్రపాణిః ॥ 42

श्लो।। प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ।। ४२

పదవిభాగము :- ప్రత్యబ్రవీత్, చ, ఏనమ్, ఇషుప్రయోగే, తత్పూర్వసఙ్గే, వితథప్రయత్నః, జడీకృతః, త్ర్యమ్బకవీక్షణేన, వజ్రమ్, ముముక్షన్, ఇవ, వజ్రపాణిః

అన్వయక్రమము :- తత్పూర్వసంగే ఇషుప్రయోగే వితథప్రయత్నః వజ్రమ్ ముముక్షన్ త్ర్యమ్పకవీక్షణేన జడీకృతః వజ్రపాణిరివ స్థితః నృపః ఏనమ్ ప్రత్యబ్రవీత్।

ప్రతిపదార్థము :- తత్పూర్వసంగే = అదే మొదటి ప్రతిబంధముగా గలిగిన, ఇషుప్రయోగే = బాణప్రయోగమందు, వితథప్రయత్నః = వ్యర్థమైన ప్రయాసము కలిగినవాడు గనుకనే, వజ్రమ్ = వజ్రాయుధమును, ముముక్షన్ = విడువనిచ్ఛయించినవాడును, త్ర్యమ్బకవీక్షణేన = పరమేశ్వరుని చూపుచేత, జడీకృతః = స్తంభింపబడినవాడును, వజ్రపాణిరివస్థితః = ఇంద్రుడు వలె నున్నట్టివాడును అగు, నృపః = దిలీపమహారాజు, ఏనమ్ = ఈ సింహమును గూర్చి, ప్రత్యబ్రవీత్ = ప్రతిగా పలికెను.

తాత్పర్యము :- వజ్రాయుధమును విడువనిచ్ఛయించినవాడును, పరమేశ్వరుని చూపుచేత స్తంభింపబడినవాడగు ఇంద్రునివలెనున్నట్టి వాడును, బాణప్రయోగమున వ్యర్థప్రయాసము

నొందినవాడును అగు దిలీపమహారాజు ఈ సింహమును గూర్చి ప్రతిగా (నిట్లు) పలికెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. తత్పూర్వసంగే - తత్పూర్వభంగే; 2. వీక్షితేన - వీక్షణేన 3. ముముక్షన్నివ - ముముక్షురివ - ముముక్షున్నివ।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ప్రత్యబ్రవీత్ - క్రియాపదమ్। 2. చ - అవ్యయమ్। 3. ఏనమ్ - ఏతమ్/**ఏవమ్**, ఏతౌ/ఏనౌ, ఏతాన్/ఏనాన్; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. ఇషుప్రయోగే - **ఇషుప్రయోగే**, ఇషుప్రయోగయోః, ఇషుప్రయోగేషు; ఇషుప్రయోగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. తత్పూర్వసంగే - **తత్పూర్వసంగే**, తత్పూర్వసంగయోః, తత్పూర్వసంగేషు; తత్పూర్వ సంగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. వితథప్రయత్నః - **వితథప్రయత్నః** , వితథప్రయత్నౌ, వితథప్రయత్నాః; వితథప్రయత్నశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. జడీకృతః - **జడీకృతః**, జడీకృతౌ, జడీకృతాః; జడీకృతశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. త్ర్యమ్బకవీక్షణేన - **త్ర్యమ్బకవీక్షణేన,** త్ర్యమ్బకవీక్షణాభ్యాం, త్ర్యమ్బకవీక్షణైః; త్ర్యమ్బకవీక్షణశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 9. వజ్రమ్ - **వజ్రం**, వజ్రే, వజ్రాణి; వజ్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ముముక్షన్ - **ముముక్షన్**, ముముక్షన్తౌ, ముముక్షన్తః; ముముక్షచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్। 12. వజ్రపాణిః - **వజ్రపాణిః**, వజ్రపాణీ, వజ్రప్రాణయః; వజ్రపాణిశబ్దః ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. జడీకృతః+త్ర్యమ్బకవీక్షణేన- జడీకృతస్త్ర్యమ్బకవీక్షణేన-విసర్గసన్ధిః(సకారాదేశః)
2. ముముక్షన్ + ఇవ - ముముక్షన్నివ - జముడాగమసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ఇషుప్రయోగే - ఇషోః ప్రయోగః ఇషుప్రయోగః (ష.త.)। తస్మిన్।
2. వితథప్రయత్నః - వితథః ప్రయత్నః యస్య సః వితథప్రయత్నః (బ.)।
3. తత్పూర్వసంగే - పూర్వశ్చాసౌ సంగశ్చ పూర్వసంగః (కర్మధా.)। స ఏవ పూర్వసంగః యస్య సః తత్పూర్వసంగః (బ)। తస్మిన్।
4. జడీకృతః - అజడః జడస్సంపద్యమానః కృతః, జడీకృతః।
5. త్ర్యమ్బకవీక్షణేన - త్రీణి అంబకాని యస్య సః త్ర్యమ్బకః (బ.)। త్ర్యమ్బకస్య వీక్షణమ్ త్ర్యమ్బకవీక్షణమ్ (ష.త)। తేన।
6. ముముక్షన్ - మోక్తుమిచ్ఛన్ - ముముక్షన్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వజ్రమ్ - (పుం. - నపుం.)

ఎ) వజతీతి, వజ్ - గతౌ + 'ఋజ్రేన్ద్రాగ్రవజ్రవిప్రేతి' రన్ ప్రత్యయేన నిపాతితః। ఇంద్రస్యాస్త్రవిశేషః।

బి) శ్లో॥ పవిరశనిః శతధారం **వజ్రం** కులిశం చ భవతి దంభోలిః।
గౌర్భిదురః వ్యాఘామః స్వరురిన్ద్రప్రహరణం తథా శమ్బః॥ 56
- అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

2. మహాభారతాదిపర్వతమున గల 'పంచేన్ద్రోపాఖ్యానములోనిదగు ఈ భాగమును చూడుడు. (286-15,16)

శ్లో॥ తమబ్రవీద్దేవరాజో మమేదం
త్వం విద్ధి విద్వన్! భువనం వశే స్థితమ్।
ఈశోఽహమస్మీతి సమన్యురబ్రవీ-
ద్దృష్ట్వా తమక్షైస్సుభృశం ప్రమత్తమ్।

శ్లో॥ క్రుద్ధం చ శక్రం ప్రసమీక్ష్య దేవో
జహాసః శక్రం చ శనైరుదైక్షత।
సంస్తంభితోఽభూదథ దేవరాజ-
స్తేనేక్షితః స్థాణురివాతస్థే॥

"...అపుడు ఇంద్రుడు స్థాణువువోలె గదలక మెదలక యుండెను."

నీలకణ్ఠవ్యాఖ్య - ప్రమత్తం - అక్ష క్రీడావశాదనవహితచిత్తమ్। సంస్తంభితః - వజ్రం మోక్తుముద్యతస్సన్, జడీకృతః। అత ఏవ, దేవరాజః స్థాణురివావతస్థే।

3. 'లింగ పురాణ' మందు ఇట్లు చెప్పబడినది.

శ్లో॥ అథ దృష్ట్వా శివం దేవాస్తస్యా ఉత్సఙ్గవర్తినమ్।
కోఽయమత్రేతి సమ్మన్త్ర్య చుకుశుశ్చిరమాగతాః।

శ్లో॥ **వజ్రమా**హారయంస్తస్థౌ బాహుముత్క్షిప్య వృత్రహా।
స బాహురుత్థితస్తేన తథైవ సముతిష్ఠత॥

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- ప్రత్యబ్రవీత్ - 'ప్రతి' - ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'బ్రూఞ్ - వ్యక్తాయాం వాచి' (అదాది, ఉ.) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలఙి - పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః।

ప్రత్యబ్రవీత్ - ప్రత్యబ్రూతామ్ - ప్రత్యబ్రువన్।

संजीवनीः- प्रत्यब्रवीदिति। स एव पूर्वः प्रथमः संगः प्रतिबंधः यस्य स तत्पूर्वसंगः तस्मिन्, इषु प्रयोगे बाणप्रयोगे, पत्रीरोप इषुर्द्वयो रित्यमरः, वितथप्रयत्नः व्यर्थप्रयासः, अत एव वज्रं मुमुक्षन् मोक्तुमिच्छन्, त्रियम्बकवीक्षणेन त्रीणि अंबकानि लोचनानि यस्य स त्रियंबको हरः, दृग्दृष्टिनेत्रलोचन चक्षुर्नयनांबकेक्षणाक्षीणी ति हलायुधः, तस्य वीक्षणेन जडीकृतः निष्पंदीकृतः, स्तंभित इति यावत्। वज्रपाणिरिन्द्रः, वज्रं पाणौ यस्येति विग्रहः प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा सप्तम्यौ भवत इति पाणि शब्दस्य उत्तरनिपातः। स इव स्थितः नृपः, एनं सिंहं, प्रत्यब्रवीत्,

---

అవతారిక :- సంరుద్ధచేష్టస్య మమ వచనం హాస్యం భవేత్ తథాపి వక్ష్యే।

శ్లో॥ సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేన్ద్ర! కామం
హాస్యం వచస్తద్వదహం వివక్షుః ।
అన్తర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద
సర్వం భవాన్ భావమతోఽభిధాస్యే ॥ 43

श्लो॥ संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र! कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३

పదవిభాగము :- సంరుద్ధచేష్టస్య, మృగేంద్ర!కామమ్, హాస్యమ్, వచః, తద్వత్, అహమ్, వివక్షుః, అంతర్గతమ్, ప్రాణభృతామ్, హి, వేద, సర్వమ్, భవాన్, భావమ్, అతః, అభిదాస్యే।

అన్వయక్రమము :- హే మృగేన్ద్ర! సంరుద్ధచేష్టస్య (మమ) తత్ వచః కామమ్ హాస్యం యత్ అహం వివక్షుః, హి భవాన్ ప్రాణభృతామ్ అంతర్గతం సర్వం భావం వేద, అతః అభిదాస్యే।

ప్రతిపదార్థము :- హే మృగేన్ద్ర! = ఓ సింహమా!, సంరుద్ధ చేష్టస్య = అడ్డగింపబడిన చేష్ట కలిగిన, మమ = నాయొక్క, తత్ వచః = ఆ వాక్కు, కామమ్ = మిక్కిలి, హాస్యమ్ = పరిహాసము చేయదగినది, యత్ = ఏ వాక్కును, అహమ్ = నేను, వివక్షుః = చెప్పదలచెదనో, హి = ఏలయన, భవాన్ = నీవు, ప్రాణభృతామ్ = ప్రాణధారులయొక్క అంతర్గతమ్ = హృద్గతమైన, సర్వమ్ = సమస్తమైన, భావమ్ = భావమును, వేద = ఎఱుగుదువో, అతః = అందుచేత అభిధాస్యే = చెప్పగలను.

తాత్పర్యము :- ఓ సింహమా! నా మాట మిక్కిలి పరిహాసము చేయదగినదే. అయినను ప్రాణధారుల మనోభావమును ఎఱుగువాడవు గనుక నా కోరికను దెలుపుచున్నాడను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. తద్వదహం - తద్యదహం 2. తు వేద - హి వేద - తదేవ

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సంరుద్ధచేష్టస్య - **సంరుద్ధచేష్టస్య**, సంరుద్ధచేష్టయోః, సంరుద్ధచేష్టానామ్; సంరుద్ధచేష్టశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. మృగేన్ద్ర - **హే మృగేన్ద్ర!**, హే మృగేన్ద్రౌ, హే మృగేన్ద్రాః; మృగేన్ద్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 3. కామమ్ - అవ్యయమ్। 4. హాస్యమ్ - **హాస్యం,** హాస్యే; హాస్యాని; హాస్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. వచః - **వచః** వచసీ, వచాంసి; వచశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. తత్ - **తత్**, తే, తాని; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. యత్ - **యత్**, తే, యాని; యచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అహమ్ - **అహం**, ఆవామ్, వయమ్; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 9. వివక్షుః - **వివక్షుః**, వివక్షూ, వివక్షవః; వివక్షుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గ, ప్రథమైకవచనాన్తః । 10. అంతర్గతమ్ - **అంతర్గతం**, అంతర్గతౌ, అంతర్గతాన్; అంతర్గతశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. ప్రాణభృతామ్ - ప్రాణభృతః, ప్రాణభృతోః, **ప్రాణభృతామ్**; ప్రాణభృచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 12. వేద - క్రియాపదమ్। 13. సర్వమ్ - **సర్వం**, సర్వౌ, సర్వాన్; సర్వశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 14. భవాన్ - **భవాన్,** భవన్తౌ, భవన్తః; భవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. భావమ్ - **భావం**, భావౌ, భావాన్; భావశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 16. అతః - 'తసిల్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 17. అభిధాస్యే - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. వచః + తద్వత్ - వచస్తద్వత్ - విసర్గసన్ధిః।
2. అతః + అభిధాస్యే - అతోఽభిధాస్యే - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సంరుద్ధచేష్టస్య - సంరుద్ధాః చేష్టాః యస్య సః సంరుద్ధచేష్టః (బ.)। తస్య।
2. మృగేన్ద్ర - మృగాణాం ఇంద్రః మృగేన్ద్రః (ష.త.)। తస్య సంబుద్ధిః।
3. వివక్షుః - వక్తుమిచ్ఛుః వివక్షుః।
4. అంతర్గతమ్ - అంతః గతః అంతర్గతః, తమ్।
5. ప్రాణభృతామ్ - ప్రాణాన్ బిభ్రతీతి ప్రాణభృతః। తేషామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కామమ్ :- అవ్యయకోషః (298)

స్వాచ్ఛన్ద్యానిచ్ఛాంగీకారపర్యాప్తిప్రకామాసూయానుఽగమనాదిష్వర్థేషు అవ్యయమిదమ్। కముధాతోర్ణిజన్తాత్ ణములి రూపమేవమ్। అస్య చ చాదిషు పాఠాదవ్యయమ్।

1. స్వాచ్ఛన్ద్యే - కామం చరతి
2. అనిచ్ఛాంగీకారే - కామం క్షామ్యతు యః క్షమీ; (ఇతి మాఘే 2-43)
   ఏత దేవానుమతిరిత్యపి కచిదుచ్యతే।
3. పర్యాప్తౌ - 'మహాభాగః కామం నరపతిరభిన్నస్థితిరసౌ' - ఇతి శాకున్తలే 4-10)
4. ప్రకామార్థే - 'కామం ప్రత్యాదిష్టాం-' శాకున్తలే 5-31
5. అసూయాయామ్ - 'త్వం కామం వ్రజసి క్షితీశ సవిధే'
6. పునరిత్యర్థేఽపి దృశ్యతే। తద్ యథా - 'ఏకో దాశరథిః కామం యాతుధానాః సహస్రశః'। (రఘువంశే 12.45) ఇతి.

అలంకారాలు :- అత్ర కావ్యలింగాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

'సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్'।

అన్వయము - సరళము.

క్రియాదర్శము :- 1. **వేద** - 'విద్ -జ్ఞానే', (2 అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

1. **వేద** - విధతుః - విదుః।
2. వేత్తి - విత్తః - విదన్తి (అభావపక్షే)।

2. **అభిధాస్యే** - అభిపూర్వకాత్, 'డుధాఞ్ - ధారణపోషణయోః' (జుహోత్యాది (3 ఉభయపదీ), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి లృటి - ఆత్మనేపదే - ఉత్తమపురుషైక వచనాన్తః।

అభిధాస్యే - అభిధాస్యావహే - అభిధాస్యామహే।

संजीवनीः- संरुद्धेति। हे मृगेन्द्र, संरुध्दचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य, मम, तद्वचः, कामं, हास्यं परिहासनीयं। यद्वचः स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिमित्यादिकं, अहं, विवक्षुः वक्तुमिच्छुः, अस्मि, तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशंक्य ईश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञत्वात्तव न हास्यमित्याह - अन्तरिति, हि यस्मात्कारणात्, भवान्, प्राणभृतां, अंतर्गतं हृद्गतं, वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वंभावं, वेद वेत्ति, **विदो लटो वे** तिणलादेशः।भवान्योगेन मध्यमपुरुषप्रयोगः, अतः, अभिधास्ये वक्ष्यामि, वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते, अन्ये तु ईदृग्वचनमाकर्ण्य असंभावितार्थमेतदित्यपहसन्ति, अतस्तत्र मौनमेव भूषणम्, त्वं तु

वाङ्मनसयोरप्येकविध एवायमिति जानासि, अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरस्मि तदित्यर्थः।

అవతారిక :- అనుపేక్షణీయమిత్యాహ।

శ్లో॥ మాన్యస్స మే స్థావరజఙ్గమానాం
సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః ।
గురోరపీదం ధనమాహితాగ్నే -
ర్నశ్యత్ పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్ ॥ 44

श्लो॥ मान्यस्स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने -
र्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्॥ ४४

పదవిభాగము :- మాన్యః, సః, మే, స్థావరజంగమానామ్, సర్గ...హేతుః, గురోః, అపి, ఇదమ్, ధనమ్, ఆహితాగ్నేః, నశ్యత్, పురస్తాత్, అనుపేక్షణీయమ్।

అన్వయక్రమము :- స్థావరజంగమానామ్ సర్గ...హేతుః సః మే మాన్యః। పురస్తాత్ ఇదమ్ ఆహితాగ్నేః గురోః ధనమపి అనుపేక్షణీయమ్।

ప్రతిపదార్థము :- స్థావరజంగమానామ్ = తరుశైలాదులయొక్కయు, మనుష్యాదుల యొక్కయు, సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః = సృష్టికిని, స్థితికిని, లయమునకు కారణభూతుడైన, సః = ఆ పరమేశ్వరుడు, మే = నాకు, మాన్యః = పూజనీయుడు. పురస్తాత్ = కళ్ళెదుట, నశ్యత్ = నశించుచున్న, ఇదమ్ = ఈ, ఆహితాగ్నేః = యజ్ఞము చేయుచున్న, గురోః = వసిష్ఠునియొక్క, ధనమపి = గోరూప ధనమున్ను, అనుపేక్షణీయమ్ = ఉపేక్షింపదగదు.

తాత్పర్యము :- జీవాజీవసృష్టి - స్థితి, లయములకు కారణభూతుడైన ఆ శివభగవానుడు నాకు పూజనీయుడు, కళ్ళెదుట నశించుచున్న ఈ యజ్ఞము చేయుచున్న వసిష్ఠుని గోరూపధనమున్ను ఉపేక్షింపదగదు.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రత్యవహార - ...ప్రత్యుపహార...।

2. అనుపేక్షణీయమ్ - అనపేక్షణీయమ్, అనపీక్షణీయమ్, అనుపేక్షణీకమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. మాన్యః - **మాన్యః**, మాన్యౌ, మాన్యాః; మాన్యశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. మే - మమ/**మే**, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః

, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. స్థావరజంగమానామ్ - స్థావరజంగమస్య, స్థావరజంగమయోః, **స్థావరజంగమానామ్**; స్థావరజంగమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 5. సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః - **...హేతుః**, ...హేతూ, ...హేతవః ...హేతుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. గురోః - **గురోః**, గుర్వోః గురూణామ్; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. ధనమ్ - **ధనం,** ధనే, ధనాని; ధనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఆహితాగ్నేః - **అహితాగ్నేః**, ఆహితాగ్న్యోః, ఆహితాగ్నీనామ్; ఆహితాగ్నిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. నశ్యత్ - **నశ్యత్**, నశ్యతీ, నశ్యన్తి; నశ్యచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. అనుపేక్షణీయమ్ - **అనుపేక్షణీయం,** అనుపేక్షణీయే, అనుపేక్షణీయాని; అనుపేక్షణీయశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. పురస్తాత్ - అవ్యయమ్।

సంధులు :-

1. మాన్యః + సః - మాన్యస్సః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. సః + మే - స మే - సులోపః।
3. గురోః + అపి - గురోరపి - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. అపి + ఇదమ్ - అపీదమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. మాన్యః - మానితుం యోగ్యః మాన్యః।
2. స్థావరజంగమానామ్ - స్థావరాశ్చ జంగమాశ్చ స్థావరజంగమాః। తేషామ్।
3. సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః - సర్గశ్చ స్థితిశ్చ ప్రత్యవహారశ్చ సర్గస్థితిప్రత్యవహారాః, సర్గస్థితిప్రత్యవహారాణాం హేతుః సర్గస్థితిప్రత్యపవహారహేతుః, (ష.త.)।
4. ఆహితాగ్నేః - ఆహితాః ఆగ్నయః యేన సః ఆహితాగ్నిః (బ.)। తస్య।
5. అనుపేక్షణీయమ్ - ఉపేక్షితుం యోగ్యం, ఉపేక్షణీయమ్, ఉపేక్షణీయం న భవతీత్యనుపేక్షణీయమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **ఆహితః** - (త్రి.)

ఎ) ఆఙ్ + ధా + క్త। న్యస్తః, అర్పితః, స్థాపితః।

బి) శ్లో॥ **ఆహితం** నిహితం న్యస్తమారోపితమితి స్మృతమ్। 747

- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 'వ్యావర్తనైరహిపతేరయమా**హితాఙ్కః**' - ఇతి కిరాతార్జునీయే।

संजीवनीः- मान्य इति। स्थावराणां तरुशैलादीनां, जंगमानां मनुष्यादीनां च, सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः, सर्गः सृष्टिः, स्थितिः पालनं, प्रत्यवहारःप्रळयः, तेषां हेतुः, स ईश्वरः, मे, मान्यः पूज्यः, अलंघ्यशासन इत्यर्थः,शासनं च सिंहत्वमङ्कागतसत्ववृत्ती त्याद्युक्तरूपं। तर्हि विसृज्य गम्यतामित्यत आह। गुरोरिति, पुरस्तादग्रे नश्यदिदं आहिताग्नेः, गुरोः, धनं गोरुपं अनुपेक्षणीयं, आहिताग्नेरिति विशेषणेन अनुपेक्षाकारणं हविस्साधनत्वं च सूचयति।

అవతారిక :- తస్మాత్ త్వం మాం భక్షయితుం ధేనుం మోక్తుం చ ప్రసీద।

శ్లో॥ స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం
దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద ।
దినావసానోత్సుకబాలవత్సా
విసృజ్యతాం ధేనురియం మహర్షేః ॥ 45

श्लो॥ स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५

పదవిభాగము :- సః, త్వమ్, మదీయేన, శరీరవృత్తిమ్, దేహేన, నిర్వర్తయితుమ్, ప్రసీద। దినా...వత్సా, విసృజ్యతామ్, ధేనుః, ఇయమ్, మహర్షేః।

అన్వయక్రమము :- సః త్వం మదీయేన దేహేన శరీరవృత్తిం నిర్వర్తయితుం ప్రసీద। దినా...వత్సా మహర్షేః ఇయం ధేనుః విసృజ్యతామ్।

ప్రతిపదార్థము :- సః = అటువంటి, త్వమ్ = నీవు, మదీయేన దేహేన = నాదగు దేహముతో, శరీరవృత్తిమ్ = (నీ) దేహజీవనమును, నిర్వర్తయితుమ్ = నెరవేర్చుటకొఅకు , ప్రసీద = ప్రసన్నుడవు కమ్ము। దినావసాన+ఉత్సుకబాలవత్సా = సాయం సమయమందు యాతురపడుచున్న చిన్నదగు దూడను కలిగినదగు, మహర్షేః ఇయమ్ ధేనుః = వసిష్ఠునియొక్క ఈ నందినీధేనువు, విసృజ్యతామ్ = విడిచిపెట్టబడుగాక.

తాత్పర్యము :- అటువంటి నీవు (దగ్గఱికి వచ్చిన ప్రాణిని మాత్రమే తినునట్టి నియమముగల నీవు) నాదగు దేహముతో (నీ) దేహజీవనమును నెరవేర్చుకొనుటకు ప్రసన్నుడవు కమ్ము! సాయం సమయమందు యాతురపడుచున్న చిన్నదగు దూడను కలిగినదగు ఈ వసిష్ఠుని నందినీ ధేనువు విడిచిపెట్టబడుగాక!

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రసీద - యతస్వ। 2. విసృజ్యతామ్ - విమృచ్యతాం

విభక్తులు/క్రియలు :-1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. త్వమ్ - **త్వం**, యువాం, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. మదీయేన - **మదీయేన**, మదీయాభ్యాం, మదీయైః మదీయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 4. శరీరవృత్తిమ్ - **శరీరవృత్తిమ్,** శరీరవృత్తీ, శరీరవృత్తీః; శరీరవృత్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. దేహేన - **దేహేన**, దేహాభ్యాం, దేహైః; దేహశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 6. నిర్వర్తయితుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 7. ప్రసీద - క్రియాపదమ్। 8. దినా...వత్సా - **...వత్సా**, ...వత్సే, ...వత్సాః; ...వత్సశబ్దః ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. విసృజ్యతామ్ - క్రియాపదమ్। 10. ధేనుః - **ధేనుః**, ధేనూ, ధేనవః; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇయమ్ - **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. మహర్షేః - **మహర్షేః**, మహర్ష్యోః, మహర్షీణామ్; మహర్షిశబ్దః ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ధేనుః + ఇయమ్ - ధేనురియమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. మదీయేన - మమాయం మదీయః। తేన।
2. శరీరవృత్తిమ్ - శరీరస్య వృత్తిః శరీరవృత్తిః (ష.త.)। తామ్।
3. దినావసానోత్సుకబాలవత్సా - దినస్య అవసానం దినావసానమ్, (ష.త.) దినావసానే ఉత్సుకః దినావసానోత్సుకః (స.త.)। బాలశ్చాసౌ వత్సశ్చ బాలవత్సః (కర్మధా.)। దినావసానోత్సుకః బాలవత్సః యస్యాః సా దినావసానోత్సుక బాలవత్సా (బ.)।
4. మహర్షేః - మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః (కర్మధా.) తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వత్సః - (పుం.)

ఎ) వదతీతి, వద్+'వృతౄవదిహనికమికషిభ్యః సః' ఇతి సః। గోశిశుః। (ఉణాది 3-61)

బి) శ్లో॥ తర్ణకః స్మర్యతే **వత్సో...**

- అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ యం సర్వశైలాః పరికల్ప్య **వత్సం**
మేరౌ స్థితే దోగ్ధరి దోహదక్షే।
భాస్వన్తి రత్నాని మహౌషధీంశ్చ
పృథూపదిష్టాం దుదుహుర్ధరిత్రీమ్॥ - (కుమారే 1-2)

క్రియాదర్శము :- 1.**ప్రసీద** - 'ప్ర', ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'షద్ - విశరణగత్యవసాదనేషు', (తుదాది 6), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి ప్రార్థనాయాం లోటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రసీద - ప్రసీదతాత్ - ప్రసీదతమ్।

శ్లో॥ తాంబూలవల్లీ పరిణద్ధపూగా
స్వేలాలతాలింగితచందనాసు।
తమాలపత్రా స్తరణాసు శశ్వత్
ప్రసీద రంతుం మలయస్థలీసు॥

- ర.వం. 6-64

2. **విసృజ్యతామ్** -'వి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'సృజ - విసర్గే' (దివాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి ప్రార్థనాయాం లోటి - ఆత్మనేపదే, ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః।

విసృజ్యతాం - విసృజ్యేతాం - విసృజ్యంతామ్।

కర్తరిప్రయోగః :- (త్వం) ధేనుం విసృజ।

संजीवनीः- स इति। सः, अंकागतसत्त्ववृत्तिः, त्वं, मदीयेन, देहेन, शरीरवृत्तिं जीवनं, निर्वर्तयितुं, प्रसीद, दिनावसाने सायंकाले, उत्सुको मम माता आगमिष्यतीत्युत्कंठितः बालवत्सो यस्यास्सा, महर्षेरियं धेनुः, विसृज्यताम् ।

అవతారిక :- సింహః కించిద్విహస్య భూయో బభాషే।

శ్లో॥ అథాన్ధకారం గిరిగహ్వరాణాం
దంష్ట్రామయూఖైశ్శకలాని కుర్వన్ ।
భూయస్స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ
కిఞ్చిద్విహస్యార్థపతిం బభాషే ॥ 46

श्लो॥ अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैश्शकलानि कुर्वन् ।
भूयस्स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६

పదవిభాగము :- అథ, అంధకారమ్, గిరిగహ్వరాణామ్, దంష్ట్రామయూఖైః, శకలాని, కుర్వన్, భూయః, సః, భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ, కించిత్, విహస్య, అర్థపతిమ్, బభాషే।

అన్వయక్రమము :- అథ భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ సః గిరిగహ్వరాణామ్ అంధకారం దంష్ట్రామయూఖైః శకలాని కుర్వన్ (సన్) కించిత్ విహస్య అర్థపతిమ్ భూయః బభాషే।

ప్రతిపదార్థము :- అథ = పిమ్మట, భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ = శివకింకరుడగు, సః = ఆ సింహము, గిరిగహ్వరాణామ్ = హిమవత్పర్వతగుహలయొక్క, అంధకారమ్ = చీకటిని, దంష్ట్రామయూఖైః = కోఱల కాంతులచేత, శకలాని = శకలములనుగా, కుర్వన్ (సన్) = చేయుచున్నవాడగుచు, కించిత్ = కొంచెము, విహస్య = నవ్వి, అర్థపతిమ్ = ధనపతియగు దిలీపమహారాజును గూర్చి, భూయః = తిరుగ, బభాషే = పలికెను.

తాత్పర్యము :- పిమ్మట శివకింకరుడగు ఆ సింహము - హిమవత్పర్వతగుహల యొక్క చీకటిని కోఱల కాంతులచేత శకలములనుగా చేయుచున్న వాడగుచు కొంచెము నవ్వి ధనపతియగు **దిలీపమహారాజును** గూర్చి తిరుగ పలికెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ...గహ్వరాణామ్ - ...కందరాణామ్ - ...కంధరాణామ్।

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. అథ - అవ్యయమ్। 2. అంధకారమ్ - **అంధకారమ్,** అంధకారే, అంధకారాణి; అంధకారశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 3. గిరిగహ్వరాణామ్ - గిరిగహ్వరస్య, గిరిగహ్వరయోః, **గిరిగహ్వరాణామ్;** గిరిగహ్వరశబ్దః , అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. దంష్ట్రామయూఖైః - దంష్ట్రామయూఖేన, దంష్ట్రామయూఖాభ్యాం, **దంష్ట్రామయూఖైః;** దంష్ట్రామయూఖశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 5. శకలాని - శకలం, శకలే, **శకలాని;** శకలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 6. కుర్వన్ - **కుర్వన్,** కుర్వన్తౌ, కుర్వన్తః; కుర్వచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. భూయః - అవ్యయమ్। 8. సః -**సః,** తౌ, తే। తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 9. భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ - **...వర్తీ,** ...వర్తినౌ, ...వర్తినః; ...వర్తిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః , ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. కిం - అవ్యయమ్। చిత్। 11. విహస్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 12. అర్థపతిమ్ - **అర్థపతిమ్,** అర్థపతీ, అర్థపతీన్;అర్థపతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. బభాషే - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. అథ + అంధకారమ్ - అథాంధకారమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ...మయూఖైః + శకలాని - మయూఖైశ్శకలాని - శ్చుత్వసన్ధిః।
3. భూయః + సః - భూయస్సః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
4. సః + భూతేశ్వర.... - స భూతేశ్వరః - ...సులోపః।
5. విహస్య + అర్థపతిమ్ - విహస్యార్థపతిమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. గిరిగహ్వరాణామ్ - గిరేః గహ్వరాణి గిరిగహ్వరాణి (ష.త.)। తేషామ్।

2. దంష్ట్రామయూఖైః - దంష్ట్రయోః మయూఖాః, దంష్ట్రామయూఖాః, (ష.త.)। తైః।
3. భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ - భూతానాం ఈశ్వరః భూతేశ్వరః (ష.త.)। పార్శ్వే వర్తత ఇతి పార్శ్వవర్తీ। భూతేశ్వరస్య పార్శ్వవర్తీ భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ (ష.త.)।
4. అర్థపతిమ్ - అర్థానాం పతిః అర్థపతిః (ష.త.)। తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భూయః - అవ్యయకోశః (618)

పునరర్థే వర్తతే। 'భూయ ఏవ మహాబాహో' (గీతా 10-1)

ఆధిక్యార్థేऽపి, ప్రౌఢమనోరమాయాం పఠితః।

'భూయోభూయః పులకానిచితైరఙ్గకైరేధమానాః-'

'భూయోభూయః సవివనగిరీరథ్యయా పర్యటన్తమ్-'

- మాలతీమాధవే 1-15

ఇత్యాదిషు వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్।...

'భూయశః' ఇత్యత్ర బహ్వర్థే శసిబాహలకాత్ సకారస్య లోపః।

2. కోరలకాంతులచేత చీకటి ముక్కలు ముక్కలుగా కనబడుచున్నదనుట అద్భుతమైన భావన। అనగా అంధకారబంధురమైన గుహలో సింహముయొక్క దంష్ట్రకాంతులు చొచ్చుకొనిపోయినందున తిలతండులములవలె తెల్లని కిరణములు, చీకటి ముక్కలు కలిసి మనోహరదృశ్యముగా నేర్పడినదనుట.

క్రియాదర్శము :- బభాషే - 'భాష - వ్యక్తాయాంవాచి' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి - ఆత్మనేపదే, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బభాషే - బభాషాతే - బభాషిరే।

శ్లో॥ తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం
పున**ర్బభాషే** తురగస్య రక్షితా।
గృహాణశస్త్రం యది సర్గ ఏష తే
న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్॥

- ర.వం. 3-51

संजीवनीः- अथेति। अथ, भूतेश्वरपार्श्ववर्ती सिंहः, गिरेः गह्वराणां गुहानां **देवखातबिले गहागह्वर** मित्यमरः,अंधकारं ध्वान्तं, दंष्ट्रयोः मयूखैः कान्तिभिः, शकलानि कुर्वन्, निरस्यन्नित्यर्थः। किञ्चित्, विहस्य, अर्थपतिं नृपं, भूयः बभाषे, हासकारणं अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छ न्नित्यादिकं वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।

అవతారిక :- త్వమల్పస్య హేతుర్బహు హాతుమిచ్ఛన్ విచారమూఢః మే ప్రతిభాసి।

శ్లో॥ ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం
నవం వయః కాన్తమిదం వపుశ్చ ।
అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛన్
విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్ ॥ 47

श्लो॥ एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्॥ ४७

పదవిభాగము :- ఏకాతపత్రమ్, జగతః, ప్రభుత్వమ్, నవమ్, వయః, కాన్తమ్, ఇదమ్, అల్పస్య, హేతోః, బహు, హాతుమ్, ఇచ్ఛన్, విచారమూఢం, ప్రతిభాసి, మే, త్వమ్।

అన్వయక్రమము :- ఏకాతపత్రమ్ జగతః ప్రభుత్వం నవం వయః కాన్తమ్ ఇదమ్ వపుః చ బహు అల్పస్య హేతోః హాతుమ్ ఇచ్ఛన్ త్వం విచారమూఢః ప్రతిభాసి।

ప్రతిపదార్థము :- ఏక+ఆతపత్రమ్ = అద్వితీయమగు ఛత్రమును కలిగిన, జగతః = జగత్తుయొక్క ప్రభుత్వమ్ = ఆధిపత్యమును, నవం వయః = నూతనమగు యౌవనమును, కాన్తమ్ ఇదమ్ వపుః + చ = రమణీయమగు ఈ శరీరమును, బహు = అనేకమును, అల్పస్య = స్వల్పమునైన, హేతోః = ఫలముకొఱకు, హాతుమ్ = విడుచుటకు, ఇచ్ఛన్ = తలంచుచున్న, త్వమ్ = నీవు, మే = నాకు, విచారమూఢః = విచారమందుడువుగా, ప్రతిభాసి = తోచుచున్నావు

తాత్పర్యము :- ఏకచ్ఛత్రమగు జగత్ప్రభుత్వమును, నూతనమగు యౌవనమును, రమణీయమగు ఈ శరీరమును అల్ప ఫలముకొఱకు విడుచుటకు ఇచ్ఛగించుచున్న నీవునాకు విచారమందుడవుగా తోచుచున్నావు!

పాఠాన్తరాలు :- 1. విచారముగ్ధః - విచారమూఢః।

విభక్తులు/క్రియలు:- 1. ఏకాతపత్రమ్ - **ఏకాతపత్రమ్**, ఏకాతపత్రే, ఏకాతపత్రాణి; ఏకాతపత్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. జగతః - **జగతః,** జగతోః, జగతామ్; జగచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. ప్రభుత్వమ్ - **ప్రభుత్వమ్**, ప్రభుత్వే, ప్రభుత్వాని; ప్రభుత్వశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. నవమ్ - **నవం**, నవే, నవాని; నవశబ్దః, అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. వయః - **వయః**, వయసీ, వయాంసి; వయశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. కాంతమ్ - **కాంతం**, కాంతే, కాంతాని;

కాంతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. ఇదమ్ - **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని; ఇదమ్శబ్దః, మకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 8. వపుః - **వపుః**, వపుషీ, వపూంషి; వపుశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః । 9. చ - అవ్యయమ్। 10. అల్పస్య - **అల్పస్య**, అల్పయోః, అల్పానామ్; అల్పశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. హేతోః - **హేతోః** హేత్వోః, హేతూనామ్; హేతుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. బహు - **బహు**, బహునీ, బహూని; బహుశబ్దః, ఉకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. హాతుమ్ - తుమున్నన్తమవ్యయమ్। 14. ఇచ్ఛన్ - **ఇచ్ఛన్,** ఇచ్ఛన్తౌ, ఇచ్ఛన్తః; ఇచ్ఛశ్శబ్దః, తకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. విచారమూఢః - **విచారమూఢః**, విచారమూఢౌ, విచారమూఢాః; విచారమూఢశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 16. ప్రతిభాసి - క్రియాపదమ్। 17. మే - **మే**/మమ, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 18. త్వమ్ - **త్వం**, యువాం, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః , దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. వపుః + చ - వపుశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. హేతోః + బహు - హేతోర్బహు - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ఏకాతపత్రమ్ - ఏకం ఆతపత్రమ్ యస్మిన్ తత్ ఏకాతపత్రమ్ (బ.)। తత్।
2. ప్రభుత్వమ్ - ప్రభవతీతి ప్రభుః ప్రభోః భావః ప్రభుత్వం తత్।
3. విచారమూఢః - విచారే మూఢః విచారమూఢః (స.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆతపత్రమ్ (నపుం.)

ఎ) ఆఙ్ + తప్ + అచ్ - ఆతప + త్రై + క। ఛత్రమ్.

బి) శ్లో॥ ఆతపత్రం భవేచ్ఛత్రం...

- అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ ఔత్సుక్యమాత్రమవసాదయతి ప్రతిష్ఠా
క్లిశ్నాతి లబ్ధపరిపాలనవృత్తి రేవమ్।
నాతిశ్రమాపనయనాయ న చ శ్రమాయ
రాజ్యం స్వహస్తధృతదండమి**వాతపత్రమ్**॥

- ఇతి శాకున్తలే 5-7

"...రాజకార్యము తన చేత పట్టుకొనబడిన కర్తగల గొడుగువలె నిశ్శేషముగా శ్రమను పోగొట్టుటకు కాదు..."

2. శ్లో॥ ఛాయమండలలక్ష్యేణ తమదృశ్యా కిల స్వయమ్।
పద్మా పద్మా**తపత్రేణ** భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్॥ - ఇతి రఘువంశే 4-5

'...కమలమనియెడి ఛత్రముచేత మండలాధిపత్యమందు...'

3. శ్లో॥ పాణ్డురేణా**తపత్రేణ** ధ్రియమాణేన మూర్ధని'... - ఇతి రామాయణే

క్రియాదర్శము :- ప్రతిపూర్వకాత్, 'భా - దీప్తౌ' (అదాది (2)) ఇత్యస్మాద్ధాతో కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే - లటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రతిభాసి - ప్రతిభాథః - ప్రతిభాథ।

संजीवनी:- एकातपत्रमिति। एकातपत्रं एकच्छत्रं, जगतः, प्रभुत्वं स्वामित्वं, नवं वयः यौवनं, इदं कान्तं रमणीयं, वपुश्चेत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पकारणेन, अल्पफलायेत्यर्थः। षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी, हातुं त्यक्तुं, इच्छन्, त्वं, मे, विचारे कार्याकार्यपरामर्शे मूढः मन्दः, प्रतिभासि ।

అవతారిక :- భూతానుకమ్పయాపి స్వదేహత్యాగో న యుక్తః।

శ్లో॥ భూతానుకమ్పా తవ చేదియం గౌ -
రేకా భవేత్ స్వస్తిమతీ త్వదన్తే ।
జీవన్ పునః శశ్వదుపప్లవేభ్యః
ప్రజాః ప్రజానాథ! పితేవ పాసి ॥ 48

श्लो।। भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ -
रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ! पितेव पासि।। ४८

పదవిభాగము :- భూతానుకమ్పా, తవ, చేత్, ఇయమ్, గౌః, ఏకా, భవేత్, స్వస్తిమతీ, త్వదన్తే, జీవన్, పునః, శశ్వత్, ఉపప్లవేభ్యః, ప్రజాః, ప్రజానాథ!, పితా, ఇవ, పాసి।

అన్వయక్రమము :- తవ భూతానుకమ్పా + చేత్ త్వదన్తే (సతి) ఏకా ఇయం గౌః స్వస్తిమతీ భవేత్। (హే) ప్రజానాథ! త్వం జీవన్ + పునః పితా + ఇవ ప్రజాః ఉపప్లవేభ్యః శశ్వత్ పాసి।

ప్రతిపదార్థము :- తవ = నీకు, భూతానుకంపా + చేత్ = ప్రాణులయందు కరుణ యుండెనేని, ఏకా = ఒకటైన, ఇయమ్ గౌః = ఈ నందినీ ధేనువు, స్వస్తిమతీ =

క్షేమము కలిగినది, భవేత్ = అగును. హే ప్రజానాథ = ప్రజానాథుడైన ఓ దిలీప మహారాజా!, త్వమ్ = నీవు, జీవన్ + పునః = బ్రతికెదవేని, పితా + ఇవ = తండ్రివలె, ప్రజాః = ప్రజలను, ఉపప్లవేభ్యః = ఉపద్రవములనుండి, శశ్వత్ పాసి = నిత్యమూ సంరక్షించెదవు.

తాత్పర్యము :- నీకు ప్రాణులయెడ కరుణయుండెనేని నీకు నాశము కలుగుచుండ ఒకటైన ఈ నందినీధేనువు క్షేమము కలిగినది అగును. ప్రజానాథుడైన ఓ దిలీపమహారాజా! నీవు బ్రతికెదవేని తండ్రివలె ప్రజలను ఉపద్రవములనుండి నిత్యమూ సంరక్షించెదవు.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. భూతానుకమ్పా - **భూతానుకంపా**, భూతానుకంపే, భూతానుకంపాః; భూతానుకంపాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. తవ - **తవ**/తే, యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. చేత్ - అవ్యయమ్। 4. ఇయమ్ - **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః ఇదమ్శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. గౌః - **గౌః**, గావౌ, గావః గోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఏకా - **ఏకా**, ఏకామ్, ఏకమ్; ఏకాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, నిత్యైకవచనే, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. భవేత్ - క్రియాపదమ్। 8. స్వస్తిమతీ - **స్వస్తిమతీ**, స్వస్తిమత్యౌ, స్వస్తిమత్యః; స్వస్తిమతీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. త్వదన్తే - **త్వదన్తే**, త్వదన్తయోః, త్వదన్తేషు; త్వదన్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 10. జీవన్ - **జీవన్**, జీవన్తౌ, జీవన్తః; జీవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. పునః - అవ్యయమ్। శశ్వత్। 12. ఉపప్లవేభ్యః - ఉపప్లవాత్, ఉపప్లవాభ్యాం, **ఉపప్లవేభ్యః**; ఉపప్లవశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పంచమీబహువచనాన్తః। 13. ప్రజాః - ప్రజాం, ప్రజే, **ప్రజాః;** ప్రజాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 14. హే ప్రజానాథ! - **హే ప్రజానాథ**, హే ప్రజానాథౌ, హే ప్రజానాథాః; ప్రజానాథశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 15. పితా - **పితా**, పితరౌ, పితరః; పితృశబ్దః, ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 16. ఇవ - అవ్యయమ్। 17. పాసి - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. పునః + శశ్వత్ - పునశ్శశ్వత్ -
2. పితా + ఇవ - పితేవ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. భూతానుకంపా - భూతేషు అనుకమ్పా భూతానుకమ్పా (స.త.)।

2. స్వస్తిమతీ - స్వస్తి అస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ।
3. త్వదన్తే - తవ అన్తః తదన్తః (ష.త.)। తస్మిన్।
4. ప్రజానాథ! - ప్రజానాం నాథః ప్రజానాథః (ష.త.) తస్య సంబుద్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అనుకమ్పా :- ఎ) కమ్పి - అజ్।
బి) 'అనుకమ్పాయాం కన్' - పాణినీయం 5-3-76
సి) 1. శ్లో॥ తేషామేవా**నుకమ్పార్థ**
మహమజ్ఞానజం తమః।
నాశయామ్యాత్మభావస్థో
జ్ఞానదీపేన భాస్వతా॥ - భగవద్గీత 10-11

"నేను వారి ననుగ్రహించుట కొఱకు వారి మనస్సునకు గోచరించుచు, నన్ను గూర్చిన జ్ఞానమనెడు ప్రకాశించుచున్న దీపముచేత అజ్ఞానము వలన పుట్టిన విషయ ప్రావీణ్యమనెడు చీకటిని పోగొట్టుదును".

2. శ్లో॥ భక్త్యా గురౌ మ**య్యనుకమ్పయా** చ
ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ।
న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి-
మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్॥ - ర.వం. 2-63

ఇట 'అనుకమ్పయా' అనునది - తృతీయైకవచనాన్తః।

3. శ్లో॥ కమలభవకంజలోచనకిరీటరత్నాంశురంజితపదాబ్జామ్।
ఉన్మస్త**కానుకమ్పాం** ఉత్తరలాపాంగపోషితానంగామ్॥ 168
- అని 'ఆర్యాద్విశతీ'

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।
ఉపమానము - పితః; ఉపమేయము - దిలీపుడు; సా : - ప్రజలను నిత్యము సంరక్షించుట; వా :- ఇవ.

క్రియాదర్శము :- 1. భవేత్ - 'భూ - సత్తాయామ్' (భ్వాది(1) ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్కర్తరి సంభావనాయాం లిఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।
భవేత్ - భవేతాం - భవేయుః।
2. **పాసి** - 'పా - రక్షణే', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

పాసి - పాథః - పాథ।

संजीवनीः- भूतेति । तव भूतेषु अनुकंपाचेत् कृपादयानुकंपास्या दित्यमरः। कृपैव वर्तते चेत् इत्यर्थः। तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति, इयं एका गौः, स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती, भवेत्, जीवेदित्यर्थः । **स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादा** वित्यमरः। प्रजानाथ जीवन्पुनः, पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यो विपद्भ्यः, शश्वत्सदा **पुनस्सदार्थयोश्शश्व** दित्यमरः। पासि रक्षसि, स्वप्राणव्ययेन एकधेनुरक्षणाद्वरं जीविते नैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ।

అవతారిక :- న ధర్మలోపాదేవం ప్రవృతః గురుభయాత్

శ్లో॥ అథైకధేనోరపరాధచణ్డా -
ద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్బిభేషి ।
శక్యోఽస్య మన్యుర్భవతా వినేతుం
గాః కోటిశః స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః ॥ 49

श्लो।। अथैकधेनोरपराधचण्डा -
द्गुरोः कृषानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं-गाः
कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः।। ४९

పదవిభాగము :- అథ, ఏకధేనోః, అపరాధచండాత్, గురోః, కృశానుప్రతిమాత్, బిభేషి, శక్యః, అస్య, మన్యుః, భవతా, వినేతుమ్, గాః, కోటిశః, స్పర్శయతా, ఘటోధ్నీః।

అన్వయక్రమము :- అథ ఏకధేనోః అపరాధచండాత్ కృశానుప్రతిమాత్ గురోః బిభేషి। అస్య మనుః ఘటోధ్నీః కోటిశః గాః స్పర్శయతా భవతా వినేతుం శక్యః।

ప్రతిపదార్థము :- అథ = అట్లుకాక, ఏకధేనోః = ఒకే ఒక గోవు గలవాడును, అపరాధ - చండాత్ = (నీ) అపరాధముచేత తీవ్రమైన కోపముగలవాడును, కృశాను-ప్రతిమాత్ = అగ్నిహోత్రునితో సమానుడునుఅగు, గురోః = గురువగు వసిష్ఠునివలన, బిభేషి = భయపడుచున్నావా? అస్య = ఈ వసిష్ఠునియొక్క, మన్యుః = కోపము, ఘటోధ్నీః = కుండవంటి పొదుగులు గలిగిన, కోటిశః గాః = కోట్లకొలది యావులను, స్పర్శయతా = ఇచ్చువాడవగు, భవతా = నీచేత, వినేతుమ్ = తొలగించుటకు, శక్యః = సాధ్యమైనది.

తాత్పర్యము :- ఒకే ఒక గోవుకలవాడును, (నీ) అపరాధముచేత తీవ్రమైన కోపముగలవాడును, అగ్నిహోత్రునితో సమానుడును అగు గురువగు వసిష్ఠునివలన

భయపడుచున్నావా! ఈ వసిష్ఠుని కోపము కుండల వంటి పొదుగులుగలిగిన కోట్లకొలది యావులను ఇచ్చువాడవగు నీచేత తొలగించుటకు సాధ్యమైనది.

పాఠాన్తరాలు :-1....చణ్డాత్ - ...దండాత్ 2. కృశాను...- కృషాణు... - కృషాణ్డో।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. అథ - అవ్యయమ్। 2. ఏకధేనోః - **ఏకధేనోః**, ఏకధేనూభ్యాం, ఏకధేనుభ్యః; ఏకధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 3. అపరాధచండాత్ - **అపరాధచండాత్,** అపరాధచండాభ్యామ్, అపరాధచండేభ్యః; అపరాధచండశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 4. గురోః - **గురోః**, గురుభ్యాం, గురుభ్యః గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 5. కృశానుప్రతిమాత్ - **కృశానుప్రతిమాత్**, కృశానుప్రతిమాభ్యాం, కృశానుప్రతిమేభ్యః; కృశానుప్రతిమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. శక్యః - **శక్యః**, శక్యౌ, శక్యాః; శక్యశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. అస్య - **అస్య**, అనయోః/ఏనయోః, ఏషామ్; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. మన్యుః - **మన్యుః**, మన్యూ, మన్యవః; ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. భవతా - **భవతా**, భవద్భ్యాం, భవద్భిః; భవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 10. వినేతుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 11. గాః - గాం, గావౌ, **గాః**; గోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలింగః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 12. కోటిశః - 'శస్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 13. స్పర్శయతా - **స్పర్శయతా**, స్పర్శయద్భ్యాం, స్పర్శయద్భిః; స్పర్శయచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 14. ఘటోధ్నీః - **ఘటోధ్నీం**, ఘటోధ్న్యౌ, ఘటోధ్నీః; ఘటోధ్నీశబ్దః , ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః।

సంధులు :-

1. అథ + ఏకధేనోః - అథైకధేనోః - వృద్ధిసన్ధిః।
2. ఏకధేనోః + అపరాధచండాత్ - ఏకధేనోరపరాధచండాత్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. శక్యః + అస్య - శక్యోఽస్య - ఉత్వాదేశః+పూర్వరూపసన్ధిః।
4. మన్యుః + భవతా - మన్యుర్భవతా - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
5. కోటిశః+ స్పర్శయతా - కోటిశస్స్పర్శయతా - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

సమాసాలు :-

1. ఏకధేనోః - ఏకా ధేనుః యస్య సః ఏకధేనుః (బ.)। తస్మాత్।
2. అపరాధచండాత్ - అపరాధేన చండః అపరాధచండః (తృ.త.)తస్మాత్।
3. కృశానుప్రతిమాత్ - కృశానుః ప్రతిమా యస్య సః కృశానుప్రతిమః (బ.) తస్మాత్।
4. శక్యః - శక్తుం యోగ్యః శక్యః।

5. ఘటోధ్నీః - ఘటా ఇవ ఊధాంసి యాసాం తాః ఘటోధ్నీః। (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. మన్యుః - (పుం.)

ఎ) మన్యతే జ్ఞాయతేఽసౌ। మన్ + 'యజామని శున్ధి దసిజనిభ్యో యుచ్' ఇతి యుచ్। క్రోధః।

బి) మన్యుర్దైన్యే క్రుతౌ కోపే...

- అని హలాయుధకోశము పేర్కొన్నది.

సి)1.శ్లో॥య సన్ధారయతే **మన్యుం** యోఽతివాదాంస్తితిక్షతే।
యశ్చ తప్తో న తపతి దృఢం సోఽర్థస్య భాజనమ్॥

- ఇతి మహాభారతే 1/79/5

2. శ్లో॥ నమస్తే రుద్రమన్యవ ఉతోత ఇషవే నమః
నమస్తే అస్తు ధన్వనే బాహుభ్యాముతతే నమః

- అని శ్రీ రుద్రాధ్యాయము, నమకము (1-1)

'ఓ రుద్రుడా! నీయొక్క క్రోధము కొఱకు నమస్కారము.'

3. ఈ సర్గమున '32'వ శ్లోకమును చూడగలరు.

4. శ్లో॥ అపత్యే యత్తాదృగ్దురితమభవత్తేన మహతా
విషక్తస్తీవ్రేణ వ్రణిత హృదయేన వ్యథయతా।
పటుర్ధారావాహీ నవ ఇవ చిరేణాపి హి న మే
నికృన్తన్మర్మాణి క్రకచ ఇవ **మన్యుర్విరమతి**॥

- ఇతి ఉత్తరరామచరితే 4-3

క్రియాదర్శము :- 1. **బిభేషి** - 'ఞి భీ - భయే' జుహోత్యాది (3), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మ కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

బిభేషి - బిభీథః - బిభీథ

బిభేషి - బిభిథః - బిభిథ

संजीवनीः- अथेति। अथ पक्षान्तरे, एका धेनुर्यस्य तस्मात्, अयं कोपकारणोपन्यास इति विज्ञेयम्। अत एव अपराधे गवोपेक्षा लक्षणे सति चंडादतिकोपनात् चण्ड़स्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः, अत एव कृशानुः प्रतिमा उपमानं यस्य तस्मादग्निकल्पात्, गुरोः, बिभेषीति काकुः। भीत्रार्थानां भयहेतु रित्यपादानात्पंचमी, अल्पवित्तस्य धनहानिः दुस्सहेति भावः। अस्य गुरोः, मन्युः क्रोधः, मन्युर्दैन्ये क्रतौ श्रुधी त्यमरः। घटा इव ऊधांसि यासान्ताः घटोध्नीः, ऊधसोन ङित्यनङादेशः, बहुव्रीहेरूधसो ङीष् , ऊधस्तु

क्लीबमापीन मित्यमरः, कोटिशः, गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता विश्राणं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादन मित्यमरः, भवता, विनेतुं परिहर्तुं, शक्यः ।

అవతారిక :- తస్మాత్కల్యాణపరమ్పరాణాం భోక్తారమాత్మదేహం రక్ష।

శ్లో॥ తద్రక్ష కల్యాణపరమ్పరాణాం
భోక్తారమూర్జస్వలమాత్మదేహమ్ ।
మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్న-
మృద్ధం హి రాజ్యం పదమైన్ద్రమాహుః ॥ 50

श्लो॥ तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न -
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५०

పదవిభాగము :- తత్, రక్ష, కల్యాణపరంపరాణామ్, భోక్తారమ్, ఊర్జస్వలమ్, ఆత్మదేహమ్, మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమ్, ఋద్ధమ్, హి, రాజ్యమ్, పదమ్, ఐంద్రమ్, ఆహుః।

అన్వయక్రమము :- తత్ కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం ఊర్జస్వలం ఆత్మదేహం రక్ష। ఋద్ధం రాజ్యం మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమ్ ఐన్ద్రం పదమ్ ఆహుః।

ప్రతిపదార్థము :- తత్ = అందువలన, కల్యాణ+పరంపరాణామ్ = శుభపరంపరలను, భోక్తారమ్ = అనుభవించినట్టియును, ఊర్జస్వలమ్ = మంచి బలముకలదియును అగు, ఆత్మదేహమ్ = నీయొక్క దేహమును, రక్ష = కాపాడుకొనుము. ఋద్ధమ్ = సమృద్ధమైనదగు, రాజ్యమ్ = రాజ్యమును, మహీతల+స్పర్శనమాత్ర+భిన్నమ్ = భూమిని స్పృశించుటమాత్రము చేతనే వేఱుగానున్న , ఐంద్రమ్పదమ్ = ఇంద్ర సంబంధమైన పదవినిగా, ఆహుః హి = చెప్పుచున్నారుగదా!

తాత్పర్యము :- శుభపరంపరలను అనుభవించునది, బలమైనదియగు నీయొక్క దేహమును కాపాడుకొనుము. సమృద్ధమగు రాజ్యము ఇంద్రపదవితో నించుమించు సమానము (అచట భూమిపై పాదస్పర్శలేదు, ఇచట కలదు) అని చెప్పుచున్నారు గదా!

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తత్ - అవ్యయమ్। 2. రక్ష - క్రియాపదమ్। 3. కల్యాణపరంపరాణామ్ - ...పరంపరాయాః, ...పరంపరయోః, **...పరంపరాణామ్;** ...పరంపరాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. భోక్తారమ్ - **భోక్తారం,** భోక్తారౌ, భోక్తౄన్; భోక్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ఊర్జస్వలమ్

- **ఊర్జస్వలం**, ఊర్జస్వలౌ, ఊర్జస్వలాన్; ఊర్జస్వలశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. ఆత్మదేహమ్ - **ఆత్మదేహం**, ఆత్మదేహౌ, ఆత్మదేహాన్; ఆత్మదేహశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. మహీతలస్పర్శనమాత్ర భిన్నమ్ - **...భిన్నమ్**, ...భిన్నే, ...భిన్నాని; ...భిన్నశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 8. ఋద్ధమ్ - **ఋద్ధం**, ఋద్ధే, ఋద్ధాని; ఋద్ధశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః , ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. హి - అవ్యయమ్। 10. రాజ్యమ్ - **రాజ్యం,** రాజ్యే, రాజ్యాని; రాజ్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. పదమ్ - **పదమ్**, పదే, పదాని; పదశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 12. ఐంద్రమ్ - **ఐన్ద్రమ్**, ఐంద్రే, ఐంద్రాణి; ఐంద్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 13. ఆహుః - క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :-

1. కల్యాణపరంపరాణామ్ - కల్యాణానాం పరంపరాః కల్యాణపరంపరాః (ష.త.)। తాసామ్।
2. ఊర్జస్వలమ్ - ఊర్జః అస్యాస్తీతి ఊర్జస్వలః। తమ్।
3. ఆత్మదేహమ్ - ఆత్మనః దేహః ఆత్మదేహః (ష.త.)। తమ్।
4. మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమ్ - మహ్యాః తలం మహీతలమ్, స్పర్శనమేవ స్పర్శన మాత్రమ్। మహీతలస్య స్పర్శనమాత్రం మహీతలస్పర్శనమాత్రం (ష.త.)। మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భిన్నమ్ మహీ...భిన్నమ్, (తృ.త.)। తత్।
5. రాజ్యమ్ - రాజ్ఞః కర్మభావో వా రాజ్యం, తత్।
6. ఐంద్రమ్ - ఇంద్రస్య ఇదమ్ ఐంద్రమ్। తత్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఊర్జస్వలః - (పుం.)

ఎ) ఊర్జస్ - వలచ్

బి) శ్లో॥ **ఊర్జస్వలం** హస్తితురఙ్గమేతద్.
అమూని రత్నాని చ రాజభాఞ్జి।
రాజన్యకం చైతదహం క్షితీన్ద్రస్
త్వయి స్థితే స్యామితి శాన్తమేతత్॥ - ఇతి భట్టికావ్యే 3-55

సి) జ్యోత్స్నాతమిస్రాశృఙ్గిణోర్జస్విన్నూర్జస్వలగోమిన్మలినమలీమసాః।
- (సూ. 5-2-114)

మత్వర్థే నిపాత్యన్తే। జ్యోతిష ఉపధాలోపో నశ్చ ప్రత్యయ। జ్యోత్స్నా। తమసః ఉపధాయా ఇత్వం రశ్చ। తమిస్రా। స్త్రీత్వమతన్త్రమ్। తమిస్రమ్। శృఙ్గాదినచ్। శఙ్గిణః। **ఊర్జసో వలచ్,** వినిరపి ఊర్జస్వీ, **ఊర్జస్వలః...**

ఊర్జం బలమస్యాస్తతి **ఊర్జస్వలమ్।**

డి) శ్లో॥ మేదస్వినస్సరభసోపగతానభీకాన్
భఙ్క్త్వా పరాననడుహో ముహురాహవేన।
ఊర్జస్వలేన సురభీరను నిస్సపత్నం
జగ్మే జయోద్ధురవిశాలవిషాణముక్ష్ణా॥
ఊర్జస్వలేన - ఊర్జస్వినా। - ఇతి మాఘే 5-64

ఇ) శ్లో॥ వ్యతికరితదిగన్తాః శ్వేతమానైర్యశోభిః
సుకృతవిలసితానాం స్థానమూర్జస్వలానామ్।
అకలితమహిమానః కేతనం మంగలానాం
కథమపి భువనేఽస్మింస్తాదృశాః సంభవన్తి॥ - ఇతి మాలతీమాధవే 2-9

అలంకారాలు :- అత్ర లోకోక్త్యలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

**శ్లో॥ లోకప్రవాదానుకృతిర్లోకోక్తిరితి కథ్యతే।
సహస్వ కతిచిన్మాసాన్మీలయిత్వా విలోచనే॥**

ఇట 'సకల సంపదలు సమృద్ధిగా గల రాజ్యము. భూతలస్వర్గము' అని చెప్పబడినందున యిది 'లోకోక్త్యలంకార' మని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. రక్ష - 'రక్ష - పాలనే' (భ్వాది), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి - పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

రక్ష/రక్షతాత్ - రక్షతం - రక్షత।

2. ఆహుః :- 'బ్రూఞ్ - వ్యక్తాయాం వాచి', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బ్రవీతి ఆహ - బ్రూతః/ఆహతుః - బ్రువన్తి/ఆహుః

संजीवनीः- तदिति। तत् तस्मात्कारणात्, कल्याणपरंपराणां भोक्तारं कर्मणि षष्ठी। ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलं, **ज्योत्स्ना तमिस्रे** त्यादिना वलच्प्रत्ययांतो निपातः, आत्म देहं रक्ष, ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणेस्वर्गहानिस्स्यादित्यत्राह - महीतलेति। ऋद्धं समृद्धं, राज्यं महीतलस्पर्शमात्रेण भूतलसंबंधमात्रेण, भिन्नं, ऐंद्रं, इंद्रसंबंधि, पदं स्थानं, आहुः, स्वर्गात् न भिद्यत इत्यर्थः ।

అవతారిక :- ఏతావదుక్త్వా మృగేంద్రో విరరామ।

**శ్లో॥ ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేన్ద్రే
ప్రతిస్వనేనాస్య గుహాగతేన ।
శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాలముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థమభాషతేవ ॥ 51**

**श्लो॥ एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव॥ ५१**

పదవిభాగము :- ఏతావత్, ఉక్త్వా, విరతే, మృగేంద్రే, ప్రతిస్వనేన, అస్య, గుహాగతేన, శిలోచ్చయః, అపి, క్షితిపాలమ్, ఉచ్చైః, ప్రీత్యా, తమ్, ఏవ, అర్థమ్, అభాషత, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- మృగేంద్రే ఏతావత్ ఉక్త్వా విరతే (సతి) గుహాగతేన. అస్య ప్రతిస్వనేన శిలోచ్చయః + అపి ప్రీత్యా క్షితిపాలం తమర్థమేవ ఉచ్చైః అభాషత + ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- మృగేంద్రే = సింహము, ఏతావత్ = ఇలాగున, ఉక్త్వా = చెప్పి, విరతే సతి = మిన్నకుండినదగుచుండగా, గుహాగతేన = గుహలనుండి వచ్చిన, అస్య = సింహముయొక్క, ప్రతిస్వనేన = ప్రతిధ్వనిచేత, శిలోచ్చయోపి = హిమవత్పర్వతమున్ను, ప్రీత్యా = ప్రీతితో, క్షితపాలమ్ = దిలీపమహారాజును గూర్చి, తమర్థమేవ = ఆ అర్థమునే, ఉచ్చైః = గట్టిగా, అభాషత + ఇవ = చెప్పెనో యన్నట్లుండెను.

తాత్పర్యము :- సింహము ఇలాగున చెప్పి మిన్నకుండినదగుచుండగ, గుహలనుండి వచ్చిన సింహప్రతిధ్వనిచేత - హిమవత్పర్వతమున్ను దిలీపుని గూర్చి ప్రీతితో భాషించెనో యన్నట్లుండెను.

పాఠాన్తరాలు :-1. ప్రతిస్వనేనాస్య గుహాగతేన - ప్రతిస్వనేనాత్మగుహాగతేన।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఏతావత్ - **ఏతావత్**, ఏతావతీ, ఏతావన్తి; ఏతావచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఉక్త్వా - క్త్వాప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 3. విరతే - **విరతే**, విరతయోః, విరతేషు; విరతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. మృగేంద్రే - **మృగేంద్రే**, మృగేంద్రయోః, మృగేన్ద్రేషు; మృగేన్ద్రశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. ప్రతిస్వనేన - **ప్రతిస్వనేన**, ప్రతిస్వనాభ్యాం, ప్రతిస్వనైః; ప్రతిస్వనశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 6. అస్య - **అస్య,** అనయోః/ఏనయోః, ఏషామ్; ఇదమ్శబ్దః, మకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. గుహాగతేన - **గుహాగతేన**, గుహాగతాభ్యామ్, గుహాగతైః; గుహాగతశబ్దః, అకారాన్తః

పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. శిలోచ్చయః - **శిలోచ్చయః**, శిలోచ్చయౌ, శిలోచ్చయాః శిలోచ్చయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. అపి - అవ్యయమ్। 10. క్షితిపాలమ్ - **క్షితిపాలమ్**, క్షితిపాలౌ, క్షితిపాలాన్; క్షితిపాలశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. ఉచ్చైః - అవ్యయమ్। 12. ప్రీత్యా - **ప్రీత్యా,** ప్రీతిభ్యాం, ప్రీతిభిః; ప్రీతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 13. తమ్ - **తం**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 14. ఏవ - అవ్యయమ్। 15. అర్థమ్ - **అర్థం,** అర్థౌ, అర్థాన్; అర్థశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 16. అభాషత - క్రియాపదమ్। 17. ఇవ - అవ్యయమ్।

సంధులు :-

1. ప్రతిస్వనేన + అస్య - ప్రతిస్వనేనాస్య - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. శిలోచ్చయః + అపి - శిలోచ్చయోఽపి - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
3. ఏవ + అర్థమ్ - ఏవార్థమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. అభాషత + ఇవ - అభాషతేవ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ఏతావత్ - ఏతత్ప్రమాణమస్యేతి ఏతావత్।
2. మృగేంద్రే - మృగాణాం ఇంద్రః మృగేంద్రః (ష.త.)। తస్మిన్।
3. గుహాగతేన - గుహాభ్యః ఆగతః గుహాగతః(పం.త.) తేన।
4. క్షితిపాలమ్ - క్షితిం పాలయతీతి క్షితిపాలః। తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శిలోచ్చయః (పుం.)

ఎ) శిలాయా ఉచ్చయో యత్ర। పర్వతః; శైలః, గిరిః।

బి) శ్లో॥ అచల**శిలోచ్చయశై**లక్షితిధరగిరిగోత్రపర్వతాహార్యాః।
నగశిఖరిసానుమన్తో ధరాద్రికుధ్రాశ్చ తుల్యార్థాః॥ 165
- అని హలాయుధకోశము '14' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) ఈ సర్గమున '34' వ శ్లోకమును చూడగలరు.

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః।

'సింహవచనము గుహాగతమై ప్రతిధ్వనించుట చేత హిమవత్పర్వతమున్ను అట్లే పలికి తన సమ్మతిని తెలిపినదా యేమి? అనునట్లుండెనని' ఇట చెప్పబడినందున యిది 'యుత్ప్రేక్షాలంకార'మని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- అభాషత - 'భాష - వ్యక్తాయాం వాచి', (భ్వాది (1)) ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి - ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

అభాషత - అభాషేతాం - అభాషన్త।

संजीवनीः- एतावदिति। मृगेंद्रे सिंहे, एतावदुक्त्वा, विरते सति, गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन, शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या क्षितिपालं तमेवार्थं उच्चैः अभाषतेवेत्युत्प्रेक्षा। भाषिरित्ययं ब्रूञ् धातोस्समानार्थकत्वात् द्विकर्मकः ब्रूञ् धातुस्तु द्विकर्मकेषु पठितः, तदुक्तं **दुह्याचपंडुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुषां, कर्मयुक्स्यादकथितं तथास्यान्नीहृकृष्वहा** मिति।

అవతారిక :- సింహస్య వాచం నిశమ్య రాజా పునరప్యువాచ।

శ్లో॥ నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునరప్యువాచ ।
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా
నిరీక్ష్యమాణః సుతరాం దయాలుః ॥ 52

श्लो।। निशम्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या
निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः।। ५२

పదవిభాగము :- నిశమ్య, దేవానుచరస్య, వాచమ్, మనుష్యదేవః, పునః, అపి, ఉవాచ, ధేన్వా, తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా, నిరీక్ష్యమాణః, సుతరామ్, దయాలుః।

అన్వయక్రమము :- దేవానుచరస్య వాచం నిశమ్య మనుష్యదేవః తద...రాక్ష్యా ధేన్వా నిరీక్ష్యమాణః సుతరాం దయాలుః (సన్) పునః + అపి ఉవాచ।

ప్రతిపదార్థము :- దేవానుచరస్య = శివ కింకరుడగు సింహముయొక్క, వాచమ్ = వాక్కును, నిశమ్య = విని, మనుష్యదేవః = ప్రభువగు దిలీపమహారాజు, తత్ + అధ్యాసిత కాతర + అక్ష్యా = ఆ సింహితముచేత పట్టుబడుటచే భయపూరిత నేత్రములు కలిగినదగు, ధేన్వా = ధేనువుచేత, నిరీక్ష్యమాణః = చూడబడుచున్నవాడు, సుతరాం దయాలుః (సన్) = మిక్కిలి దయాశాలియైనవాడగుచు, పునరపి = తిరిగిన్ను, ఉవాచ = పలికెను.

తాత్పర్యము :- శివకింకరుడగు సింహముయొక్క వాక్కును విని ప్రభువగు దిలీప మహారాజు ఆ సింహముచేత పట్టుబడుటచే భయపూరితనేత్రము కలిగినదగు ధేనువుచేత చూడబడుచున్నవాడు మిక్కిలి దయాశాలియైన వాడగుచు తిరిగిన్ను పలికెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. దేవానుజరమ్ - దేవానుచరో - దేవానుచిరమ్ 2. తదధ్యాసన.... తదధ్యాసిత...।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. నిశమ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 2. దేవానుచరస్య - **దేవానుచరస్య**, దేవానుచరయోః, దేవానుచరాణామ్; దేవానుచరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః । 3. వాచమ్ - **వాచం**, వాచౌ, వాచః; వాక్శబ్దః, చకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 4. మనుష్యదేవః - **మనుష్యదేవః**, మనుష్యదేవౌ, మనుష్యదేవాః మనుష్యదేవశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. పునః - అవ్యయమ్ - అపి। 6. ఉవాచ - క్రియాపదమ్। 7. ధేన్వా - **ధేన్వా**, ధేనుభ్యాం, ధేనుభిః; ధేనుశబ్దః ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. తద...రాక్ష్యా - **...కాతరాక్ష్యా,** ...కాతరాక్షీభ్యాం, ...కాతరాక్షీభిః ; ...కాతరాక్షీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః 9. నిరీక్ష్యమాణః - **నిరీక్ష్యమాణః**, నిరీక్ష్యమాణౌ, నిరీక్ష్యమాణాః; నిరీక్ష్యమాణశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. సుతరామ్ - అవ్యయమ్। 11. దయాలుః - **దయాలుః**, దయాలూ, దయాలవః; దయాలుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. పునః + అపి - పునరపి - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. అపి + ఉవాచ - అప్యువాచ - యణాదేశసన్ధిః।
3. నిరీక్ష్యమాణః+సుతరామ్ - నిరీక్ష్యమాణస్సుతరామ్। విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)

సమాసాలు :-

1. దేవానుచరస్య-అనుసృత్య చరతీత్యనుచరః, దేవస్య అనుచరః దేవానుచరః(ష.త.)। తస్య।
2. మనుష్యదేవః - మనుష్యాణాం దేవః మనుష్యదేవః। (ష.త.)।
3. తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా - తేన అధ్యాసితం తదధ్యాసితమ్ (తృ.త.)। తదధ్యాసితేన కాతరే తదధ్యాసితకాతరే (తృ.త.)। తదధ్యాసితకాతరే అక్షిణీ యస్యాః సా తదధ్యాసితకాతరాక్షీ (బ.)। తయా।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కాతరః - (త్రి.)

ఎ) కు కష్టేన తరతీతి। కు+తౄ+అచ్, కోః కాదేశః। వ్యసనాకులచిత్తః, వ్యాకులః, అధీరః

బి) శ్లో॥ దరితశ్చకితో భీతస్త్రస్తో భీరుశ్చ **కాతరః।**
క్షుభితః శంకితశ్చేతి నాతినానార్థవాచకాః॥ - 354/355

- అని హలాయుధకోశము '8' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1) శ్లో॥ **కాతరోఽసి** యది వోద్గతార్చిషా
తర్జితః పరశుధారయా మమ।
జ్యానిఘాతకఠినాంగులిర్వృథా
బధ్యతామభయయాచనాంజలిః॥
- ర.వం. 11-78

2. ఇట 'వల్లభదేవుని' వ్యాఖ్యను చూడగలరు.

3. దయాలుః - దయా అస్య సంజాతా ఇతి। దయా + ఆలులుచ్ ప్రత్యయః।

క్రియాదర్శము :- 1. ఉవాచ - 'వచ - పరిభాషణే' (అదాది(2), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మ కాత్కర్తరి భూతే - లిటి - పరస్మైపదే, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఉవాచ - ఊచతుః - ఊచుః।

శ్లో॥ **ఉవాచ** ధాత్ర్యా ప్రథమోదితాని య -
ద్వయౌ తదీయామవలంబ్య చాంగుళిమ్।
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితుర్ముదం తేన తతాన సోఽర్భకః॥ - ర.వం. 3-15

संजीवनी:- निशम्येति। देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच किं भूतस्सन्, तेन सिंहेन यदध्यासितं आक्रमणं, नपुंसके भावे क्तः। तेन कातरे अक्षिणी यस्या स्तया * बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोस्स्वाङ्गात्षच्, **षिद्गौरादिभ्यश्चे**ति ङीष्। किं वा वक्ष्यतीति भीतयेव स्थितयेत्यर्थः। धेन्वा, निरीक्ष्यमाणः, अत एव सुतरां दयालुस्सन्, सुतरामित्यत्र **द्विवचनविभज्ये** त्यादिना सुशब्दात्तरप् **किमेत्तिङव्यये** त्यादिना आम् प्रत्ययः **तद्धितश्चा सर्वविभक्ति** रित्यव्ययसंज्ञा ।

అవతారిక :- క్షతాత్ త్రాణమేవ క్షత్రియస్య ముఖ్యో ధర్మః।

**శ్లో॥ క్షతాత్ కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః
క్షత్రస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః ।
రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః
ప్రాణైరుపక్రోశమలీమసైర్వా ॥ 53**

**श्लो।। क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ।। ५३**

పదవిభాగము :- క్షతాత్, కిల, త్రాయతః, ఇతి, ఉదగ్రః, క్షత్త్రస్య, శబ్దః, భువనేషు, రూఢః, రాజ్యేన, కిమ్, తద్విపరీతవృత్తేః, ప్రాణైః, ఉపక్రోశమలీమసైః, వా।

అన్వయక్రమము :- ఉదగ్రః క్షత్త్రస్య శబ్దః క్షతాత్ త్రాయతే ఇతి భువనేషు రూఢః కిల? తద్విపరీతవృత్తే రాజ్యేన కిం ఉపక్రోశమలీమసైః ప్రాణైః + వా కిమ్।

ప్రతిపదార్థము :- ఉదగ్రః = ఉన్నతమైన, క్షత్త్రస్య = క్షత్రియ వర్ణముయొక్క, శబ్దః = వాచకమైన శబ్దము, (అనగా క్షత్రియశబ్దము), క్షతాత్ = నాశమునుండి, త్రాయతే = రక్షించును, ఇతి = అని, (అను వ్యుత్పత్తిచేత), భువనేషు = లోకములందు, రూఢఃకిల = రూఢియైయున్నదికదా!, తద్విపరీతవృత్తేః = దానికి భిన్నమైన ప్రవర్తనగలవానికి, రాజ్యేన = రాజ్యముతోగాని, ఉపక్రోశమలీమసైః = నిందచేత మలినములైన, ప్రాణైర్వా = ప్రాణములచేతగాని, కిమ్ = ఏమి ప్రయోజనము?

తాత్పర్యము :- 'ఉన్నతమైన క్షత్రియశబ్దము నాశమునుండి రక్షించును' అని లోకములందు రూఢియైయున్నది గదా! దానికి భిన్నమైన ప్రవర్తన గలవానికి రాజ్యముతో గాని, నిందచేత మలినములైన ప్రాణములచేతగాని యేమిపని?

'స్వజాతి ధర్మ రక్షణము - రాజ్యముకంటెను, ప్రాణములకంటెను మిన్న' అని భావము.

పాఠాన్తరాలు :-

1. కిం తద్విపరీత... - తత్కిం విపరీత...।, 2. ఉపక్రోశ... - ఉపాక్రోశ...।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. క్షతాత్ - **క్షతాత్**, క్షతాభ్యామ్, క్షతేభ్యః; క్షతశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, పంచమ్యేకవచనాన్తః। 2. కిల - అవ్యయమ్ - వా। 3. త్రాయతే - క్రియాపదమ్। 4. ఇతి - అవ్యయమ్। 5. ఉదగ్రః - **ఉదగ్రః**, ఉదగ్రౌ, ఉదగ్రాః; ఉదగ్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. క్షత్త్రస్య - **క్షత్త్రస్య**, క్షత్త్రయోః క్షత్త్రాణామ్; క్షత్త్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. భువనేషు - భువనే, **భువనేషు**,భువనయోః, భువనశబ్దః; అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః 8. రూఢః - **రూఢః**, రూఢౌ, రూఢాః; రూఢశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 9. రాజ్యేన - **రాజ్యేన**, రాజ్యాభ్యాం, రాజ్యైః; రాజ్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 10. కిమ్ - **కిం**, కే, కాని; కింశబ్దః, మకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 11. తద్విపరీతవృత్తేః - **...వృత్తేః**, ...వృత్త్యోః, ...వృత్తీనామ్; ...వృత్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. ప్రాణైః - ప్రాణేన, ప్రాణాభ్యాం, **ప్రాణైః**; ప్రాణశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 13. ఉపక్రోశమలీమసైః - ...మలీమసేన, ...మలీమసాభ్యాం, **...మలీమసైః;** ...మలీమస శబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః।

సంధులు :-

1. త్రాయతే + ఇతి - త్రాయత ఇతి - యవలోపః।
2. ఇతి + ఉదగ్రః - ఇత్యుదగ్రః - యణాదేశసన్ధి।
3. శబ్దః + భువనేషు - శబ్దో భువనేషు - ఉత్వాదేశః।
4. ప్రాణైః + ఉపకోశ... - ప్రాణైరుపకోశ... - విసర్గసన్ధిః। (రుత్వమ్)।
5. ...మలీమసైః + వా - ...మలీమసైర్వా - విసర్గసన్ధిః। (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. క్షత్త్రస్య - క్షతః త్రాయత ఇతి క్షత్త్రః, తస్య।
2. తద్విపరీతవృత్తేః - తస్య విపరీతా, తద్విపరీతాః, తద్విపరీతా వృతిః యస్య సః తద్విపరీతవృత్తిః (బ.)। తస్య।
3. ఉపక్రోశమలీమసైః - ఉపక్రోశేన మలీమసాః ఉపక్రోశమలీమసాః (తృ.త.) తైః

పదవృత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. మలీమసమ్ - (త్రి.) :-

ఎ) మలయస్యాస్తీతి। మల్ + 'జ్యోత్స్నాతమిస్రేతి' ఈమసచ్ ప్రత్యయేన నిపాతితమ్। మలినమ్।

బి) శ్లో॥ కశ్మలం మలినం మ్లానం **మలీమస**ముదాహృతమ్।
- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఉపప్లుతం పాతు మదోమదోద్ధతైస్త్వమేవ విశ్వంభర! విశ్వమీశిషే।
ఋతేరవేః క్షాళయతుం క్షమేత కః క్షపాతమస్కాండ**మలీమసం** నభః।
- ఇతి మాఘే 1-38

'...రాత్రి చీకట్లచే నిండుకొనియున్న యాకసమును వెలిగింపజేయుటకు సూర్యుడు దక్క నింకొకడు శక్తుడగునే? కాదు.'

2. శ్లో॥ సమమేణమదైర్యదాపణే తులయన్ సౌరభేలోభనిశ్చలమ్।
పణితా న జనా రవైరవైదపి కూజన్తమలిం **మలీమసమ్**॥
- ఇతి నైషధీయచరితే 2-92

3. శ్లో॥ తదఙ్గమగ్ర్యం మఘవన్మహాక్రతో-
రముం తురఙ్గం ప్రతిమోక్తుమర్హసి।
పథః శుచేః దర్శయితార ఈశ్వరా
మలీమసామాదదతే న పద్ధతిమ్॥
- ర.వం. 3-46

"...పవిత్రమైన మార్గములను చూపు ప్రభువులు మలినమైన పద్ధతిని స్వీకరింపరు కదా!"

2. ఇది 'స్వజాతిధర్మరక్షణము–రాజ్యముకంటెను, ప్రాణములకంటెనుమిన్న' అని భావము.

1. శ్లో॥ స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతస్సంసిద్ధిం లభతే నరః।

స్వకర్మనిరతస్సిద్ధిం యథా విన్దతి తచ్ఛృణు॥ - శ్రీమద్ భగవద్గీత - 18-45

'తమ తమ వర్ణధర్మములను విడువక ఆదరము నాచరించువాడు నిస్సంశయముగ పరమపదము నధిరోహించును...'

2. "న జాతు కామాన్న భయాన్న లోభా-
ద్ధర్మం త్యజేజ్జీవితస్యాపి హేతోః।
నిత్యో ధర్మః సుఖదుఃఖే త్వనిత్యే
జీవో నిత్యో హేతురస్య త్వనిత్యః॥ -భారతసావిత్రి

'కామము వలనగాని, భయము వలనగాని, లోభము వలనగాని, ప్రాణరక్షణ కొరకు గాని, ఎన్నడును **ధర్మమును** విడువరాదు. ఏలయన-

ధర్మము జీవునకు నిత్యసుఖము నొసంగునది. సుఖదుఃఖములనిత్యములు. జీవుడు నిత్యుడు. జీవుని కృతార్థునిగ జేయగలవి సత్కర్మలు మాత్రమే. జీవునకు దుఃఖములు గూర్చు కామాదులనిత్యములు. అనిత్యములయిన ఈ కామాదులకు లొంగిపోయి నిత్యమైన ధర్మమును విడుచుటవలన నిత్య స్వరూపుడగు జీవునకనర్థమును చేకూర్చినట్లగును.

మానవులు ధర్మబద్ధులై శాంతి నొందెదరు గాక!

3. వాచకశబ్దములు - త్రివిధములు. 1. యౌగికములు 2. కేవలరూఢములు 3. యోగరూఢములు -అవి.

1. వ్యుత్పత్త్యర్థము మాత్రమే కలవి - యౌగికములు. ఉదా :- పాచకుదు మొ॥

2. వ్యుత్పత్త్యర్థములేని సంజ్ఞాశబ్దములు - కేవల రూఢములు. ఉదాః - ఉత్థుడు, (ఒకానొకని పేరు.)

3. వ్యుత్పత్త్యర్థమును, ప్రసిద్ధార్థమును గలది, యోగరూఢములు.

క్షత్రశబ్దము - పంకజ శబ్దమువలె యోగరూఢము. అంతే కాని వట్టి ప్రసిద్ధార్థము కల 'అశ్వకర్ణ' వంటి శబ్దము కాదు. అశ్వకర్ణ- ఒక ఓషధి. అందు అశ్వత్వము కాని, కర్ణత్వమును గాని లేవు.

క్రియాదర్శము :- 1. త్రాయతే - 'త్రైఙ్ - పాలనే' (భ్వాది(1)) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్స కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - ఆత్మనేపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

త్రాయతే - త్రాయేతే - త్రాయన్తే।

संजीवनीः- क्षतादिति। **क्षणु हिंसाया**मिति धातोस्संपदादित्वात्क्विप्, गमादीनामिति वक्तव्या दनुनासिकलोपे तुगागमे सति क्षदिति रूपं सिद्धं, क्षतो नाशात् त्रायत इति क्षत्रः, **सुबि** ति योगविभाकगात्कप्रत्ययः, तामेतं व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति - क्षतादित्यादिना, उदग्रः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः, क्षत्रशब्द इत्यर्थः, सोऽयं क्षतात् त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु, नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः, किं तु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः। अतः किं इत्यत आह - तस्य क्षत्रशब्दस्य, विपरीतवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य, क्षतात् त्राणमकुर्वतः पुंसः राज्येन किं, उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः, **उपक्रोशोजुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे** इत्यमरः, **ज्योत्स्ना तमिस्रे** त्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः। तैः, प्राणैर्वा किं, निंदितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः, एतेन एकातपत्रमित्यादि श्लोकद्वयोक्तं दत्तोत्तरमिति वेदितव्यम्।

అవతారిక :- అథైకధేనోరిత్యుత్తరమాహ -

**శ్లో॥ కథం ను శక్యోఽనునయో మహర్షే -
ర్విశ్రాణనాదన్యపయస్వినీనామ్।
ఇమామనూనాం సురభేరవేహి
రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాస్యామ్॥ 54**

**श्लो॥ कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे -
र्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४**

పదవిభాగము :- కథమ్, ను, శక్యః, అనునయః, మహర్షేః, విశ్రాణనాత్, అన్య పయస్వినీనామ్, ఇమామ్, అనూనామ్, సురభేః, అవేహి, రుద్రౌజసా, తు, ప్రహృతమ్।

అన్వయక్రమము :- మహర్షేః అనునయః ను అన్యపయస్వినీనాం విశ్రాణనాత్ కథం శక్యః। ఇమాం సురభేః అనూనామ్ అవేహి। అస్యాం త్వయా ప్రహృతం తు రుద్రౌజసా।

ప్రతిపదార్థము :- మహర్షేః = వసిష్ఠునియొక్క, అనునయో ను = ఓదార్పున్ను, అన్యపయస్వినీనామ్ = ఇతరములైన పాడియావులయొక్క, విశ్రాణనాత్ = ఇచ్చుటవలన, కథం శక్యః = ఎట్లు సాధ్యపడును, ఇమామ్ = ఈ నందినీ ధేనువును, సురభేః = కామధేనువుకంటే, అనూనామ్ = తక్కువకాని దానిగా, అవేహి = తెలియుము. అస్యామ్ = ఈ నందినీ ధేనువునందు, త్వయా = నీచేత, ప్రహృతం తు = పట్టుబడినదనిన, రుద్రౌజసా = పరమేశ్వరుని సామర్థ్యముచేత.

తాత్పర్యము :- పాడియావుల పెక్కింటి నిచ్చుటవలన వసిష్ఠుని ఓదార్పున్ను ఎట్లు సాధ్యపడును? ఈ నందినీ ధేనువును కామధేనువుకంటె తక్కువ కాని దానిగ తెలియుము. ఈ నందినీ ధేనువు నీచేత పట్టుబడినదనిన (అది) పరమేశ్వరుని సామర్థ్యము చేత(నే)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. ను - చ। 2. ఇమామనూనాం - ఇమాం తనూజాం। 3. అవేహి - అవైహి - అవహి 4. ప్రహృతం త్వయాస్యామ్ - ప్రహృతాం త్వయా స్యామ్। ప్రహృతా త్వయాస్యాత్ - ప్రహృతం త్వయా స్యాత్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. కథమ్ - ను - తు - అవ్యయపదాని। 2. శక్యః - **శక్యః,** శక్యౌ, శక్యాః; శక్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. అనునయః - **అనునయః**, అనునయౌ, అనునయాః; అనునయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మహర్షేః - **మహర్షేః**, మహర్ష్యోః, మహర్షీణామ్; మహర్షిశబ్దః ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. విశ్రాణనాత్ - **విశ్రాణనాత్**, విశ్రాణనాభ్యాం, విశ్రాణనేభ్యః; విశ్రాణనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, పంచమ్యేకవచనాన్తః। 6. అన్యపయస్వినీనామ్ - అన్యపయస్విన్యాః, అన్యపయస్విన్యోః, **అన్యపయస్వినీనాం;** అన్యపయస్వినీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 7. ఇమామ్ - **ఇమాం,** ఇమే, ఇమాః; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అనూనామ్ - **అనూనాం**, అనూనే, అనూనాః; అనూనాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 9. సురభేః - సురభ్యాః/**సురభేః**, సురభ్యోః, సురభీణామ్; సురభిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. అవేహి - క్రియాపదమ్। 11. రుద్రౌజసా - **రుద్రౌజసా,** రుద్రౌజోభ్యాం, రుద్రౌజోభిః; రుద్రౌజశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః 12. ప్రహృతమ్ - **ప్రహృతం**, ప్రహృతే, ప్రహృతాని; ప్రహృతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. త్వయా - **త్వయా**, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 14. అస్యామ్ - **అస్యాం,** అనయోః/ఏనయోః, ఆసు; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. శక్యః + అనునయః - శక్యోఽనునయః - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
2. అనునయః + మహర్షేః - అనునయో మహర్షేః - ఉత్వాదేశః।
3. సురభేః + అవేహి - సురభేరవేహి - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
4. త్వయా + అస్యామ్ - త్వయాస్యామ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. మహర్షేః - మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః (కర్మధా.) తస్య।

2. అన్యపయస్వినీనామ్ - పయాంసి ఆసాం సన్తీతి పయస్విన్యః। అన్యాశ్చ తా పయస్విన్యశ్చ అన్యపయస్విన్యః। తాసామ్।
3. రుద్రౌజసా - రుద్రస్య ఓజః రుద్రౌజః (ష.త.)।తేన।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ను - అవ్యయకోశః (483)

ప్రశ్నప్రతివచనోపమాన వితర్కోత్ప్రేక్షా విషాదపాదపూరణాదిషు వర్తతేఽయమ్।

1. ప్రశ్నే - కో**ను**వాచమీరయత్యన్తరిక్షే?।
2. ప్రతివచనే - అయం**ను** అకార్షమ్।
3. ఉపమానే - వృక్షస్య **ను** తే పురుహూత... ఋక్ 6-24-3.
4. వితర్కే - క్షాళితం **ను** శమితం ను వధూనాం ద్రావితం ను హృదయం మధువారైః - ఇతి మాఘే 10-14
5. ఉత్ప్రేక్షాయామ్ - రంజితా **ను** వివిధాస్తరుశైలా నామితం ను గగనం స్థగితం **ను**। - ఇతి కిరాతే 9-15
6. విషాదే - క్వ **ను** మాం త్వదధీనజీవితామ్। - ఇతి కుమారే 4-6
7. పాదపూరణే - ...**ను** తే తత్త్వమ్।
8. సంప్రతి, అద్య, ఇత్యర్థే ఛన్దసి దృశ్యతే। క్వచిద్ విస్మయేఽపి...

క్రియాదర్శము :- అవేహి

ఈ సర్గమున '35'వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడండి.

संजीवनी:- कथमिति। अनुनयः -क्रोधापनयः, नुकारो वाकारार्थः - महर्षेरनुनयो वा, अन्यासां - पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात् ***विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं*** इत्यमरः, कथं शक्यः न शक्य इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह - इमां गां, सुरभेः कामधेनोः ***पंचमी विभक्ते*** इति पंचमी, अनूनामन्यूना मवेहि, तर्हि कथं अयं परिभवोऽस्या इत्यत्राह - रुद्रेति। अस्यां गवि, त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु * **नपुंसके भावे क्तः**। रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न तु तवेत्यर्थः, ***सप्तम्यधिकरणे*** चेति सप्तमी ।

అవతారిక :- రాజా స్వదేహార్పణ నిష్క్రయేణ ధేన్వాః మోచనమిచ్ఛతి।

శ్లో॥ సేయం స్వదేహార్పణ నిష్క్రయేణ
న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః।
న పారణా స్యాద్విహతా తవైవం
భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః ॥ 55

श्लो।। सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
न्याय्यं मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं
भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः।। ५५

పదవిభాగము :- సా, ఇయమ్, స్వ...నిష్క్రయేణ, న్యాయ్యా, మయా, మోచయితుమ్ , భవత్తః, న, పారణా, స్యాత్, విహతా, తవ, ఏవమ్, భవేత్, అలుప్తః, చ, మునేః, క్రియార్థః।

అన్వయక్రమము :- సా + ఇయమ్ మయా స్వ... నిష్క్రయేణ భవత్తః మోచయితుం న్యాయ్యా ఏవ తవ పారణా విహతా న స్యాత్। మునేః క్రియార్థః చ అలుప్తః భవేత్।

ప్రతిపదార్థము :- సేయమ్ - ఆయీ నందినీ ధేనువు, మయా - నాచేత, స్వ-దేహ-అర్పణ-నిష్క్రయేణ - నా శరీరము నర్పించుట యను వెలచేత, భవత్తః - నీ నుండి, మోచయితుమ్ - విడిపించుట, న్యాయ్యా - తగియున్నది. ఏవమ్ - ఇట్లు చేసినచో, తవ - నీయొక్క, పారణా - భోజనము, విహతా - పోగొట్టబడినది. న స్యాత్ - కానేరదు. మునేః - వసిష్ఠునియొక్క, క్రియార్థః + చ - హోమక్రియ యను ప్రయోజనమున్ను, అలుప్తః - లుప్తముకానిది, భవేత్ - అగును.

తాత్పర్యము :- అట్టి యీ నందినీ ధేనువు, నా శరీరమును అర్పించుట యను వెలచేత నీనుండి విడిపించుటకు తగియున్నది. ఇట్లు చేసినచో నీయొక్క భోజనము పోగొట్టబడినది కానేరదు. వసిష్ఠునియొక్క హోమక్రియయను ప్రయోజనమున్ను లుప్తము కానిదగును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. న్యాయ్యం - న్యాయం - న్యాయే - న్యాయ్యా - త్యాజ్యమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ఇయమ్ - **ఇయమ్**, ఇమే, ఇమాః; ఇదమ్‌శబ్దః, మకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. స్వ...నిష్క్రయేణ - **...నిష్క్రయేణ**, ...నిష్క్రయాభ్యామ్, ...నిష్క్రయైః; ...నిష్క్రయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 4. న్యాయ్యా - **న్యాయ్యా**, న్యాయ్యే, న్యాయ్యాః; న్యాయ్యాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 5. మయా - **మయా**, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 6. మోచయితుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 7. భవత్తః - 'తసిల్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 8. న - అవ్యయమ్। 9. పారణా - **పారణా**, పారణే, పారణాః; పారణాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. స్యాత్ - క్రియాపదమ్। 11. విహతా - **విహతా**, విహతే, విహతాః; విహతాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. తవ - **తవ**/తే, యువయోః/వా, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. ఏవమ్ - అవ్యయమ్। 14. భవేత్ - క్రియాపదమ్। 15. అలుప్తః - **అలుప్తః**, అలుప్తౌ, అలుప్తాః; అలుప్తశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 16. చ - అవ్యయమ్। 17. మునేః - **మునేః**, మున్యోః మునీనామ్; మునిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 18. క్రియార్థః - క్రియార్థః, క్రియార్థౌ, క్రియార్థాం; క్రియార్థశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. సా + ఇయమ్ - సేయమ్ - గుణసన్ధిః।
2. తవ + ఏవమ్ - తవైవమ్ -వృద్ధిసన్ధిః।
3. అలుప్తః + చ - అలుప్తశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ - స్వస్య దేహః - స్వదేహః, స్వదేహస్య అర్పణం స్వదేహార్పణమ్ (ష.త.)। స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః స్వదేహార్పణనిష్క్రయః। తేన।
2. అలుప్తః - లుప్తః న భవతీత్యలుప్తః।
3. క్రియార్థః - క్రియైవ అర్థః క్రియార్థః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పారణా - (స్త్రీ.)

ఎ) పార + యుచ్ + టాప్। ఉపవాసవ్రతాన్తరదివసకర్తవ్య ప్రాథమిక భోజనమ్।

బి) 'కారయ చక్షుషీ పారణామ్'। - 'విద్ధసాలభంజకా-1'

- అని ఆప్టే మహాశయుడు పేర్కొన్నాడు.

సి) ఈ సర్గమున 39,70 శ్లోకములను చూడగలరు.

డి) 'శబ్ద కల్పద్రుమము' - ఈ పదమును విస్తృతంగా వివరించినది. చూడగలరు.

2. న్యాయ్యా - (త్రి.)

ఎ) న్యాయాదనపేతః యత్।

బి) **'న్యాయ్యా**త్పథః ప్రవిచలన్తి పదం న ధీరాః' - అని భర్తృహరి 2-83

సి) 1. శ్లో।। శరీరవాఙ్మనోభిర్యత్కర్మ ప్రారభతే నరః।
న్యాయ్యం వా విపరీతం వా పంచైతే తస్య హేతవః।
- శ్రీ మద్భగవద్గీత 18-15

'శరీరము, వాక్కు, మనస్సులలో శాస్త్రములలో చెప్పబడినట్టిగాని, చెప్పబడనట్టిగాని, కూడదని చెప్పినట్టిగాని ఏ కర్మలనే మానవుడు చేసినను, ఈ చెప్పబడిన ఐదును వాటికి కారణములగుచున్నవి.

2. శ్లో॥ తే తమర్థమపృచ్ఛన్త దేవానాగతమన్యవః
దేవాశ్చైతాన్ సమేత్యోచు**ర్న్యాయ్యం** వః శిశురుక్తవాన్॥-మనుస్మృతి 2-152
3. శ్లో॥ ఇదమత్రోత్తరం **న్యాయ్యమితి** బుద్ధ్వా విమృశ్య సః
ఆదదే వచసామన్తే - మఙ్గలాలఙ్కృతాం సుతామ్॥ - ఇతి కుమారే 6-87

క్రియాదర్శము :- 1. స్యాత్ - ఈ సర్గమున '34'వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగము చూడగలరు.
2. భవేత్ - ఈ సర్గమున '48' వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగము చూడగలరు.

संजीवनी:- सेयमिति। सेयं गौः, मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियते अनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिचिकीर्षकं, एरजि त्यच्प्रत्ययः, स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयः तेन, भवत्तः त्वत्तः, पंचम्यास्तसिल् । मोचयतुं , न्याय्या न्यायादनपेता, युक्तेत्यर्थः। धर्मपथ्यर्थे त्यादिना यत्प्रत्ययः, एवं सति तव पारणा भोजनं, विहता न स्यात्, मुनेः क्रियाहोमादिः सैवार्थः प्रयोजनं स चालुप्तो भवेत्, स्वप्राणात्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ।

అవతారిక :- రక్ష్యం వినాశ్య నియోక్తుం పురతః స్థాతుం న శక్యమ్।

**శ్లో॥ భవానపీదం పరవానవైతి
మహాన్ హి యత్నస్తవ దేవదారౌ ।
స్థాతుం నియోక్తుర్న హి శక్యమగ్రే
వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన ॥ 56**

**श्लो॥ भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन॥ ५६**

పదవిభాగము :- భవాన్, అపి, ఇదమ్, పరవాన్, అవైతి, మహాన్, హి, యత్నః, తవ, దేవదారౌ, స్థాతుమ్, నియోక్తుః, న, హి, శక్యమ్, అగ్రే, వినాశ్య, రక్ష్యమ్, స్వయమ్, అక్షతేన।

అన్వయక్రమము :- పరవాన్ భవానపి ఇదమ్ అవైతి। హి తవ దేవదారౌ మహాన్ యత్నః రక్ష్యం వినాశ్య స్వయమ్ అక్షతేన నియోక్తుః అగ్రే స్థాతుం న శక్యం హి।

ప్రతిపదార్థము :- పరవాన్ = పరతంత్రుడవగు, భవానపి = నీవున్నూ, ఇదమ్ = ఈ విషయమును, అవైతి = ఎఱుగుదువు, హి = ఏలయన, తవ = నీయొక్క, యత్నః = రక్షణ ప్రయత్నము, దేవదారౌ = దేవదారు వృక్షమున, మహాన్ హి = గొప్పది సుమా!, రక్ష్యమ్ = కాపాడదగిన దానిని, వినాశ్య = నాశముచేసి, స్వయమ్ = తానుమాత్రము,

అక్షతేన = క్షతము గాకుండుటచే, నియోక్తుః = (తన) స్వామియొక్క, అగ్రే = ముందఱ, స్థాతుమ్ = నిలుచుటకు, న శక్యం హి = సాధ్యము కాదుగదా!

తాత్పర్యము :- పరతంత్రుడవగు నీకున్ను ఈ విషయము తెలిసినదే, ఏలయన నీయొక్క రక్షణప్రయత్నము దేవదారు వృక్షమున గొప్పది సుమా! కాపాడదగిన దానిని నాశముచేసి తాను మాత్రము క్షతము గాకుండుట చేత (తన) స్వామి ముందఱ నిలుచుటకు సాధ్యము కాదు గదా!

పాఠాన్తరాలు :- 1...ర్నహి - ...ర్యది - ...ర్యద్య 2. పరవానవేతి - పరవానవైతి।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. భవాన్ - **భవాన్**, భవన్తౌ, భవన్తః; భవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అపి-హి-న - అవ్యయపదాని। 3. పరవాన్ - **పరవాన్**, పరవన్తౌ, పరవన్తః; పరవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. అవైతి - క్రియాపదమ్। 5. మహాన్ - **మహాన్**, మహాన్తౌ, మహాన్తః; మహచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. యత్నః - **యత్నః**, యత్నౌ, యత్నాః; యత్నశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. తవ - **తవ**/తే, యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. దేవదారౌ - **దేవదారౌ**, దేవదార్వోః, దేవదారుషు; దేవదారుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. స్థాతుమ్ -తమున్నంతమవ్యయమ్। 10. నియోక్తుః - **నియోక్తుః**, నియోక్త్రోః, నియోక్తౄణామ్; నియోక్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. శక్యమ్ - **శక్యం**, శక్యే, శక్యాని; శక్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. అగ్రే - **అగ్రే**, అగ్రయోః, అగ్రేషు; అగ్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 13. వినాశ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 14. రక్ష్యమ్ - **రక్ష్యం**, రక్ష్యే, రక్ష్యాణి; రక్ష్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 15. స్వయమ్ - అవ్యయమ్। 16. అక్షతేన - **అక్షతేన**, అక్షతాభ్యామ్, అక్షతైః; అక్షతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-
1. యత్నః + తవ - యత్నస్తవ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. నియోక్తుః + న - నియోక్తుర్న - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-
1. రక్ష్యమ్ - రక్షితుం యోగ్యం రక్ష్యమ్। తత్।
2. అక్షతేన - న విద్యతే క్షతం యస్య సః అక్షతః (బ.)। తేన।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పరవాన్ - (త్) (త్రి.)

ఎ) పరః స్వామీ అస్త్యస్య।

బి) 'తదస్యా స్త్యస్మిన్నితి' మతుప్, మస్య వ। పరాధీనః।

సి) శ్లో॥ **పరవాంస్తు** పరాధీనో నిఘ్నః పరవశస్తథా।

పరతన్త్రం పరాయత్తః పరచ్ఛన్దశ్చ గుహ్యకః॥ - 341

- అని హలాయుధకోశము '8' నామములను పేర్కొన్నది.

డి)1. శ్లో॥ జానే తపసో వీర్యం సా బాలా **పరవతీతి** మే విదితమ్।

అలమస్మి తతో హృదయం తథాపి నేదం నివర్తయితుమ్॥

- ఇతి శాకున్తలే 3-2

"తపోబలమును ఎఱుగుదును, 'ఆ చిన్నది పరాధీనురాలు' అని నాకు తెలియును..."

2. శ్లో॥ భగవన్! **పరవాన**యం జనః

ప్రతికూలాచరితం క్షమస్వ మే।

ఇతి చోపనతాం క్షితిస్పృశం

కృతవానాసురపుష్పదర్శనాత్॥ - ర.వం. 8-8

'ఓ భగవంతుడా! నేను పరాధీనురాలిని...'

అలంకారాలు :- అత్రార్థాన్తరన్యాసాలంకారః।

ఇట సామాన్యముచే విశేషమును సమర్థించిన యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము కలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- అవైతి :- 'అవ', ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ఇణ్ - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే-లటి-పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

అవైతి - అవేతః - అవయన్తి।

संजीवनीः- भवानिति. परवान्, स्वामिपरतंत्रः भवानपि, इदं वक्ष्यमाणं, अवैति वेत्ति * शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः। भवता अनुभूयत एवेत्यर्थः, कथमित्यत्राह, हि, यस्मात्कारणात् हि हेतावधारण इत्यमरः, तव देवदारौ विषये महान् अधिकः यत्नः, महता प्रयत्नेन, रक्ष्यत इत्यर्थः, इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति, स्थातुमिति, रक्ष्यं वस्तु विनाश्य नाशं गमयित्वा, स्वयमक्षतेन अव्रणेन नियुक्तेनेति शेषः, नियोक्तुः स्वामिनः, अग्रे स्थातुं न शक्यं, सर्वधा रक्ष्यं वस्तु धेनुरूपमविनाश्यमेवेति भावः ।

అవతారిక :- సర్వధా చైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ -

శ్లో॥ కిమప్యహింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం
యశశ్శరీరే భవ మే దయాలుః ।
ఏకాన్తవిధ్వంసిషు మద్విధానాం
పిణ్డేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు ॥ 57

श्लो॥ किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यशश्शरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु॥ ५७

పదవిభాగము :- కిమ్, అపి, అహింస్యః, తవ, చేత్, మతః, అహమ్, యశశ్శరీరే, భవ, మే, దయాలుః, ఏకాన్తవిధ్వంసిషు, మద్విధానామ్, పిండేషు, అనాస్థా, ఖలు, భౌతికేషు।

అన్వయక్రమము :- కిమపి అహం తవ అహింస్యః మతశ్చేత్ మే యశశ్శరీరే దయాలుః భవ। మద్విధానామ్ ఏకాన్తవిధ్వంసిషు భౌతికేషు పిండేషు అనాస్థా ఖలు।

ప్రతిపదార్థము :- కిమపి = ఏమైనను, అహమ్ = నేను, తవ = నీకు, అహింస్యః = చంపదగని వాడనుగా, మతశ్చేత్ = ఇష్టుడనైతినేని, మే = నా, యశశ్శరీరే = కీర్తియనెడు శరీరమునందు, దయాలుః = కరుణకలవాడవు, భవ = అగుము, మద్విధానామ్ = మాబోటివారికి, ఏకాంత-విధ్వంసిషు = అవశ్యముగా నశించి పోవునట్టి, భౌతికేషు = పంచభూతముల కలయికతో ఏర్పడిన, పిండేషు = శరీరములయందు, అనాస్థా ఖలు = అపేక్ష ఉండదు గదా!

తాత్పర్యము :- నేను నీకు చంపదగని వాడనుగా ఇష్టుడనైతినేని, నా కీర్తియనెడు శరీరమునందు కరుణకలవాడవు అగుము. మాబోటి వారికి అవశ్యముగా నశించి పోవునట్టి పంచభూతముల కలయికతో ఏర్పడిన శరీరములయందు అపేక్ష ఉండదుగదా!

పాఠాన్తరాలు :- 1. ఏకాన్తవిధ్వంసిషు - భక్తోపపన్నేషు।

2. పిండేష్వనాస్థా ఖలు - పిండేషు నాస్థా ఖలు

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. కిమ్ - అవ్యయమ్ - అపి। 2. అహింస్యః - **అహింస్యః,** అహింస్యౌ, అహింస్యాః; అహింస్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. తవ - **తవ**/తే, యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. చేత్ - అవ్యయమ్। 5. మతః - **మతః,** మతౌ, మతాః; మతశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. అహమ్ - **అహమ్,** ఆవామ్, వయమ్;

అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. యశశ్శరీరే - **యశశ్శరీరే,** యశశ్శరీరయోః; యశశ్శరీరేషు, యశశ్శరీరశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 8. భవ (భవ/భవతాత్ - భవతం - భవత) - క్రియాపదమ్। 9. మే - **మే**/మమ, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకమ్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. దయాలుః - **దయాలుః**, దయాలూ, దయాలవః; దయాలుశబ్దః ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః,ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఏకాన్తవిధ్వంసిషు - ఏకాన్తవిధ్వంసిని, ఏకాన్తవిధ్వంసినోః, **ఏకాన్తవిధ్వంసిషు**; ఏకాన్తవిధ్వంసిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః। 12. మద్విధానామ్ - మద్విధస్య, మద్విధయోః, **మద్విధానామ్;** మద్విధశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 13. పిండేషు - పిండే, పిండయోః **పిండేషు**; పిండశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః।14. అనాస్థా - **అనాస్థా**, అనాస్థే, అనాస్థాః; అనాస్థాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. ఖలు - అవ్యయమ్। 16. భౌతికేషు - భౌతికే, భౌతికయోః, **భౌతికేషు**; భౌతికశబ్దః అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, సప్తమీబహువచనాన్తః।

సంధులు :-

1. అపి + అహింస్యః - అప్యహింస్యః - యణాదేశసన్ధిః।
2. అహింస్యః + తవ - అహింస్యస్తవ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. చేత్ + మతః - చేన్మతః -
4. మతః + అహమ్ - మతోఽహమ్ - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
5. పిండేషు + అనాస్థా - పిండేష్వనాస్థా - యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. అహింస్యః - హింసితుం యోగ్యః హింస్యః; హింస్యః న భవతీతి అహింస్యః (నఞ్)।
2. యశశ్శరీరే - యశ ఏవ శరీరం యశశ్శరీరమ్। (కర్మధా.) తస్మిన్।
3. ఏకాన్తవిధ్వంసిషు - ఏకాన్తం విధ్వసింనః ఏకాన్తవిధ్వంసినః, (కర్మధా.) తేషు।
4. మద్విధానామ్ - మమ విధా ఇవ మద్విధా యేషాం తే (బ.) మద్విధాః, తేషామ్।
5. అనాస్థా - న ఆస్థా అనాస్థా (నఞ్)।
6. భౌతికేషు - భూతానాం వికారాః భౌతికాః (ష.త)। తేషు।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఏకాన్తమ్ - (క్లీ.) - శబ్దార్థకల్పద్రుమః

ఎ) ఏకస్మిన్నేవ అన్తః సమాప్తిర్యస్య। అత్యన్తమ్। తత్పర్యాయః।

అతిశయః; భరః; అతివేలమ్; భృశమ్; అత్యర్థమ్; అతిమాత్రమ్; నిర్భరమ్; తీవ్రమ్; నితాన్తమ్; గాఢమ్;....

బి) 1. శ్లో॥ తేజః వా <u>నైకాన్తః</u> - కాలజ్ఞస్య మహీపతేః।
నైకమోజః ప్రసాదో వా - రసభావవిదః కవేః॥ - ఇతి మాఘే 2-83

'ఏయే సమయమందు ఏయే కార్యముల చేయవలయునదియు బాగుగా నెఱింగిన రాజులకు క్షాత్త్ర ధర్మమునే యవలంభింపవలయుననిగాని, శాంతియే పూనవలయునని గాని ఒక నియయము లేక సమయోచితముగా పై రెండున్నూ ఆశ్రయింపదగును...'

2. శ్లో॥ నాగేన్ద్రహస్తాస్త్వచి కర్కశత్వా-
దేకా<u>న్త</u>శైత్యాత్కదలీవిశేషాః।
లబ్ధ్వాపి లోకే పరిణాహి రూపం
జాతాస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః॥ - ఇతి కుమారే 1-36

3. శ్లో॥ తస్య పుత్రో మహాయోగీ - సమదృఙ్నిర్వికల్పకః।
ఏకాన్తమతిరున్నిద్రో - గూఢో మూఢ ఇవేయతే॥
- ఇతి శ్రీమద్భాగవతే 1-4-4

4. ఏకాన్తీ - నకారాంతః, (ఏకాన్తమస్త్యస్య। ఏకాన్త + ఇని।)

అలంకారాలు :- అత్రార్థాన్తరన్యాసాలంకారః।

ఇట ఉత్తరార్ధరూప సామాన్యముచే పూర్వార్ధరూప విశేషము సమర్థింపబడిన 'యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము' కలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. భవ :- 'భూ-సతాయమ్', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి ప్రార్థనాయాం లోటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।
భవ/భవతాత్ - భవతం - భవత।

संजीवनीः- किमिति । किमपि किं वा अहं तव अहिंस्यः अवध्यो मतश्चेत्, तर्हि, मे, यश एव शरीरं तस्मिन् दयाळृ भंव, ननु मुख्यमुपेक्ष्य अमुख्यशरीरे कोऽभिनिवेश इत्यत्राह, एकान्तेति, मद्विधानां मादृशानां, विवेकिनां, एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिंडेषु शरीरेषु अनास्था अनपेक्षा खलु **आस्थात्वालंबनास्थान यत्नापेक्षा सुकथ्यत** इति विश्वः ।

అవతారిక :- సౌహార్దాదనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ-

శ్లో॥ సమ్బన్ధమాభాషణపూర్వమాహు -
ర్వృత్త స్స నౌ సఙ్గతయోర్వనాన్తే ।

తద్భూతనాథానుగ! నార్హసి త్వం
సమ్బన్ధినో మే ప్రణయం విహన్తుమ్ ॥ **58**

**श्लो॥ सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः
वृत्त स्स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्॥ ५८**

పదవిభాగము :- సంబంధమ్, ఆభాషణపూర్వమ్, ఆహుః, వృత్తః, సః, నౌ, సంగతయోః, వనాన్తే, తత్, భూతనాథానుగ!, న, అర్హసి, త్వమ్, సంబంధినః, మే, ప్రణయమ్, విహన్తుమ్।

అన్వయక్రమము :- సంబంధమ్ ఆభాషణపూర్వమ్ ఆహుః। సః వనాన్తే సంగతయోః నౌ వృత్తః। తత్ హే భూతనాథానుగ! సంబంధినః మే ప్రణయం విహన్తుం నార్హసి?

ప్రతిపదార్థము :- సంబంధమ్ = స్నేహమును, ఆభాషణ పూర్వమ్ = మాటలాడుటయే కారణముగా కలిగినదానినిగా, ఆహుః = చెప్పుదురు. వనాన్తే = వన సమీపమున, సంగతయోః = కలసికొన్న, నౌ = మనకిరువురుకు, సః + వృత్తః = అది జరిగినది. తత్ = అందువలన, హే భూతనాథానుగ! = ఓ ఈశ్వరకింకరుడవగు సింహమా!, మే = నాయొక్క, ప్రణయమ్ = యాచ్ఞను (ప్రీతితో చేసే అభ్యర్థనను), విహన్తుమ్ = నిరాకరించుటకు, నార్హసి = యోగ్యుడవు కావు.

తాత్పర్యము :- స్నేహమును, మాటలాడుటయే కారణముగా కలిగినదానినిగా చెప్పుదురు. వనసమీపమున కలిసికొన్న మనకిరువురుకు అది జరిగినది. అందువలన ఓ ఈశ్వర కింకరుడవగు సింహమా! నాయొక్క ప్రార్థనను నిరాకరింపదగవు.

పాఠాన్తరాలు :-

1. వృత్తః - జాతాః - జాతః - వృతః।
2. విహన్తుమ్ - విహాతుం - నిహన్తుమ్ - విహర్తుమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. సంబంధమ్ - **సంబంధం**, సంబంధౌ, సంబంధాన్; సంబంధశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆభాషణపూర్వమ్ - **...పూర్వమ్,** ...పూర్వౌ, ...పూర్వాన్; ఆభాషణపూర్వశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఆహుః - క్రియాపదమ్। 4. వృత్తః - **వృత్తః**, వృత్తౌ, వృత్తాః వృత్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. నౌ - మమ/మే, ఆవయోః/**నౌ**, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 6. వనాన్తే - **వనాన్తే**, వనాన్తయోః, వనాన్తేషు; వనాన్తశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః।7. తత్ - అవ్యయమ్। 8. భూతనాథానుగ - **హే భూతనాథానుగ!**, హే భూతనాథానుగౌ, హే భూతనాథానుగాః; భూతనాథానుగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 9. అర్హసి - క్రియాపదమ్। 10. త్వమ్ - **త్వమ్**, యువామ్, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. సంబంధినః - **సంబంధినః,** సంబంధినోః, సంబంధినామ్; సంబంధిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. మే - మమ/**మే**, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. ప్రణయమ్ - **ప్రణయమ్**, ప్రణయౌ, ప్రణయాన్; ప్రణయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 14. విహన్తుమ్ - తుమున్నన్తమవ్యయమ్।

సంధులు :-

1. వృత్తః + సః - వృత్తస్సః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. సంగతయోః + వనాన్తే - సంగతయోర్వనాన్తే - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. న + అర్హసి - నార్హసి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. సంబంధినః + మే - సంబంధినో మే - ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు :-

1. ఆభాషణపూర్వమ్ - ఆభాషణం పూర్వం యస్య సః ఆభాషణపూర్వమ్ (బ.)।
2. వనాన్తే - వనస్య అంతః వనాన్తః (ష.త.) తస్మిన్।
3. భూతనాథానుగ - భూతానాం నాథః భూతనాథః (ష.త.); భూతనాథస్య అనుగః భూతనాథానుగః (ష.త.), తస్య సంబుద్ధిః।
4. సంబంధినః - సంబంధః అస్యాస్తీతి సంబంధీ। తస్య।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రణయః :-

ఎ) 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' (సూ. 3.3.24)

శ్రాయః। నాయః। భావః। అనుపసర్గే కిమ్। ప్రశ్రయః। ప్రణయః। ప్రభవః। ప్రభావో రాజ్ఞ ఇతి ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాసః। కథం 'రాజ్ఞోనయ' ఇతి। బహులకాత్।

బి) (పుం.) - ప్రణయనమ్। ప్ర + ణీ + 'ఏరచ్' ఇతి అచ్। ప్రేమః। ప్రీత్యా ప్రార్థనమ్; ప్రశ్రయః। ప్రసరః।

సి) శ్లో॥ ...ప్రసాదః **ప్రణయః** స్మృతః।

- అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ మహదపి పరదుఃఖం శీతలం సమ్య**గాహుః**
ప్రణయమగణయిత్వా యన్మమాపద్గతస్య।

అధరమివ మదాన్ధా పాతుమేషా ప్రవృత్తా
ఫలమభిముఖపాకం రాజ జమ్బూద్రుమస్య॥
- ఇతి విక్రమోర్వశీయే 4-13

2. శ్లో॥ సఖేతి మత్వా ప్రసభం యదుక్తం హేకృష్ణ! హే యాదవ! హే సఖేతి!
అజానతా మహిమానం తవేమం మయా ప్రమదాత్**ప్రణయేన** వాపి॥
- శ్రీ మద్భగవద్గీతా 11-41

'నీయొక్క ఈ మాహాత్మ్యమును ఎఱుంగని నా చేత పొరబాటువలనగాని, **చనువుచేత**గాని, స్నేహితుడవని తలంచి ఓ కృష్ణా! ఓ యాదవా! ఓ మిత్రమా! అని అవినయముగా ఏది పలికితినో...'

3. 'మిత్రుని కోరికను భంగపఱుపరాద'నునది ఇట బోధితమైన విషయము.

అలంకారాలు :- అత్రార్థాన్తరన్యాసాలంకారః॥

ఇట సామాన్యముచే విశేషమును సమర్థించిన 'యర్థాన్తరన్యాసాలంకారము' కలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. **ఆహుః** - 'బ్రూఞ్ - వ్యక్తాయాం వాచి', (అదాది (2) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి- పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః
ఆహ - ఆహతుః - **ఆహుః॥**

2. **అర్హసి** - 'అర్హ - పూజాయామ్', (భ్వాది (1)) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః॥
అర్హసి - అర్హథః - అర్హథ॥

संजीवनीः- संबंधमिति । संबंधं सख्यं, आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तं, आहुः स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः। सः तादृक्संबंधः, वनान्ते संगतयोः नौ आवयोः, वृत्तः जातः, तत्ततः, हे भूतनाथानुग! शिवानुचर, एतेन, तस्य महत्वं सूचयति, अतएव संबधिनः, मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञां, **प्रणयस्स्यात्परिचये याच्ञायां सौहृदेऽपि** चेति यादवः, **प्रणयास्त्वमी विस्रंभयाच्ञांप्रेमाण** इत्यमरश्च, विहन्तुं नार्हसि ।

అవతారిక :- గాం ముక్తవతే దిలీపః స్వదేహముపానయత్॥

**శ్లో॥ తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీపః
సద్యః ప్రతిష్టమ్భవిముక్తబాహుః ।
స న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహ
ముపానయత్ పిణ్డమివామిషస్య॥ 59**

**श्लो। तथेति गामुक्तवते दिलीपः
सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रं हरये स्वदेह
मुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य।। ५९**

పదవిభాగము :- తథా, ఇతి, గామ్, ముక్తవతే, దిలీపః, సద్యః, ప్రతిష్టంభవిముక్త బాహుః, సన్న్యస్తశస్త్రః, హరయే, స్వదేహమ్, ఉపానయత్, పిండమ్, ఇవ, ఆమిషస్య॥

అన్వయక్రమము :- తథా + ఇతి గాం ముక్తవతే హరయే సద్యః ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః దిలీపః స న్యస్తశస్త్రస్సన్ స్వదేహమ్ ఆమిషస్య పిండమివ ఉపానయత్॥

ప్రతిపదార్థము :- తథా + ఇతి = అట్లే అని, గామ్ = నందినీ ధేనువును, ముక్తవతే = విడిచినదగు, హరయే = సింహముకొఱకు, సద్యః = తత్ క్షణమున, ప్రతిష్టంభ + విముక్త + బాహుః = స్తంభనము నుండి విడువబడిన బాహువులుగల, దిలీపః = దిలీపమహారాజు, సన్న్యస్త శస్త్రస్సన్ = వీడిన ఆయుధములు కలవాడగుచు, స్వదేహమ్ = తన శరీరమును, ఆమిషస్య పిండమ్+ఇవ = మాంసపు ముద్దనువలె, ఉపానయత్ = సమర్పించెను.

తాత్పర్యము :- 'అట్లే అని' నందినీ ధేనువును విడిచినదగు సింహము కొఱకు - తత్ క్షణమున స్తంభమునుండి విడువబడిన బాహువులుగల దిలీపమహారాజు - ఆయుధములను వీడిన వాడగుచు తన శరీరమును మాంసపు ముద్దనువలె సమర్పించెను.

విభక్తులు/క్రియలు :-1. తథా-ఇతి - ద్వే అవ్యయమపదే॥ 2. గామ్ - **గాం**, గావౌ, గాః; గోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః॥ 3. ముక్తవతే - **ముక్తవతే,** ముక్తవద్భ్యాం, ముక్తవద్భ్యః; ముక్తవచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః॥ 4. దిలీపః - **దిలీపః**, దిలీపౌ, దిలీపాః; దిలీపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 5. సద్యః - అవ్యయమ్॥ 6. ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః - **...బాహుః**, ...బాహూ, ...బాహవః; ...బాహుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః॥ 7. సన్న్యస్తశస్త్రః - **సన్న్యస్తశస్త్రః**, సన్న్యస్తశస్త్రౌ, సన్న్యస్తశస్త్రాః; సన్న్యస్తశస్త్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః॥ 8. హరయే - **హరయే**, హరిభ్యాం, హరిభ్యః; హరిశబ్దః, ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః॥ 9. స్వదేహమ్ - **స్వదేహం**, స్వదేహౌ, స్వదేహాన్; స్వదేహశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః॥ 10. ఉపానయత్ - క్రియాపదమ్॥ 11. పిండమ్ - **పిండం**, పిండౌ, పిండాన్; పిండశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 12. ఇవ - అవ్యయమ్॥ 13. ఆమిషస్య - **ఆమిషస్య**, ఆమిషయోః, ఆమిషాణామ్; ఆమిషశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః॥

సంధులు :-

1. తథా + ఇతి - తథేతి - గుణసన్ధిః।
2. సన్న్యస్తశస్త్రః + హరయే - సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే - ఉత్వాదేశః।
3. ఇవ + ఆమిషస్య - ఇవామిషస్య - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ప్రతిష్టమ్భవిముక్తబాహుః - ప్రతిష్టంభేన విముక్తౌ ప్రతిష్టంభనవిముక్తౌ (తృ.త.) ప్రతిష్టమ్భవిముక్తౌ బాహూ యస్య సః ప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః (బ.)।
2. సన్న్యస్తశస్త్రః - సన్న్యస్తాని శస్త్రాణి యేన సః సన్న్యస్తశస్త్రః (బ.)।
3. స్వదేహమ్ - స్వస్య దేహః స్వదేహః (ష.త.) తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. హరిః - (పుం.)

ఎ) 'హృపిషిరుహివృతివిదిఛిదికీర్తిభ్యశ్చ' ఇన్।
'హరిత్విష్ణావహావిన్ద్రే భేకే **సింహే** హయే రవౌ।
చన్ద్రే కీలే ప్లవంగే చ యమే వాతే చ కీర్తితః।'
పేషిర్వ్రజమ్। రోహిర్వ్రతీ। వర్తిః। వేదిః ఛే దిశ్ఛేత్తా। కీర్తిః।

శ్లో॥ కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా-
జ్జనో మృగాణామివ యత్తవ స్తవమ్।
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర-
ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా। - మాఘే 1-39

హరిర్విష్ణురేవ హరిః సింహః **శ్లిష్టరూపకమ్।** - అని పాణినిసూత్రవ్యాఖ్య

బి) శ్లో॥ ...హరిర్మృగపతిః పంచాననః కేసరీ.
హర్యయక్షో నఖరాయుధో మృగరిపుః సింహశ్చ కంఠీరవః॥ 214
- అని హలాయుధకోశము '9' నామములను పేర్కొన్నది.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

ఉపమానము - మాంసపు ముద్ద; ఉపమేయము - దిలీపుని దేహము; సా :- (సింహమునకు) అర్పించుట (అనుగామిధర్మము) వా :- ఇవ;

క్రియాదర్శము :- ఉపానయత్ - 'ఉప, ఆఙ్', ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్, 'ణీఞ్ - ప్రాపణే' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి - పరస్మైపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః।

ఉపానయత్ - ఉపానయతాం - ఉపానయన్।

संजीवनीः- तथेति। तथेति गां मुक्तवते त्यक्तवते हरये सिंहाय। कपौ सिंहे च सौवर्णे वर्णे विष्णौ हरिं विदु रिति शाश्वतः।सद्यः तत् क्षणे - प्रतिष्टम्भात् निर्बन्धात् - विमुक्तबाहुः मुक्तहस्तः, दिलीपः, सन्न्यस्तशस्त्रः - त्यक्तायुधः सन् स्वदेहं, आमिषस्य, मांसस्य, **पललं क्रव्यमामिष** मित्यमरः। पिंडं, कबळमिव, उपानयत् समपितवान्। एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ।

అవతారిక :- తదా రాజ్ఞః ఉపరి పుష్పవృష్టిః పపాత।

శ్లో॥ **తస్మిన్ క్షణే పాలయితుః ప్రజానా -**
ముత్పశ్యతః సింహనిపాతముగ్రమ్
అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః
పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా ॥ **60**

श्लो॥ **तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना -**
मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६०

పదవిభాగము :- తస్మిన్, క్షణే, పాలయితుః, ప్రజానామ్, ఉత్పశ్యతః, సింహనిపాతమ్, ఉగ్రమ్, అవాఙ్ముఖస్య, ఉపరి, పుష్పవృష్టిః, పపాత, విద్యాధరహస్తముక్తౌ।

అన్వయక్రమము :- తస్మిన్ క్షణే ఉగ్రం సింహనిపాతమ్ ఉత్పశ్యతః అవాఙ్ముఖస్య ప్రజానాం పాలయితుః ఉపరి విద్యాధరహస్తముక్తా పుష్పవృష్టిః పపాత।

ప్రతిపదార్థము :- తస్మిన్ క్షణే = ఆ క్షణమున, ఉగ్రమ్ = భయంకరమగు, సింహనిపాతమ్ = సింహపు నిపాతనమునుగూర్చి, ఉత్పశ్యతః = ఊహించుచున్నట్టియు, అవాఙ్ముఖస్య = అధోముఖుడైనట్టియు, ప్రజానాం పాలయితుః = ప్రజా పరిపాలకుడైన దిలీపమహారాజు యొక్క, ఉపరి = పైన, విద్యాధరహస్తముక్తా = విద్యాధరులయొక్క హస్తములచేత విడువబడిన, పుష్టవృష్టిః = పూలజల్లు, పపాత = పడెను.

తాత్పర్యము :- ఆ క్షణమున భయంకరమగు సింహనిపాతనమును గూర్చి ఊహించు చున్నట్టియు, అధోముఖుడైనట్టియు, ప్రజాపరిపాలకుడున్ను ఐన దిలీపుని పైన విద్యాధరులు (హస్తములచేత విడువబడిన) పూలజల్లు కురిపించిరి.

పాఠాన్తరాలు :- 1. హస్తముక్తా - ముక్తహస్తా - హస్తముక్తః।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తస్మిన్ - **తస్మిన్**, తయోః, తేషు; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. క్షణే - **క్షణే**, క్షణయోః, క్షణేషు; క్షణశబ్దః, అకారాన్తః

పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. పాలయితుః - **పాలయితుః**, పాలయిత్రోః, పాలయితౄణామ్; పాలయితృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. ప్రజానామ్ - ప్రజాయాః, ప్రజయోః, **ప్రజానామ్**; ప్రజాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః । 5. ఉత్పశ్యతః - **ఉత్పశ్యతః**, ఉత్పశ్యతోః, ఉత్పశ్యతామ్; ఉత్పశ్యచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. సింహనిపాతమ్ - **సింహనిపాతం**, సింహనిపాతౌ, సింహనిపాతాన్; సింహనిపాతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. ఉగ్రమ్ - **ఉగ్రం**, ఉగ్రౌ, ఉగ్రాన్; ఉగ్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అవాఙ్ముఖస్య - **అవాఙ్ముఖస్య**, అవాఙ్ముఖయోః, అవాఙ్ముఖానామ్; అవాఙ్ముఖశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. ఉపరి - అవ్యయమ్। 10. పుష్పవృష్టిః - **పుష్పవృష్టిః**, పుష్పవృష్టీ, పుష్పవృష్టయః; పుష్పవృష్టిశబ్దః ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. పపాత - క్రియాపదమ్। 12. విద్యాధరహస్తముక్తా - **...ముక్తా**, ...ముక్తే, ...ముక్తాః ; ...ముక్తాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ఉత్పశ్యతః + సింహనిపాతమ్ - ఉత్పశ్యతస్సింహనిపాతమ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః
2. అవాఙ్ముఖస్య + ఉపరి - అవాఙ్ముఖస్యోపరి - గుణసంధిః।

సమాసాలు :-

1. సింహనిపాతమ్ - సింహస్య నిపాతః సింహ నిపాతః (ష.త.)। తమ్।
2. అవాఙ్ముఖస్య - అవాక్ ముఖం యస్య సః, అవాఙ్ముఖః (బ.)। తస్య।
3. పుష్పవృష్టిః - పుష్పాణాం వృష్టిః పుష్పవృష్టిః (ష.త.)।
4. విద్యాధరహస్తముక్తా - విద్యాధరాణాం హస్తాః విద్యాధరహస్తాః (ష.త.). విద్యాధరహస్తైః ముక్తా విద్యాధరహస్తముక్తా (తృ.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఎ) అవాక్ (చ్) (త్రి.) -

1. నాస్తి వాక్ యస్య సః। క్విబన్తవచ్ ధాతోర్నఙ్సమాసేఽ యం ప్రయోగః। అధోముఖమ్।
2. అవపూర్వ - అఞ్చ్ ధాతోః ప్రయోగః। దక్షిణం; వాక్యరహితః। మూకః।
3. అవాఙ్ముఖీ - (స్త్రీ.)

బి) అవాక్ - అవ్యయమ్। 1. అవాక్ ముఖం యస్య సః అవాఙ్ముఖః (బ.)।

2. శ్లో॥ ఊర్ధ్వతిర్యగవాక్ సర్గో రుద్రసర్గస్తథైవ చ।
అర్ధనారీ నరస్యాథ యతః స్వాయంభువో మనః॥
- శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణే - 12-12

3. శ్లో॥ జనాస్తదాలోకపథా త్ప్రతిసంహృతచక్షుషః।
తస్థుస్తేఽ వాఙ్ముఖాః సర్వే ఫలితా ఇవ శాలయః॥
- ఇతి రఘువంశే 15-78

'ప్రజలు తలలు వంచి నిలుచుండిరని...'

2. విద్యాధరః - (పుం.)

ఎ) విద్యాం మన్త్రాదికం ధరతి పచాదిత్వాదచ్। పుష్పదన్తాదిః।

బి) శ్లో॥ యక్షరాక్షసగన్ధర్వసిద్ధకిన్నర గుహ్యకాః।
విద్యాధరాప్సరో భూతపిశాచా దేవయోనయః॥
- అని హలాయుధకోశము '11' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ లోకేఽ స్మిన్ గణశస్తాని మన్త్రవిద్యావిచారిణామ్।
విద్యాధరాస్తథాన్యేఽ పి విద్యాబలసమన్వితాః॥ - ఇతి వహ్ని పురాణే.

క్రియాదర్శము :- పపాత - 'పత్ల - గతౌ' (భ్వాది (1)), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

పపాత - పేతతుః - పేతుః।

శ్లో॥ రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః
పపాత భూమౌ సహ సైనికాశ్రుభిః।
నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం
సహోత్థితః సైనికహర్షనిస్వనైః॥ - ఇతి రఘువంశే 3-61

संजीवनीः- तस्मिन्निति। तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातं, उत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य, तर्कयत इत्यर्थः, अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य, प्रजानां पालयितुः, राज्ञः, उपरि उपरिष्टात्, उपर्युपरिष्टा दिति निपातः विद्याधराणां देवताविशेषाणां हस्तैः, मुक्ता, पुष्पवृष्टिः, पपात अपतत् ।

అవతారిక :- ఉత్తిష్ఠ వత్సేతి వచో నిశమ్యోత్థితః గామ్ దదర్శ। న సింహమ్।

**శ్లో॥ ఉత్తిష్ఠ వత్సేత్యమృతాయమానం
వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితస్సన్ ।
దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం
గామగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహమ్ ॥ 61**

**श्लो।। उत्तिष्ट वत्सेत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितस्सन्।**

ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम्॥ ६१

పదవిభాగము :- ఉత్తిష్ఠ, వత్స! ఇతి, అమృతాయమానమ్, వచః, నిశమ్య, ఉత్థితమ్, ఉత్థితః, సన్, దదర్శ, రాజా, జననీమ్, ఇవ, స్వామ్, గామ్, అగ్రతః, ప్రస్రవిణీమ్, న, సింహమ్।

అన్వయక్రమము :- రాజా అమృతాయమానమ్ ఉత్థితం 'హే వత్స! ఉత్తిష్ఠ' ఇతి వచః నిశమ్య ఉత్థితస్సన్ అగ్రతః ప్రస్రవిణీం గాం స్వాం జననీమివ దదర్శ। సింహం న దదర్శ।

ప్రతిపదార్థము :- రాజా = దిలీపమహారాజు, హే వత్స = ఓ బిడ్డా!, ఉత్తిష్ఠ = లెమ్ము, ఇతి = అని, అమృతాయమానమ్ = అమృతము వలెనున్న, ఉత్థితమ్ = జనించిన, వచః = మాటను, నిశమ్య = విని, ఉత్థితస్సన్ = లేచిన వాడగుచు (తలపైకి ఎత్తినవాడగుచు) అగ్రతః = ఎదుట, ప్రస్రవిణీమ్ = పాలుకురియుచున్న దగు, గామ్ = నందినీ ధేనువును, స్వామ్ = స్వకీయమైన, జననీమివ = తల్లిని వలె, దదర్శ = చూచెను. న సింహమ్ = సింహము లేదు.

తాత్పర్యము :- దిలీపమహారాజు - 'ఓ బిడ్డా లెమ్ము' అని అమృతము వలెనున్న మాటను విని లేచిన వాడగుచు ఎదుట పాలుకురియుచున్నదగు నందినీ ధేనువును తన తల్లినివలె చూచెను. సింహము (అంతర్ధానమైనది) లేదు.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రస్రవిణీమ్ - ప్రస్రవినీమ్, ప్రస్రవిణీం, ప్రసవణీం, ప్రస్రవణీం, ప్రస్రవినీం, ప్రస్రవిణీమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఉత్తిష్ఠ - క్రియాపదమ్। 2. వత్స - **హే వత్స**, హే వత్సౌ, హే వత్సాః; వత్సశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 3. ఇతి-న-ఇవ- త్రీణి పదాని అవ్యయాని। 4. అమృతాయమానమ్ - **అమృతాయమానం,** అమృతాయమానే, అమృతాయమానాని; అమృతాయమానశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. వచః - **వచః**, వచసీ, వచాంసి; వచశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. నిశమ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 7. ఉత్థితమ్ - **ఉత్థితం**, ఉత్థితే, ఉత్థితాని; ఉత్థితశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఉత్థితః - **ఉత్థితః**, ఉత్థితౌ, ఉత్థితాః; ఉత్థితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. సన్ - **సన్**, సన్తౌ, సన్తః; సచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. దదర్శ - క్రియాపదమ్। 11. జననీమ్ - **జననీమ్**, జనన్యౌ, జననీః; జననీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. స్వామ్ - **స్వామ్,** స్వే, స్వాః; స్వాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. గామ్ - **గామ్,** గావౌ, గాః; గోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 14. అగ్రతః - 'తసిల్'ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 15. ప్రస్రవిణీమ్ - **ప్రస్రవిణీం**, ప్రస్రవిణ్యౌ, ప్రస్రవిణీః ప్రస్రవిణీశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 16. సింహమ్ - **సింహమ్,** సింహౌ, సింహాన్; సింహశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. వత్స + ఇతి - వత్సేతి - గుణసన్ధిః।
2. ఇతి + అమృతాయమానమ్ - ఇత్యమృతా... - యణాదేశసన్ధిః।
3. వచః + నిశమ్య - వచో నిశమ్య - ఉత్వాదేశః।
4. నిశమ్య + ఉత్థితమ్ - నిశమ్యోత్థితమ్ - గుణసన్ధిః।
5. ఉత్థితః + సన్ - ఉత్థితస్సన్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

సమాసాలు :-

1. అమృతాయమానమ్ - అమృతవదాచరతీతి అమృతాయమానమ్। తత్।
2. ప్రస్రవిణీమ్ - ప్రస్రవః అస్యా అస్తీతి ప్రస్రవిణీమ్। తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వత్సః - (పుం.)

ఎ) వదతీతి, వద్ + 'వృతౄవదిహనికభికషిభ్య సః' ఇతి సః।(ఉణాది 3-61) గోశిశుః । పుత్రాదిః।

బి) తర్ణకః స్మర్యతే **వత్సో....** - అని హలాయుధము

సి) 1. శ్లో॥ న **వత్స**! నృపతేర్ధిష్ణ్యం భవానారోఢుమర్హతి।
న గృహీతో మయా యత్త్వం కుక్షావపి నృపాత్మజ!॥
- ఇతి భాగవతే 4-8-11

2. 'అయి **వత్స**! కృతం కృతమతివినయేన కిమపరాద్ధం వత్సేన.
- ఇతి ఉత్తరరామచరితే.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

ఉపమానము - దిలీపుని జనని; ఉపమేయము - నందినీ ధేనువు; సా.ధ :- ప్రేమతో బాలు కార్చుట (అనుగామి ధర్మము); వా :- ఇవ; ఇంకను, 'అమృతాయమానం వచః ' అనుచోట ధర్మ-వాచక - లుప్తోపమ' యును గలదు.

క్రియాదర్శము :- 1. దదర్శ - 'దృశిర్ - ప్రేక్షణే' (భ్వాది(1)), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

దదర్శ - దదృశతుః - దదృశుః

2. **ఉత్తిష్ఠ** :- 'ఉత్' పూర్వకాత్ 'ష్ఠా - గతినివృత్తౌ' (భ్వాది(1)) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ఉత్తిష్ఠ/ఉత్తిష్ఠతాత్ - ఉత్తిష్ఠతం - ఉత్తిష్ఠత

శ్లో॥ కౌసల్యా సుప్రజా! రామ! పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే।
ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల! కర్తవ్యం దైవమాహ్నికమ్।

శ్లో॥ **ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ** గోవిన్ద! **ఉత్తిష్ఠ** గరుడధ్వజ
ఉత్తిష్ఠ కమలాకాన్త! త్రైలోక్యం మంగలం కురు।

- అని శ్రీ వేంకటేశ్వరసుప్రభాతమ్।

ఇట 'శ్రీ ప్రతివాది భయంకరమ్ అణ్ణన్' గారు అనుగ్రహించిన వ్యాఖ్యానమున్ను అనుసంధానము చేసుకొందురుగాక.

संजीवनीः- उत्तिष्ठेति। राजा दिलीपः, अमृतवदाचरतीति अमृतायमानं, उपमानादाचारे क्यच्, ततश्शानच्, उत्थितमुत्पन्नं हे वत्स! उत्तिष्ठेति वचो निशम्य श्रुत्वा उत्थितस्सन् अग्रतः अग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्या अस्तीति प्रस्रविणी तां गां स्वां जननीमिव ददर्श, सिंहं तु न ददर्श ।

అవతారిక :- విస్మితం రాజానం ధేనురువాచ -

శ్లో॥ తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో!
మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి।
ఋషిప్రభావాన్మయి నాన్తకోఽపి
ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః ॥ 62

श्लो॥ तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो!
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः॥ ६२

పదవిభాగము :- తమ్, విస్మితమ్, ధేనుః, ఉవాచ, సాధో!, మాయామ్, మయా, ఉద్భావ్య, పరీక్షితః, అసి, ఋషిప్రభావాత్, మయి, న, అంతకః, అపి, ప్రభుః, ప్రహర్తుమ్, కిముత, అన్యహింస్రాః।

అన్వయక్రమము :- విస్మితం తం ధేనుః ఉవాచ। హే సాధో! మయా మాయామ్ ఉద్భావ్య పరీక్షితః అసి ఋషిప్రభావాత్ అంతకోఽపి మయి ప్రహర్తుం ప్రభుః న అన్యహింస్రాః కిముత ప్రభవః న।

ప్రతిపదార్థము :- విస్మితమ్ = ఆశ్చర్యచకితుడైన, తమ్ = ఆ దిలీపమహారాజును గూర్చి, ధేనుః = నందినీ ధేనువు, ఉవాచ = ఇట్లనెను. హే సాధో = ఓ సత్పురుషా! దిలీపా!, మయా = నాచేత, మాయామ్ = మాయను, ఉద్భావ్య = కల్పించి, పరీక్షితః = పరీక్షింపబడినవాడవు, అసి = అయితివి. ఋషిప్రభావాత్ = వసిష్ఠముని మాహాత్మ్యము వలన, అంతకోఽపి = యముడున్ను, మయి = నాయెడల, ప్రహర్తుం ప్రభుః న = ప్రహరణము చేయ సమర్థుడు కాడు. అన్యహింస్రాః = ఇతర ఘాతుక మృగములు, కిముత = ఇంకనెంత? న ప్రభవః = సమర్థములైనవి కావు.

తాత్పర్యము :- ఆశ్చర్యచకితుడైన ఆ దిలీపమహారాజును గూర్చి నందినీ ధేనువు ఇట్లనెను. 'ఓ సత్పురుషా! దిలీపా! నా చే మాయను కల్పించి పరీక్షింపబడినవాడవైతివి, వసిష్ఠముని ప్రభావమువలన యముడున్ను నా యెడల ప్రహరణము చేయ సమర్థుడు కాడు. ఇతర ఘాతక మృగములు సమర్థములైనవి కావు.

పాఠాన్తరాలు :- 1.ఋషి...- గురు... 2. హింస్రాః - హింస్రః - ...హింస్రైః।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తమ్ - **తమ్**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. విస్మితమ్ - **విస్మితమ్**, విస్మితౌ, విస్మితాన్; విస్మితశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ధేనుః - **ధేనుః**, ధేనూ, ధేనవః; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. ఉవాచ - క్రియాపదమ్। 5. సాధో - **హే సాధో**, హే సాధూ, హే సాధవః; సాధుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 6. మాయామ్ - **మాయామ్**, మాయే, మాయాః; మాయాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః ।7. మయా - **మయా**, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. ఉద్భావ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 9. పరీక్షితః - **పరీక్షితః**, పరీక్షితౌ, పరీక్షితాః; పరీక్షితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. అసి - క్రియాపదమ్। 11. ఋషిప్రభావాత్ - **ఋషిప్రభావాత్**, ఋషిప్రభావాభ్యాం, ఋషిప్రభావేభ్యః; ఋషిప్రభావశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 12. మయి - **మయి**, ఆవయోః, అస్మాసు; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః 13. న - అవ్యయమ్। 14. అంతకః - **అంతకః**, అంతకౌ, అంతకాః; అంతకశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. ప్రభుః - **ప్రభుః**, ప్రభూ, ప్రభవః; ప్రభుశబ్దః , ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 16. ప్రహర్తుమ్ -తుమున్నన్తమవ్యయమ్। 17. కిముత - అవ్యయమ్। 18. అన్యహింస్రాః - **అన్యహింస్రః** అన్యహింస్రౌ, అన్యహింస్రాః; అన్యహింస్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ధేనుః + ఉవాచ - ధేనురువాచ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. పరీక్షితః + అసి - పరీక్షితోఽసి - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
3. న + అన్తకః - నాన్తకః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. అన్తకః + అపి - అన్తకోఽపి - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
5. కిముత + అన్యహింస్రాః - కిముతాన్యహింస్రాః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ఋషిప్రభావాత్ - ఋషేః ప్రభావః ఋషిప్రభావః (ష.త.)। తస్మాత్।
2. అన్యహింస్రాః - అన్యే చ తే హింస్రాశ్చ అన్యహింస్రాః (కర్మధా.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అంతకః - (పుం.)

ఎ) అన్తం వినాశం కరోతి।

బి) అన్త + కరోత్యర్థే ణిచ్, తతో ణ్వుల్। యమః।

సి) శ్లో॥ శమనః సమవర్తీ చ ప్రేతపతిః పితృపతిశ్చ కీనాశః।
వైవస్వతః కృతాన్తః కాలిన్దీసోదరః కాలః॥ 71

శ్లో॥ **అన్తకో** ధర్మరాజశ్చ యమో దణ్డధరో హరిః।
దక్షిణాశాపతిః సద్భిః శ్రాద్ధదేవశ్చ కథ్యతే॥ 72

- అని హలాయుధకోశము '16' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) **'నాన్తకః** సర్వభూతానాం తృప్యతి' - పంచతంత్రే 1-137

అలంకారాలు :- అత్రార్థాపత్తిరలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

'కైముత్యేనార్థసంసిద్ధిః కావ్యార్థాపత్తిరిష్యతే'।

కైముత్యముచేత ఇష్టార్థసిద్ధి వర్ణితమైన యెడల, అది 'కావ్యార్థాపత్తి' యన్న యలంకారమగును. ఇది లక్షణము. 'కిముతః' అని యనగా 'ఇంకనెంత' యని యర్థము. 'కిముతస్య భావః కైముత్యమ్'। అభిలషితమైన అర్థమును పొందుట **'అర్థాపత్తి'.**

'యముడే సమర్థుడు కాడు. ఇంక క్రూరమృగముల మాటేమి? అన్నది లక్ష్యము. కనుక ఇట 'అర్థాపత్తిరలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. ఉవాచ - 'వచ - పరిభాషణే' (అదాది (2)) ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ఉవాచ - ఊచతుః - ఊచుః।

2. అసి - 'అస - భువి', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానసామీప్యే భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అసి - స్థః - స్థ।

संजीवनी:- तमिति। विस्मितं आश्चर्यगतं, कर्तरि क्तः। तं दिलीपं, धेनुरुवाच, किमत्यित्राह - हे साधो! मया माया उद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि, ऋषिप्रभावात् अन्तकोपि मयि प्रहर्तुं न प्रभुः न समर्थः, अन्ये हिंस्राः घातुकाः **शरारुर्घातुको हिंस्र** इत्यमरः। **नमि कंपी** त्यादिना र प्रत्ययः, किमुत सुष्ठु न प्रभव इति योज्यं, **बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भर** इत्यमरः ।

అవతారిక :- గురౌ భక్త్యా మయ్యానుకమ్పయా చ తే ప్రీతాస్మి।

శ్లో॥ భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకమ్పయా చ
ప్రీతాస్మి తే పుత్ర! వరం వృణీష్వ ।
న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి -
మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్ ॥ 63

श्लो।। भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र! वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूति -
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्।। ६३

పదవిభాగము :- భక్త్యా, గురౌ, మయి, అనుకమ్పయా, చ, ప్రీతా, అస్మి, తే, పుత్ర!, వరమ్, వృణీష్వ, న, కేవలానామ్, పయసామ్, ప్రసూతిమ్, అవేహి, మామ్, కామదుఘామ్, ప్రసన్నామ్।

అన్వయక్రమము :- హేపుత్ర! గురౌ భక్త్యా మయి అనుకమ్పయా చ తే ప్రీతా అస్మి। వరం వృణీష్వ। మాం కేవలానామ్ పయసాం ప్రసూతిం న అవేహి। కిన్తు ప్రసన్నాం కామదుఘామ్ అవేహి।

ప్రతిపదార్థము :- హే పుత్ర = ఓ పుత్రా, దిలీపా!, గురౌ భక్త్యా = గురునియందు భక్తిచేతను, మయి+అనుకమ్పయా చ = నాయందు దయచేతను, తే = నీకొఱకు, ప్రీతా+అస్మి = సంతుష్టురాలనైతిని, వరం వృణీష్వ = వరమును కోరుకొనుము. మామ్ = నన్ను, కేవలానామ్ = కేవలము, పయసామ్ = పాలకు, ప్రసూతిమ్ = కారణమైన దానినిగా, న+అవేహి = భావింపకుము, కిన్తు = మఱేమనిన, ప్రసన్నామ్ = ప్రసన్నురాల నైన నన్ను, కామదుఘామ్ = ఇష్టార్థములను పిండు దానినిగా, అవేహి = తెలియుము.

తాత్పర్యము :- ఓ పుత్రా, దిలీపా! గురునియందు భక్తిచేతను, నాయందు దయచేతను, నీయెడల సంతుష్టురాలనైతిని. వరమును కోరుకొనుము. నన్ను కేవలం పాలకు కారణమైన దానినిగా భావింపకుము. ప్రసన్నురాలనైన నన్ను ఇష్టార్థములను ప్రసాదించుదానినిగా తెలియుము.

పాఠాన్తరాలు :- 1. పుత్ర - వత్స - హన్త। 2. అవైహి - అవేహి।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. భక్త్యా - **భక్త్యా**, భక్తిభ్యాం, భక్తిభిః; భక్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 2. గురౌ - **గురౌ**, గుర్వోః, గురుషు; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. మయి - **మయి**, ఆవయోః, అస్మాసు; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. అనుకమ్పయా - **అనుకమ్పయా**, అనుకమ్పాభ్యాం, అనుకమ్పాభిః; అనుకమ్పాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః । 5. చ,న - ద్వౌ వ్యయపదే। 6. ప్రీతా - **ప్రీతా**, ప్రీతే, ప్రీతాః; ప్రీతాశబ్దః, ఆకారాన్తః , స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. అస్మి - (అస్మి-స్వః-స్మః) - క్రియాపదమ్। 8. తే - తుభ్యం/**తే,** యువాభ్యాం, యుష్మభ్యం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 9. పుత్ర - **హే పుత్ర!**, హే పుత్రౌ, హే పుత్రాః; పుత్రశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 10. వరమ్ - **వరం**, వరౌ, వరాన్; వరశబ్దః అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. వృణీష్వ - (**వృణీష్వ,** వృణీయాథాం, వృణీధ్వం) క్రియాపదమ్। 12. కేవలానామ్ - కేవలస్య, కేవలయోః, **కేవలానామ్**; కేవలశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 13. పయసామ్ - పయసః పయసోః , **పయసామ్**; పయశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 14. ప్రసూతిమ్ - **ప్రసూతిం**, ప్రసూతీ, ప్రసూతీః; ప్రసూతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 15. అవేహి - క్రియాపదమ్। 16. మామ్ - **మామ్**/మా, ఆవాం/నౌ, అస్మాన్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 17. కామదుఘామ్ - **కామదుఘాం**, కామదుఘే, కామదుఘాః; కామదుఘాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలింగః, ద్వితీయైకవచనాన్తః । 18. ప్రసన్నామ్ - **ప్రసన్నాం**, ప్రసన్నే, ప్రసన్నాః; ప్రసన్నాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః , ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. మయి + అనుకమ్పయా - మయ్యనుకమ్పయా - యణాదేశసన్ధిః।
2. ప్రీతా + అస్మి - ప్రీతాస్మి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. కామదుఘామ్ - కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా () తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రసన్నః -

1. శ్లో॥ మయా ప్రసన్నేన తవార్జునేదం రూపం పరం దర్శితమాత్మయోగాత్।
తేజోమయం విశ్వమనన్తమాద్యం యన్మే త్వదన్యేన న దృష్టపూర్వమ్॥
- శ్రీమద్భగవద్గీత 11-47

"... ఈ విశ్వరూపము **అనుగ్రహము గల** నాచేత నీకు నా సంకల్పము వలన చూపించబడినది."

2. శ్లో॥ అపి **ప్రసన్నాం** హరిణేషు తే మనః
కరస్థదర్భ ప్రణయాపహారిషు।
య ఉత్పలాక్షి! ప్రచలైర్విలోచనై-
స్తవాక్షిసాదృశ్యమివ ప్రయుంజతే॥ - ఇతి కుమారే 5-35

"...వానిపై నీ మనస్సు దయతో కూడియున్నదా!"

క్రియాదర్శము :- 1. **అస్మి** - 'అస - భువి' (అదాది(2)) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి - పరస్మైపదే - ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః।

అస్మి - స్వః - స్మః।

2. **వృణీష్వ** - 'వృఞ్ - వరణే', (క్ర్యాది (9)), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి - ఆత్మనేపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

వృణీష్వ - వృణీయథాం - వృణీధ్వమ్।

శ్లో॥ కులేన కాన్త్యా వయసా నవేన
గుణైశ్చ తైస్తైర్వినయప్రధానైః।
త్వమాత్మనస్తుల్యమముం **వృణీష్వ**
రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన॥ - ఇతి రఘువంశే 6-79

3. **అవేహి** - 'అవ' పూర్వకాత్, 'ఇణ్ - గతౌ' (అదాది (2)), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి - పరస్మైపదే - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

అవేహి/అవేహిత్-అవేహితం-అవేత।

శ్లో॥ సర్వత్ర నో వార్త**మవేహి** రాజ-
న్నాథే కుతస్త్వయ్యశుభాం ప్రజానామ్।
సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా॥
- ఇతి రఘువంశే 5-13

संजीवनीः- भक्त्येति। हे पुत्र! गुरौ, भक्त्या, मयि, अनुकंपया च ते तुभ्यं, प्रीतास्मि, **क्रियाग्रहणमपि कर्यव्य** मिति चतुर्थी। वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थं, **देवाद्वृते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिय** इत्यमरः, वृणीष्व स्वीकुरु, तथाहि, मां, केवलानां, पयसां, प्रसूतिं कारणं, नावेहि न विद्धि, किन्तु, प्रसन्नां मां, कामान् दोग्धीति कामदुघा, तां, अवेहि विद्धि।

అవతారిక :– తతః సః సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే।

శ్లో॥ తతస్సమానీయ స మానితార్థీ
హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః ।
వంశస్య కర్తారమనన్తకీర్తిం
సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే॥ 64

श्लो।। ततस्समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे।। ६४

పదవిభాగము :– తతః, సమానీయ, సః, మానితార్థీ, హస్తౌ, స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః, వంశస్య, కర్తారమ్, అనంతకీర్తిమ్, సుదక్షిణాయామ్, తనయమ్, యయాచే।

అన్వయక్రమము :– తతః మానితార్థీ స్వహస్తార్జివీరశబ్దః సః హస్తౌ సమానీయవంశస్య కర్తారమ్ అనంతకీర్తిం తనయం సుదక్షిణాయాం యయాచే।

ప్రతిపదార్థము :– తతః = పిమ్మట, మానిత + అర్థీ = గౌరవింపబడిన యాచకులు గలవాడును, స్వహస్త–ఆర్జిత–వీర–శబ్దః= తన భుజములచేత సంపాదింపబడిన 'వీర' శబ్దము కలవాడును అగు, సః = ఆ దిలీపమహారాజు, హస్తౌ = హస్తములను, సమానీయ = జోడించి, వంశస్య = తన వంశమునకు, కర్తారమ్ = ప్రవర్తకుడును, అనంతకీర్తిమ్= అనంతమైన యశస్సుగలవాడును అగు, తనయమ్ = పుత్త్రుని, సుదక్షిణాయామ్ = సుదక్షిణాదేవి యందు, యయాచే = యాచించెను.

తాత్పర్యము :– అర్థులను తృప్తిపరచినవాడును, మహావీరుడును అగు దిలీపుడు చేతులు జోడించి తన వంశమునకు ప్రవర్తకుడును, అనంతయశస్సు కలవాడును అగు పుత్త్రుని సుదక్షిణాదేవియందు ఇమ్మని నందినీ ధేనువును అర్థించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. సుదక్షిణాయామ్ – సుదక్షిణాయాసు, స్వదక్షిణాయామ్।

విభక్తులు/క్రియలు :–1. తతః – అవ్యయమ్। 2. సమానీయ – ల్యబన్తమవ్యయమ్। 3. మానితార్థీ – **మానితార్థీ**, మానితార్థినౌ, మానితార్థినః; మానితార్థిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః – **...శబ్దః,** ...శబ్దౌ, ...శబ్దాః; ...శబ్దశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. వంశస్య – **వంశస్య,** వంశయోః వంశానామ్; వంశశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. కర్తారమ్ – **కర్తారం**, కర్తారౌ, కర్తౄన్; కర్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అనన్తకీర్తిమ్ – **అనన్తకీర్తిం**, అనన్తకీర్తీ, అనన్తకీర్తీన్; అనన్తకీర్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. సుదక్షిణాయామ్ – **సుదక్షిణాయాం**, సుదక్షిణయోః, సుదక్షిణాసు; సుదక్షిణాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. తనయమ్ – **తనయం**, తనయౌ, తనయాన్; తనయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 10. యయాచే – క్రియాపదమ్।

సంధులు :–

1. తతః + సమానీయ – తతస్సమానీయ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

సమాసాలు :–

1. మానితార్థీ – మానితా అర్థినః యేన సః మానితార్థీ (బ.)।
2. స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః – స్వస్య హస్తౌ, స్వహస్తౌ; స్వహస్తాభ్యాం అర్జితః స్వహస్తార్జితః ; వీర ఇతి శబ్దః వీరశబ్దః, స్వహస్తార్జితః వీరశబ్దః యేన సః స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః (బ.)।
3. అనన్తకీర్తిమ్ – అనన్తా కీర్తిః యస్య సః అనన్తకీర్తిః। (బ.)। తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. తనయః – (పుం.)

ఎ) తనోతి విస్తారయతి కులమితి।

బి) తన్ + 'బలిమలితనిభ్యః కయన్' – ఇతి కయన్। పుత్త్రః। సుతః।

సి) శ్లో॥ సూనుః సన్తతిరాత్మజశ్చ తనుజః పుత్త్రః ప్రసూతిః సుతః।
తుక్ తోకం **తన**యశ్చ నన్దన ఇతి ప్రాజ్ఞైరపత్యం స్మృతమ్॥

డి) శ్లో॥ శూద్రావేదీ పతత్యత్రేరుతథ్య**తనయస్య** చ।
శౌనకస్య సుతోత్పత్త్యా తదపత్యతయా భృగోః॥ – ఇతి మను. 3–16

ఇ) **గద్యమ్** – రాజన్! భవత**స్తనయేన** వినయాభిరామేణ రామేణ శరాసన మిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియామాణ క్రతురక్షో రక్షోదురితముత్తీర్యకృతావభృథో భవితు మభిలషామితి। – ఇతి చంపూ రామాయణే 1–33

అలంకారాలు :- అత్ర పరికరాలంకారః। తల్లక్షణం యథా-

'అలఙ్కారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః'

అభిప్రాయగర్భితములైన విశేషణములతో ఏది కూడియున్నదో అది పరికరమన్న యలంకారమగును.

'మానితార్థీ, స్వహస్తార్జితవీర' శబ్దాలు దిలీపుని దాతృత్వదైన్యరాహిత్యములను తెలుపు విశేషణములు ప్రకృతమున కుపయోగపడు నభిప్రాయమును వ్యక్తము చేయుటచేత ఇట పరికరాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- యయాచే - 'టుయాచృ- యాచ్ఞాయామ్' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - ఆత్మనేపదీ- ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

యయాచే - యయాచాతే - యయాచిరే।

संजीवनीः- तत इति। मानितार्थी, पूजितार्थी स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः, एतेन दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तं, स राजा, हस्तौ समानीय संधाय, अंजलिं बध्वेत्यर्थः। वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारं, अतएव रघुकुलमिति प्रसिद्धिंः, अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं, तनयं, सुदक्षिणायां, ययाचे ।

అవతారిక :- ధేనుః రాజ్ఞే కామం ప్రతిశుశ్రావ।

శ్లో॥ సన్తానకామాయ తథేతి కామం
రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా ।
దుగ్ధ్వా పయః పత్రపుటే మదీయం
పుత్రోపభుంక్ష్వేతి తమాదిదేశ॥ 65

श्लो॥ सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५

పదవిభాగము :- సన్తానకామాయ, తథా, ఇతి, కామమ్, రాజ్ఞే, ప్రతిశ్రుత్య, పయస్వినీ, సా, దుగ్ధ్వా, పయః, పత్రపుటే, మదీయమ్, పుత్ర! ఉపభుఙ్క్ష్వ, ఇతి, తమ్, ఆదిదేశ।

అన్వయక్రమము :- సా పయస్వినీ సన్తానకామాయ రాజ్ఞే 'తథా ఇతి' కామం ప్రతిశ్రుత్య 'పుత్ర! మదీయం పయః పత్రపుటే దుగ్ధ్వా ఉపభుఙ్క్ష్వ' ఇతి తమ్ ఆదిదేశ।

ప్రతిపదార్థము :- సా = ఆ, పయస్వినీ = పాడియావు నందినీధేనువు, సన్తానకామాయ = సంతానమును కోరుచున్న, రాజ్ఞే = మహారాజగు దిలీపుని కొఱకు, తథా + ఇతి =

'అట్లేయని', కామమ్ = కోరికను గూర్చి, ప్రతిశ్రుత్య = వాగ్దానమొనర్చి, హే పుత్ర! = ఓ పుత్రా! దిలీపా!, మదీయమ్ పయః = నా పాలను, పత్రపుటే = ఆకుదొప్పయందు, దుగ్ధ్వా = పిండుకొని, ఉపభుఙ్క్ష్వ = స్వీకరింపుము. ఇతి = అని, తమ్ = ఆ దిలీపుని, ఆదిదేశ = ఆదేశించెను.

తాత్పర్యము :- ఆ నందినీ ధేనువు - మహారాజగు దిలీపునికి 'అట్లేయని' సంతానార్థియై వాగ్దానమొనర్చి - 'ఓ పుత్రా! దిలీపా! నా పాలను ఆకుదొప్పయందు పిండుకొని స్వీకరింపుము' అని ఆ దిలీపునాదేశించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. పుత్రోపభుఙ్క్ష్వేతి - పుత్రోపభుఙ్క్ష్మేతి - పుత్రోపయుఙ్క్ష్వేతి।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సన్తానకామాయ - **...కామాయ**, ...కామాభ్యాం, ...కామేభ్యః సంతానకామశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. తథా - ఇతి - ద్వే అవ్యయపదే। 3. కామమ్ - **కామం**, కామౌ, కామాన్; కామశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. రాజ్ఞే - **రాజ్ఞే**, రాజభ్యాం, రాజభ్యః, రాజన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. ప్రతిశ్రుత్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 6. పయస్వినీ - **పయస్వినీ**, పయస్విన్యౌ, పయస్విన్య; పయస్వినీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైక వచనాన్తః। 7. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. దుగ్ధ్వా - క్త్వా ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 9. పయః - **పయః**, పయసీ, పయాంసి; పయశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. పత్రపుటే - **పత్రపుటే,** పత్రపుటయోః, పత్రపుటేషు; పత్రపుటశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. మదీయమ్ - **మదీయం**, మదీయే, మదీయాని; మదీయశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. పుత్ర - **హే పుత్ర!**, హే పుత్రౌ!, హే పుత్రాః పుత్రశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 13. ఉపభుఙ్క్ష్వా - క్రియాపదమ్। 14. తమ్ - **తం**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 15. ఆదిదేశ - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. తథా + ఇతి - తథేతి - గుణసన్ధిః।
2. పుత్ర + ఉపభుఙ్క్ష్వ - పుత్రోపభుఙ్క్ష్వ - గుణసన్ధిః।
3. ఉపభుఙ్క్ష్వ + ఇతి - ఉపభుఙ్క్ష్వేతి - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సన్తానకామాయ - సన్తానం కామయత ఇతి సన్తానకామః। తస్మై।
2. కామమ్ - కామ్యత ఇతి కామః। తమ్।

3. పయస్వినీ - పయః అస్యా అస్తీతి పయస్వినీ।
4. పత్రపుటే - పత్రస్య పుటః పత్రపుటః (ష.త.) తస్మిన్।
5. మదీయమ్ - మమ ఇదం మదీయమ్। తత్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కామమ్ :-

ఎ) కమేర్ణిజన్తాద్ అము। ప్రకామమ్। అకామానుమతిః।
బి) శ్లో॥ కామం ప్రకామం పర్యాప్తం నితాన్తం భృశముచ్యతే।
- అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.
సి) మరిన్ని వివరములకు అవ్యయకోశము (298)ని చూడగలరు.

'స్వాచ్ఛన్ద్యానిచ్ఛాంగీకారపర్యాప్తిప్రకామాసూయానుగమనాదిష్వర్థేషు' అవ్యయమిదమ్। కముధాతోర్ణిజన్తాత్ ణముళి రూపమేవమ్। అస్య చ చాదిషు పాఠాదవ్యయమ్।

'మహాభాగః **కామం** నరపతిర భిన్నస్థితిరసౌ, న కశ్చిద్వర్ణానామపథమపకృష్టోఽపి భజతే' - ఇతి శాకున్తలే 5 అంకే।

క్రియాదర్శము :- 1. ఉపభుఙ్క్ష్వ - ఉప పూర్వకాత్, 'భుజ - పాలనాభ్యవహారయోః' (రుదాది(7)) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి - ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ఉపభుఙ్క్ష్వ - ఉపభుఞ్జాథామ్ - ఉపభుఙ్గ్ధ్వమ్।

కర్మణిప్రయోగః - త్వయా పయః ఉపభుజ్యతామ్।

2. **ఆదిదేశ** - 'ఆఙ్' పూర్వకాత్, 'దిశ - అతిసర్జనే' (తుదాది), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్స కర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆదిదేశ - ఆదిదిశతుః - ఆదిదిశుః।

संजीवनी:- सन्तानेति। सा, पयस्विनी गौः, संतानं कामयत इति संतानकामः, तस्मै राज्ञे, तथेति, काम्यत इति कामो वरः, तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय, हे पुत्र, मदीयं, पयः, पत्रपुटे पत्रनिर्मितपात्रे, दुग्ध्वा, उपभुङ्क्ष्व पिबेति, तं नृपं आदिदेश आज्ञापितवती ।

అవతారిక :- రాజా వత్సహుతావశేషం భోక్తు మైచ్ఛత్।

శ్లో॥ వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం
గురోరనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః ।
ఊధస్యమిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం
షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః ॥ 66

श्लो॥ वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं
गुरोरनुज्ञामधिगम्य मातः! ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः॥ ६६

పదవిభాగము :- వత్సస్య, హోమార్థవిధేః, చ, శేషమ్, గురోః, అనుజ్ఞామ్, అధిగమ్య, మాతః, ఊధస్యమ్, ఇచ్ఛామి, తవ, ఉపభోక్తుమ్, షష్ఠాంశమ్, ఉర్వ్యాః, ఇవ, రక్షితాయాః

అన్వయక్రమము :- హే మాత! వత్సస్య శేషం హోమార్థవిధేః చ శేషం తయో ఊధస్యం రక్షితాయాః ఉర్వ్యాః షష్ఠాంశమివ గురోః అనుజ్ఞామ్ అధిగమ్య ఉపభోక్తుమ్ ఇచ్ఛామి

ప్రతిపదార్థము :- హే మాత! = ఓ జననీ!, వత్సస్య = దూడకు, హోమార్థవిధేః చ = హోమార్థ క్రియకున్నూ, శేషమ్ = (పోను) మిగిలినట్టి, తవ = నీయొక్క, ఊధస్యమ్ = పాలను, రక్షితాయాః = రక్షింపబడిన, ఉర్వ్యాః = భూమియొక్క, షష్ఠాంశమివ = ఆఱవ భాగమునువలె, గురోః + అనుజ్ఞమ్ = గురువగు వసిష్ఠుని అనుమతిని, అధిగమ్య = పొంది, ఉపభోక్తుమ్ = స్వీకరించుటకు, ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను.

తాత్పర్యము :- 'ఓ నందినీమాతా! దూడకు, హోమార్థక్రియకున్ను పోను మిగిలినట్టి నీ పాలను - నాచే కాపాడబడిన భూమియొక్క షష్ఠాంశమును వలె, గురువగు వసిష్ఠుని అనుమతిని పొంది స్వీకరించుట(ను) కోరుచున్నాను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ఊధస్యమ్ - ఔధస్యమ్ 2. షష్ఠాంశమ్ - షష్ఠ్యంశమ్, షష్ట్యంశమ్, శిష్టాంశమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. వత్సస్య - **వత్సస్య**, వత్సయోః, వత్సానామ్; వత్సశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. హోమార్థవిధేః - **...విధేః**, ...విధ్యోః, ...విధీనామ్; హోమార్థవిధిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. శేషమ్ - **శేషం**, శేషే, శేషాణి; శేషశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. గురోః - **గురోః**, గుర్వోః, గురూణామ్; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః 5. అనుజ్ఞామ్ - **అనుజ్ఞాం**, అనుజ్ఞే, అనుజ్ఞాః; అనుజ్ఞాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. అధిగమ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 7. మాతః - **హే మాతః**, హే మాతరౌ, హే మాతరః; మాతృశబ్దః, ఋకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 8. ఊధస్యమ్ - **ఊధస్యం**, ఊధస్యే, ఊధస్యాని; ఊధస్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. ఇచ్ఛామి - క్రియాపదమ్। 10. తవ - **తవ/తే**, యువయోః యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. ఉపభోక్తుమ్ - తుమున్నంతమవ్యయమ్। 12. షష్ఠాంశమ్ - **షష్ఠాంశం**, షష్ఠాంశౌ, షష్ఠాంశాన్;

అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. ఉర్వ్యాః - **ఉర్వ్యాః**, ఉర్వ్యోః ఉర్వీణామ్; ఉర్వీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 14. ఇవ - అవ్యయమ్। 15. రక్షితాయాః - **రక్షితాయాః**, రక్షితయోః, రక్షితానామ్; రక్షితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ...విధేః + చ - ...విధేశ్చ -
2. గురోః + అనుజ్ఞామ్ - గురోరనుజ్ఞామ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
3. తవ + ఉపభోక్తుమ్ - తవోపభోక్తుమ్ - గుణసన్ధిః।
4. ఉర్వ్యాః + ఇవ - ఉర్వ్యా ఇవ - విసర్గలోపః।

సమాసాలు :-

1. హోమార్థవిధేః - హోమ ఏవ అర్థః హోమార్థః, హోమార్థస్య విధిః హోమార్థవిధిః (ష.త.)। తస్య।
2. ఊధస్యమ్ - ఊధసి భవం ఊధస్యం। తత్।
3. షష్ఠాంశమ్ - షష్ఠః చాసౌ అంశశ్చ షష్ఠాంశః (కర్మధా.) తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. షష్ఠాంశః -

ఎ) చారిత్రకవర్ధనుడు - వ్యాఖ్యానించిన ఈ దిగువ శ్లోకమును చూడుడు.

శ్లో॥ వత్సాగ్నికార్యవ్యతిరిక్తమన్యదృషీరనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః।
స్తన్యం రసం వశ్మి తవోపభోక్తుం **షష్ఠాంశ**ముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః।

బి) శ్లో॥ భానుస్సకృద్యుక్తతురంగ ఏవ - రాత్రిం దివం గంధవహః ప్రయాతి'
శేషస్స వైవాహితభూమిభారః - **షష్ఠాంశ**వృత్తేరపి ధర్మ ఏషః।

- అభిజ్ఞానశాకున్తలే 5-4

సి) శ్లో॥ ఆదవీతాథ **షడ్భాగం** ద్రుమాంసమధుసర్పిషామ్।
గన్ధౌషధిరసానాం చ పుష్ప **మూలఫలస్య** చ।

- ఇతి మనుః

డి) తండ్రి యనుమతితో పృథివీ రక్షణము చేసి, షష్ఠాంశము ననుభవించునట్లు - ఆచార్యుననుమతితో గోరక్షణము చేసి, ఊధస్యము ననుభవించుట యుచితమను భావమును ; **తండ్రి/ఆచార్యుడు** అను రెండర్థములు గల **'గురు'** శబ్ద ప్రయోగము సూచించుచున్నది.

"గురుర్బృహస్పతౌ బుద్ధ - మునౌ పిత్రాదికే తథా।
పురోహితే చ గోధూమే - ఉ పృపనీతాదికారిణ..."

- కేశవ నిఘంటువు

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

'నందినీ ధేనువు క్షీరమును - రక్షించిన భూమియొక్క షష్ఠాంశమును బోలె - అనుభవింపగోరుచున్నాడను' అని వర్ణింపబడుటచే నిట ఉపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

ఉపమానము - ఉర్వీషష్ఠాంశము; ఉపమేయము - నందినీక్షీరము; సా.ధ :- గురు (తండ్రి/ఆచార్యుడు), అనుమతితో అనుభవించుట, వాచకము :- ఇవ.

క్రియాదర్శము :- 1. **ఇచ్ఛామి** - 'ఇషు - ఇచ్ఛాయామ్' (తుదాది), ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి - వర్తమానే - లటి - పరస్మైపదే - ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః

ఇచ్ఛామి - ఇచ్ఛావః - ఇచ్ఛామః।

संजीवनी:- वत्सस्येति। हे मातः, वत्सस्य वत्सपीतस्य, शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः, होम एवार्थस्तस्य विधिरनुष्ठानं तस्य च शेषं, हुतावशिष्टमित्यर्थः, तव ऊधसि भवं ऊधस्यं, क्षीरं *शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः। रक्षितायाः, उर्व्याः वसुधायाः, वसुधोर्वीवसुंधरे त्यमरः, षष्ठांशं षष्ठभागमिव, ऋषेरनुज्ञां अधिगम्योपगम्य, उपभोक्तुमिच्छामि ।

అవతారిక :- ప్రీతా గౌః తేన సహాశ్రమం ప్రత్యాయయౌ।

శ్లో॥ **ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేను -**
ర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ ।
తదన్వితా హైమవతాత్ చ కుక్షేః
ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్రమేణ ॥ **67**

श्लो।। **इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनु -**
र्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवतात् च कुक्षेः
प्रत्याययावाश्रममश्रमेण।। **६७**

పదవిభాగము :- ఇత్థమ్, క్షితీశేన, వసిష్ఠధేనుః, విజ్ఞాపితా, ప్రీతతరా, బభూవ, తదన్వితా, హైమవతాత్, చ, కుక్షేః, ప్రతి, ఆయయౌ, ఆశ్రమమ్, అశ్రమేణ।

అన్వయక్రమము :- ఇత్థం క్షితీశేన విజ్ఞాపితా వసిష్ఠధేనుః ప్రీతతరా బభూవ। తదన్వితా హైమవతాత్ కుక్షేః అశ్రమేణ ఆశ్రమం ప్రతి ఆయయౌ చ।

ప్రతిపదార్థము :- ఇత్థమ్ = ఇవ్విధముగ, క్షితీశేన = దిలీపమహారాజుచేత, విజ్ఞాపితా = విజ్ఞాపనము చేయబడిన, వసిష్ఠధేనుః = వసిష్ఠునియొక్క నందినీ ధేనువు, ప్రీతతరా = మిక్కిలి సంతుష్టురాలు, బభూవ = ఆయెను. తదన్వితా = ఆ దిలీపునితో కూడుకొన్నదై, హైమవతాత్ = హిమవత్పర్వత సంబంధియైన, కుక్షేః = గుహనుండి, అశ్రమేణ = శ్రమలేమి చేత, ఆశ్రమం ప్రతి = ఆశ్రమమును గూర్చి, ఆయయౌ చ = వచ్చినదయ్యెను.

తాత్పర్యము :- ఇవ్విధముగ దిలీపునిచేత విజ్ఞాపనము చేయబడిన నందినీ ధేనువు మిక్కిలి సంతుష్టురాలై హిమవత్పర్వతగుహనుండి దిలీపునితో కూడుకొన్నదై శ్రమ లేమిచేత ఆశ్రమమునకు వచ్చినదయ్యెను.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ఇత్థమ్ - అవ్యయమ్। 2. క్షితీశేన - **క్షితీశేన**, క్షితీశాభ్యాం, క్షితీశైః; క్షితీశశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 3. వసిష్ఠధేనుః - **వసిష్ఠధేనుః** వసిష్ఠధేనూ, వసిష్ఠధేనవః; వసిష్ఠధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. విజ్ఞాపితా - **విజ్ఞాపితా**, విజ్ఞాపితే, విజ్ఞాపితాః; విజ్ఞాపితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ప్రీతతరా - **ప్రీతతరా**, ప్రీతతరే, ప్రీతతరాః; ప్రీతతరాశబ్దః; ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. బభూవ - క్రియాపదమ్। 7. తదన్వితా - **తదన్వితా,** తదన్వితే, తదన్వితాః; తదన్వితాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. హైమవతాత్ - **హైమవతాత్**, హైమవతాభ్యాం, హైమవతేభ్యః; హైమవతశబ్దః; అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 9. చ - అవ్యయమ్। 10. కుక్షేః - **కుక్షేః** కుక్షిభ్యాం, కుక్షిభ్యః; కుక్షిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, పంచమ్యేకవచనాన్తః। 11. ప్రతి - అవ్యయమ్। 12. ఆయయౌ - క్రియాపదమ్। 13. ఆశ్రమమ్ - **ఆశ్రమం**, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్; ఆశ్రమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 14. అశ్రమేణ - **అశ్రమేణ**, అశ్రమాభ్యాం, అశ్రమైః; అశ్రమశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. హైమవతాత్ + చ - హైమవతాచ్చ - జశ్త్వమ్ + శ్చుత్వమ్ + చర్త్వమ్।
   హైమవతాత్ + చ - (జశ్త్వమ్) హైమవతాద్ + చ (శ్చుత్వమ్) హైమవతాజ్ + చ, (చర్త్వమ్) హైమవతాచ్ + చ।
2. ప్రతి + ఆయయౌ - ప్రత్యాయయౌ - యణాదేశసన్ధిః।
3. ఆయయౌ + ఆశ్రమమ్ - ఆయయావాశ్రమమ్ - ఏచోఽయవాయావః।

సమాసాలు :-

1. క్షితీశేన - క్షిత్యాః ఈశః క్షితీశః। తేన।
2. ప్రీతతరా - అత్యన్తం ప్రీతా ప్రీతతరా।

3. తదన్వితా - తేన అన్వితా తదన్వితా।
4. హైమవతాత్ - హిమవతః అయం హైమవతః। తస్మాత్।
5. అశ్రమేణ - న శ్రమ అశ్రమః (నఙ్.) తేన।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వసిష్ఠః - (పుం.)

ఎ) వశిష్ఠః। పృషోదరాదిత్వాత్ శస్య సః। వశిష్ఠ మునిః। ఇతి ద్విరూప కోషః।

శ్లో॥ వశిష్ఠోస్మి వరిష్ఠోస్మి వసే వాసగృహేష్వపి।
వశిష్ఠత్వాచ్చ వాసాచ్చ వశిష్ఠ ఇతి విధి మామ్। - ఇతి మహాభారతే

బి) గణికాగర్భ సంభూతో వశిష్ఠశ్చ మహామునిః।
తపసా బ్రహ్మణో జాతః సంస్కారస్తత్ర ఉచ్యతే॥

క్రియాదర్శము :- 1. బభూవ - 'భూ - సత్తాయామ్', (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

బభూవ - బభూవతుః - బభూవుః।

2. ఆయయౌ - ఆఙ్ పూర్వకాత్, 'యా - ప్రాపణే' (అదాది (2)), ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ఆయయౌ - ఆయయతుః - ఆయయుః।

संजीवनी:- इत्थमिति। इत्थं क्षितीशेन दिलीपेन, विज्ञापिता, वशिष्ठधेनुर्नन्दिनी, प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता, संप्रत्यनया विज्ञापनया, प्रीततरा अतिसंतुष्टा, बभूव। तदन्विता तेन दिलीपेन युक्ता, हैमवतात् हिमवत्संबंधिनः कुक्षेः गुहायाः, सकाशात्, अश्रमेण अनायासेन, आश्रमं प्रत्याययौ आगता ।

అవతారిక :- రాజా గురువే ప్రియాయై చ ధేనోః ప్రసాదం న్యవేదయత్।

శ్లో॥ తస్యాః ప్రసన్నేన్దుముఖః ప్రసాదం
గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య ।
ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై
శశంస వాచా పునరుక్తమేవ ॥ 68

श्लो।। तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तमेव ।। ६८

పదవిభాగము :- తస్యాః, ప్రసన్నేన్దుముఖః, ప్రసాదమ్, గురుః, నృపాణామ్, గురవే, నివేద్య, ప్రహర్షచిహ్నానుమితమ్, ప్రియాయై, శశంస, వాచా, పునరుక్తమ్, ఏవ।

అన్వయక్రమము :- ప్రసన్నేన్దుముఖః నృపాణాం గురుః ప్రహర్షచిహ్నానుమితం తస్యాః ప్రసాదం పునరుక్తమేవ వాచా గురవే నివేద్య ప్రియాయై శశంస।

ప్రతిపదార్థము :- ప్రసన్న+ఇందుముఖః = నిర్మలమైన చంద్రునివంటి ముఖముగల, నృపాణామ్ గురుః = రాజులందఱిలో శ్రేష్ఠుడైన దిలీపుడు, ప్రహర్ష–చిహ్న–అనుమితమ్= సంతోషాతిశయ చిహ్నములచేతనే గ్రహించిన, తస్యాః = ఆ నందినీ ధేనువుయొక్క, ప్రసాదమ్ = అనుగ్రహమును, పునరుక్తమేవ = ద్విరుక్తమౌనట్టుగానే, వాచా = వాక్కుచేత, గురవే = గురువగు వసిష్ఠునికొఱకు, నివేద్య = విన్నవించి, ప్రియాయై = ప్రియురాలగు సుదక్షిణాదేవికొఱకు, శశంస = చెప్పెను.

తాత్పర్యము :- నిర్మలమైన చంద్రునివంటి ముఖముగల వాడును, రాజులలో శ్రేష్ఠుడును అగు **దిలీపుడు** - సంతోషాతిశయచిహ్నముల చేతనే గ్రహించిన ఆ నందినీధేనువు అనుగ్రహమును, ద్విరుక్తమౌనట్టుగానే వసిష్ఠునకు విన్నవించి, ప్రియురాలగు సుదక్షిణా దేవికిన్ని చెప్పెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. పునరుక్తమేవ - పునరుక్తయైవ - పునరుక్తయేవ।
2. ముఖప్రసాదానుమితం - ప్రహర్షచిహ్నానుమితమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. తస్యాః - **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; తచ్ఛబ్దః, స్త్రీలిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. ప్రసన్నేన్దుముఖః - **...ముఖః**, ...ముఖౌ, ...ముఖాః; ప్రసన్నేన్దుముఖశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. ప్రసాదమ్ - **ప్రసాదం,** ప్రసాదౌ, ప్రసాదాన్; ప్రసాదశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. గురుః - **గురుః**, గురూ, గురవః; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. నృపాణామ్ - నృపస్య, నృపయోః, **నృపాణామ్**; నృపశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. గురవే - **గురవే**, గురుభ్యాం, గురుభ్యః; గురుశబ్దః, ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 7. నివేద్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 8. ప్రహర్షచిహ్నానుమితమ్ - **...అనుమితమ్**, ...అనుమితౌ, ...అనుమితాన్; ...అనుమితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. ప్రియాయై - **ప్రియాయై**, ప్రియాభ్యాం, ప్రియాభ్యః; ప్రియాశబ్దః ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 10. శశంస - క్రియాపదమ్। 11. వాచా - **వాచా**, వాగ్భ్యాం, వాగ్భిః; వాక్ఛబ్దః, చకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 12. పునరుక్తమ్ - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 13. ఏవ - అవ్యయమ్।

సంధులు :-

1. గురుః + నృపాణామ్ - గురు ర్నృపాణామ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ప్రసన్నేన్దుముఖః - ఇందురివ ముఖం ఇందుముఖం, ప్రసన్నం ఇందుముఖం యస్య సః ప్రసన్నేన్దుముఖః (బ.)।
2. నృపాణామ్ - నౄన్పాన్తీతి నృపాః। తేషామ్।
3. ప్రహర్షచిహ్నానుమితమ్ - ప్రహర్షస్య చిహ్నాని ప్రహర్షచిహ్నాని (ష.త.) ప్రహర్షచిహ్నైః అనుమితః ప్రహర్షచిహ్నానుమితః। తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రసాదః - (పుం.)

ఎ) ప్ర + సద్ + ఘఞ్। అనుగ్రహః।

బి) ...ప్రసాదః ప్రణయః స్మృతః। - అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ ఇత్యాప్రసాదాదస్యాస్త్వం పరిచర్యాపరో భవ।
అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్త్రిణామ్॥

- ఇతి రఘువంశే 1-91

"నీ పై ఈ నందినీ ధేనువునకు అనుగ్రహము కలుగునంతవరకు ఇట్లు దీనిని ఆరాధింపుము..."

2. శ్లో॥ **ప్రసాదో** నిష్ఫలో యస్య - కోపశ్చాపి నిరర్థకః।
న తం రాజానమిచ్ఛన్తి - ప్రజాః షండమివస్త్రియః।

- ఇతి భోజచరితే

'ఎవనికి అనుగ్రహమున్ననూ ఫలములేదో, కోపము వచ్చినను భయములేదో అట్టి రాజులను ప్రజలు కోరరు. నపుంసకుని స్త్రీలు కోరుదురా?'

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః।

నందినీ ధేనువు అనుగ్రహించినదని ముఖచిహ్నముల చేతనే గ్రహించిన వసిష్ఠ సుదక్షిణలకు దిలీపుని వాక్కు పునరుక్తియా యనునట్లు భావింపబడినందువలన ఇట 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- 1. **శశంస** - 'శంసు - స్తుతౌ', (భ్వాది), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే-ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

శశంస - శశంసతుః - శశంసుః।

శ్లో॥ **శశంస** తుల్యసత్వానాం సైన్యఘోషేఽ ప్యసంభ్రమమ్।
గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్యావలోకనమ్॥
- ఇతి రఘువంశే 4-71

संजीवनीः- तस्या इति । प्रसन्नं, इन्दुरिव मुखं यस्य सः, नृपाणां गुरुः दिलीपः, प्रहर्षचिह्नैः मुखरागादिभिः, अनुमितमभ्यूहितं, तस्याः धेनोः, प्रसादमनुग्रहं, प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्, पुनरुक्तमेव, वाचा, गुरवे, निवेद्य विज्ञाप्य, पश्चात्प्रियायै, शशंस कथितवान्। कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति, किन्तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा ।

అవతారిక :- వసిష్ఠేన కృతాభ్యానుజ్ఞో రాజా నందినీస్తన్యం పపౌ।

శ్లో॥ **స నన్దినీస్తన్యమనిన్దితాత్మా**
సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్ ।
పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః
శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః॥ **69**

श्लो॥ **स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा**
सद्वत्सलो वत्सनिपीतशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो भूय इवावितृप्तः॥ **६९**

పదవిభాగము :- సః, నందినీస్తన్యమ్, అనిందితాత్మా, సద్వత్సలః, వత్సహుతావశేషమ్, పపౌ, వసిష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః, శుభ్రమ్, యశః, మూర్తమ్, ఇవ, అతితృష్ణః।

అన్వయక్రమము :- అనిందితాత్మా, సద్వత్సలః సః వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞస్సన్ వత్సహుతావశేషం నందినీస్తన్యం శుభ్రం మూర్తం యశః+ఇవ అతితృష్ణస్సన్ పపౌ।

ప్రతిపదార్థము :- అనిందితాత్మా = అనిందిత స్వభావము కలిగినవాడును, సద్వత్సలః = సత్పురుషుల యెడల అనురాగము కలిగినవాడును, అగు, సః = ఆ దిలీపమహారాజు, వసిష్ఠేన = వసిష్ఠమహర్షిచేత, కృత + అభ్యనుజ్ఞస్సన్ = చేయబడిన అనుమతిగల వాడగుచు, వత్సహుతావశేషమ్ = వత్స హోమములకు పోను మిగిలినట్టి, నందినీస్తన్యమ్ = నందినీ ధేనువుయొక్క క్షీరమును, శుభ్రమ్ = శుభ్రమైనట్టియు, మూర్తమ్ = పరిచ్ఛిన్నమైనట్టి, యశః + ఇవ = కీర్తిని వలె, అతి తృష్ణస్సన్ = అత్యన్తాసక్తి గలవాడగుచు, పపౌ = పానము చేసెను.

తాత్పర్యము :- అనిందిత స్వభావము కలిగినవాడును, సత్పురుషుల యెడల అనురాగము కలిగినవాడును అగు ఆ దిలీపమహారాజు - వసిష్ఠమహర్షియొక్క అనుమతిని పొందిన వాడగుచు, వత్సహోమములకు పోను మిగిలినట్టి నందినీ స్తన్యమును శుభ్రమైనట్టియు పరిచ్ఛిన్నమైనట్టి కీర్తిని వలె అత్యన్తాసక్తి గలవాడగుచు పానము చేసెను.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. నన్దినీస్తన్యమ్ - **నన్దినీస్తన్యం**, నన్దినీస్తన్యే, నన్దినీస్తన్యాని; నందినీస్తన్యశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అనిందితాత్మా - **...ఆత్మా**, ...ఆత్మానౌ, ...ఆత్మానః; అనిందితాత్మన్‌శబ్దః, నకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. సద్వత్సలః - **సద్వత్సలః**, సద్వత్సలౌ, సద్వత్సలాః; సద్వత్సలశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. వత్సహుతావశేషమ్ - **...అవశేషం,** ...అవశేషే, ...అవశేషాణి; ...అవశేషశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః । 6. పపౌ - క్రియాపదమ్। 7. వసిష్ఠేన - **వసిష్ఠేన**, వసిష్ఠాభ్యాం, వసిష్ఠైః; వసిష్ఠశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. కృతాభ్యనుజ్ఞః - **...అనుజ్ఞః**, ...అనుజ్ఞౌ, ...అనుజ్ఞాః; ...అనుజ్ఞశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. శుభ్రమ్ - **శుభ్రం**, శుభ్రే, శుభ్రాణి; శుభ్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. యశః - **యశః**, యశసే, యశాంసి; యశశ్శబ్దః సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. మూర్తమ్ - **మూర్తమ్,** మూర్తే, మూర్తాని; మూర్తశబ్దః, అకారాన్తః , నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. ఇవ - అవ్యయమ్। 13. అతితృష్ణః - **అతితృష్ణః**, అతితృష్ణౌ, అతితృష్ణాః; అతితృష్ణశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః

సంధులు :-

1. సద్వత్సలః + వత్స... - సద్వత్సలో వత్స... - ఉత్వాదేశః।
2. ...అనుజ్ఞః + శుభ్రమ్ - అనుజ్ఞశ్శుభ్రమ్ - విసర్గసన్ధిః।
3. యశః +మూర్తమ్ - యశో మూర్తమ్ -ఉత్వాదేశః।
4. ఇవ + అతితృష్ణః - ఇవాతితృష్ణః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. నందినీస్తన్యమ్ - స్తనే భవం స్తన్యం, నందిన్యాః స్తన్యం నందినీస్తన్యం (ష.త.)తత్।
2. అనిందితాత్మా - నిందితః న భవతీత్యనిందితః (నఞ్), అనిందితః ఆత్మా యస్య సః అనిందితాత్మా। (బ.)।
3. వత్సహుతావశేషమ్ - వత్సశ్చ హుతాంచ వత్సహుతే, వత్సహుతయోః అవశేషం వత్సహుతావశేషమ్। తత్।

4. సద్వత్సలః - సత్సు వత్సలః సద్వత్సలః (స.త.)।
5. కృతాభ్యనుజ్ఞః - కృతా అభ్యనుజ్ఞా యస్య సః కృతాభ్యనుజ్ఞః (బ.)।
6. అతితృష్ణః - అత్యన్తా తృష్ణా యస్య సః అతి తృష్ణః (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. స్తన్యమ్ - (నపుం.)

ఎ) స్తనే భవమ్। స్తన + 'శరీరావయవాచ్చ' ఇతి యత్। క్షీరమ్। ఊధస్యమ్। దుగ్ధమ్। పయః। పీయూషమ్।

బి) "శ్లో॥ ఊధస్యం క్షీరం స్యాద్ దుగ్ధం **స్తన్యం** పయశ్చ పీయూషమ్"। 275

- అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 'స్మరతి న భవాన్ పీతం **స్తన్యం** విభజ్య సహాముూనా' - ఇతి వేణీసంహారే 5-41

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః।

'శుభ్రమ్', 'మూర్తమ్', అనునవి యశస్సునకు, క్షీరమునకును విశేషణములు యశస్సునకు మూర్తత్వము కవి కల్పితము; శుభ్రత్వము - కవి సమయసిద్ధము. ఇది 'కవి కల్పితోపమ' అని కొందఱు.

ఇట క్షీరము మూర్తిమంతమైన యశస్సుగా భావింపబడినది కనుక 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార' మని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- పపౌ - 'పా - పానే' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః।

संजीवनीः- स इति। अनिंदितात्मा अगर्हितस्वभावः, सत्सु, वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः। *वत्सां साभ्या कामबल इति लच्प्रत्ययः, स दिलीपः, वसिष्ठेन, कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिस्सन् वत्सस्य हुतस्य च अवशेषं पीतहुतावशिष्टं, नन्दिन्याः, स्तन्यं क्षीरं, शुभ्रं, मूर्तं परिच्छिन्नं, यश इव, अतितृष्णस्सन् पपौ ।

అవతారిక :- ప్రాతః వ్రతం సమాప్య తౌ దమ్పతీ రాజధానీం ప్రతి ప్రస్థితౌ।

శ్లో॥ ప్రాతర్యథోక్తవ్రతపారణాన్తే
ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య ।
తౌ దమ్పతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః ॥ 70

श्लो।। प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वसिष्टः।। ౭౦

పదవిభాగము :- ప్రాతః, యథోక్తవ్రతపారణాన్తే, ప్రాస్థానికమ్, స్వస్త్యయనమ్, ప్రయుజ్య, తౌ, దమ్పతీ, స్వామ్, ప్రతి, రాజధానీమ్, ప్రస్థాపయామాస, వశీ, వశిష్ఠః।

అన్వయక్రమము :- వశీ వసిష్ఠః ప్రాతః యథోక్త వ్రతపారణాన్తే ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య తౌ దమ్పతీ స్వాం రాజధానీం ప్రతి ప్రస్థాపయామాస।

ప్రతిపదార్థము :- వశీ = జితేంద్రియుడగు, వసిష్ఠః = వసిష్ఠుడు, ప్రాతః = ప్రాతః కాలమున, యథోక్తవ్రతపారణా+అన్తే = శాస్త్రోక్త గోసేవావ్రతసమాప్తియందు చేయవలసిన భోజనము చేసిన తరువాత, ప్రాస్థానికమ్ = ప్రయాణకాలమందు చేయవలసిన, స్వస్త్యయనమ్ = శుభాశీర్వచనమును, ప్రయుజ్య = చేసి, తౌ = ఆ, దంపతీ = సుదక్షిణా దిలీపులను, స్వాం రాజధానీం ప్రతి = తమదగు రాజధానీనగరమును గూర్చి, ప్రస్థాపయామాస = ప్రయాణము చేయించెను.

తాత్పర్యము :- జితేంద్రియుడగు వసిష్ఠుడు, ప్రాతఃకాలమున శాస్త్రోక్తగోసేవావ్రత సమాప్తియందు చేయవలసిన భోజనము చేసిన తరువాత ప్రయాణ కాలమందు చేయవలసిన శుభాశీర్వచనమును చేసి ఆ సుదక్షిణా దిలీపులను వారి రాజధానికి ప్రయాణము చేయించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రస్థాపయామాస - ప్రస్థాపయామాసు - సంప్రేషయామాసు।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ప్రాతః - అవ్యయమ్। 2. యథోక్తవ్రతపారణాన్తే - **...అన్తే,** ...అంతయోః, ...అంతేషు; ...అంతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. ప్రాస్థానికమ్ - **ప్రాస్థానికమ్,** ప్రాస్థానికే, ప్రాస్థానికాని; ప్రాస్థానికశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. స్వస్త్యయనమ్ - **స్వస్త్యయనం,** స్వస్త్యయనే, స్వస్త్యయనాని; స్వస్త్యయనశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ప్రయుజ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 6. తౌ - **తం,** తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః , ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 7. దంపతీ - దంపతిశబ్దః, ఇకారాన్తశబ్దః, పుల్లిఙ్గః, నిత్యం ద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాన్తః। 8. స్వామ్ - **స్వాం,** స్వే, స్వాః; స్వాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. రాజధానీమ్ - **రాజధానీం,** రాజధాన్యౌ, రాజధానీః; రాజధానీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ప్రతి - అవ్యయమ్। 11. ప్రస్థాపయామాస - క్రియాపదమ్। 12. వశీ - **వశీ,** వశౌ, వశినః; వశిన్‌శబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. వసిష్ఠః - **వసిష్ఠః,** వసిష్ఠౌ, వసిష్ఠాః; వసిష్ఠశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. ప్రాతః + యథోక్త... - ప్రాతర్యథోక్త... - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. యథోక్తవ్రతపారణాన్తే - ఉక్తం అనతిక్రమ్య యథోక్తం, యథోక్తం చ తత్ వ్రతం చ యథోక్తవ్రతం, యథోక్తవ్రతస్య పారణా యథోక్తవ్రతపారణా (ష.త.)। యథోక్త వ్రతపారణాయాః అంతః యథోక్త వ్రతపారణాన్తః। తస్మిన్।
2. ప్రాస్థానికమ్ - ప్రస్థానే భవం ప్రాస్థానికమ్। తత్।
3. స్వస్త్యయనమ్ - స్వస్తి ఈయతే అనేనేతి స్వస్త్యయనమ్। తత్।
4. రాజధానీమ్ - ధీయన్తే-స్యామితి ధానీ, రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ। తామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వశీ -

ఎ) **వశః** అస్త్యస్య ఇని।

బి) వేదవాఙ్మయములో (పుంలింగములో) - పరిపాలకుడు, ప్రభువని అర్థాలు చెప్పబడ్డాయి. ఋషిపుంగవుడని కూడ అర్థమున్నది.

సి)1. శ్లో॥ న పృథగ్జనవచ్ఛుచో వశం

వశినాముత్తమ! గన్తుమర్హసి।

ద్రుమసానుమతాం కిమన్తరం

యది వాయౌ ద్వితయేఽపి తే చలాః॥ - ర.వం. 8-90

"జితేంద్రియములలో శ్రేష్ఠుడా!..."

2. శ్లో॥ కుముదాన్యేవ శశాఙ్కః సవితా బోధయతి పంకజాన్యేవ।

వశినాం హి పరపరిగ్రహసంశ్లేషపరాఙ్ముఖీ వృత్తిః॥ - ఇతి శాకున్తలే 5-28

"ఏలయన ఇంద్రియ నిగ్రహము కలవారియొక్క చిత్తవృత్తి పరభార్యతో కలియుట విషయమున విముఖమై ఉండును కదా!"

క్రియాదర్శము :- ప్రస్థాపయామాస - ప్రపూర్వకాత్, 'ష్ఠా - గతినివృత్తౌ' (భ్వాది) ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్, 'అస-భువి', (అదాది) ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రస్థాపయామాస - ప్రస్థాపయామాసతుః - ప్రస్థాపయామాసుః।

संजीवनीः- प्रातरिति । वशी जितेन्द्रियः, वसिष्ठः, प्रातः, यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य, व्रतस्य गोसेवारूपस्य, अंगभूता, या पारणा, तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं, तत्कालोचितमित्यर्थः। कालाट्ठञिति ठञ् प्रत्ययः, यथा कथंचित्, गुणवृत्त्या, काले

वर्तमानात् प्रत्यय इष्यत इति वृत्तिकारोक्तिः । ईयते प्राप्यते अनेनेत्ययनं, स्वस्त्ययनं, शुभावहमाशीर्वादं, प्रयुज्य तौ, दम्पती सुदक्षिणादिलीपौ, स्वां, राजधानीं पुरींप्रति, प्रस्थापयामास

అవతారిక :- రాజా హుతాశం ధేనుం చ ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రతస్థే।

శ్లో॥ ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశ -
మనన్తరం భర్తురరున్ధతీం చ ।
ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే
సన్మఙ్గలోదగ్రతరప్రభావః ॥ 71

श्लो॥ प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश -
मनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१

పదవిభాగము :- ప్రదక్షిణీకృత్య, హుతమ్, హుతాశమ్, అనన్తరమ్, భర్తుః, అరున్ధతీమ్, చ, ధేనుమ్, సవత్సామ్, చ, నృపః, ప్రతస్థే, సన్మంగల...ప్రభావః।

అన్వయక్రమము :- నృపః హుతం హుతాశం భర్తుః అనంతరమ్ అరున్ధతీం చ సవత్సాం ధేనుఞ్చ ప్రదక్షిణీకృత్య సన్మంగల...ప్రభావః (సన్) ప్రతస్థే।

ప్రతిపదార్థము :- నృపః = దిలీపమహారాజు, హుతమ్ = హవిస్సు చేత ప్రజ్వలింపబడిన, హుతాశమ్ = అగ్నిహోత్రుని, భర్తుః = వసిష్ఠుని, అనన్తరమ్ = పిమ్మట, అరుంధతీమ్ + చ = అరుంధతీదేవిని, సవత్సామ్ ధేనుఞ్చ = దూడతో కూడియున్న నందినీధేనువున్ను, ప్రదక్షిణీకృత్య = ప్రదక్షిణము చేసి, సన్మంగలోదగ్రతరప్రభావః (సన్) = సమీచీనములైన మంగలాశీస్సులచేత మిక్కిలి మహిమగలవాడగుచు, ప్రతస్థే = తరలెను.

తాత్పర్యము :- దిలీపమహారాజు హవిస్సుచేత ప్రజ్వలింపబడిన అగ్నిహోత్రునికి, గురువగు వసిష్ఠునికి, పిమ్మట అరుంధతీదేవికి, దూడతో కూడియున్న నందినీ ధేనువుకున్ను ప్రదక్షిణము చేసి ప్రభాసంపన్నుడగుచు తరలెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. ...తరానుభావః - ...తరప్రభావః।

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. ప్రదక్షిణీకృత్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 2. హుతమ్ - **హుతం,** హుతౌ, హుతాన్; హుతశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. హుతాశమ్ - **హుతాశం,** హుతాశౌ; హుతాశశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4.

అనంతరమ్ - **అనంతరం**, అనంతరౌ, అనంతరాన్; అనంతరశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. భర్తుః - **భర్తుః**, భర్తృభ్యాం, భర్తృభ్యః; భర్తృశబ్దః, ఋకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. అరుంధతీమ్ - **అరుంధతీం**, అరుంధత్యౌ, అరుంధతీః; అరుంధతీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. చ - అవ్యయమ్। 8. ధేనుమ్ - **ధేనుం**, ధేనూ, ధేనూః; ధేనుశబ్దః, ఉకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. సవత్సామ్ - **సవత్సాం**, సవత్సే, సవత్సాః; సవత్సాశబ్దః; ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. నృపః - **నృపః**, నృపౌ, నృపాః; నృపశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ప్రతస్థే - క్రియాపదమ్। 12. సన్మంగ...ప్రభావః - **...ప్రభావః**, ...ప్రభావౌ, ...ప్రభావాః; ...ప్రభావశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. భర్తుః + అరుంధతీమ్ - భర్తురరుంధతీమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. ప్రదక్షిణీకృత్య - ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం। తత్। ప్రదక్షిణం; అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య।
2. హుతాశమ్ - హుతమశ్నాతీతి హుశః (తమ్)।
3. అనంతరమ్ - న విద్యతే అనంతరం యస్య సః అనంతరః (బ.) తమ్।
4. సవత్సామ్ - వత్సేన సహ వర్తతే, ఇతి సవత్సా, తామ్।
5. నృపః - నౄన్ పాతీతి నృపః।
6. సన్మంగలోదగ్రతరప్రభావః - సన్తి చ తాని మంగలాని చ సన్మంగలాని, అత్యన్తం ఉదగ్రః ఉదగ్రతరః, సన్మంగలైః, ఉదగ్రతరః సన్మంగలోదగ్రతరః (తృ.త.), సన్మంగలోదగ్రతరః ప్రభావః యస్య సః సన్మంగలోదగ్రతరప్రభావః । (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అరుంధతీ -

ఎ) న రున్ధతీ ప్రతిరోధకారిణీ।

బి)1. శ్లో॥ విధేః సాయన్తనస్యాన్తే స దదర్శ తపోనిధిమ్।
అన్వాసితమరున్ధత్యా స్వాహయేవ హవిర్భుజమ్॥
- ఇతి రఘువంశే 1-56

'సాయం సమయమున చేయవలసిన అనుష్ఠానాదులను పూర్తి చేసికొని, వసిష్ఠుడు అరున్ధతీదేవితో కూడి ఒకచోట కూర్చొనియుండ, స్వాహాదేవితో కూడిన అగ్నివలెనున్న, ఆ తపోనిధిని దిలీపుడు దర్శించెను'.

2. శ్లో॥ తామగౌరవభేదేన - మునీం శ్చాపశ్యదీశ్వరః।
స్త్రీపుమానిత్యనాస్థైషా - వృత్తం హి మహితం సతామ్॥
- ఇతి కుమారే 6-12

శివుడా మునులను పతివ్రతయగు అరుంధతిని, గౌరవభేదములేకుండ సమానముగ చూచెను. ఏలయన, ఉత్తములవృత్తము స్త్రీపురుష వివక్ష లేనంత గొప్పది కదా!

3. శ్లో॥ యయా పూతం మన్యో నిధిరపి పవిత్రస్య మహసః
పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గురూణాం గురుతమః।
త్రిలోకీమాఙ్గల్యామవనితలలీనేన శిరసా
జగద్వంద్యాం దేవీముషసమివ వన్దే భగవతీమ్॥
- ఇతి ఉత్తరరామచరితే 4-10

క్రియాదర్శము :- ప్రతస్థే - ప్రపూర్వకాత్, 'స్థా - గతినివృత్తౌ' (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే-లిటి-ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రతస్థే - ప్రతస్థాతే - ప్రతస్థిరే।

శ్లో॥ స గుప్తమూలప్రత్యన్తః శుద్ధపార్ష్ణిరయాన్వితః।
షడ్విధం బలమాదాయ **ప్రతస్థే** దిగ్జిగీషయా॥ - ఇతి రఘువంశే 4-26

संजीवनीः- प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपः, हुतं हविषा प्रज्वलितं, हुतमश्नातीति हुताशः अग्निः, तं कर्मण्यण्। भर्तुः मुनेः, अनंतरं, प्रदक्षिणानंतरमित्यर्थः , अरुन्धतीं च सवत्सां, धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य, प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणं तिष्ठद्गु प्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावः, ततः च्वि प्रत्ययः, अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा, प्रदक्षिणीकृत्य, सद्भिः, मंगळैः प्रदक्षिणादिभिः मंगळाचरणैः, उदग्रतरप्रभावस्सन्, प्रतस्थे ।

అవతారిక :- రాజా ధర్మపత్నీసహితః రథేన యయౌ।

**శ్లో॥ శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన
స ధర్మపత్నీసహితః సహిష్ణుః ।
యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గే
స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన ॥ 72**

**श्लो।। श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गे
स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ।। ७२**

పదవిభాగము :- శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, రథేన, సః, ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్ణుః, యయౌ, అనుద్ఘాతసుఖేన, మార్గే, స్వేన, ఇవ, పూర్ణేన, మనోరథేన।

అన్వయక్రమము :- ధర్మపత్నీసహితః సహిష్ణుః సః శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా మార్గే అనుద్ఘాతసుఖేన రథేన స్వేన పూర్ణేన మనోరథేన + ఇవ యయౌ।

ప్రతిపదార్థము :- ధర్మపత్నీసహితః = భార్యయైన సుదక్షిణాదేవితో కూడిన వాడును, సహిష్ణుః = వ్రతాది శ్రమసహన శీలుడయిన వాడగు, సః = ఆ దిలీపమహారాజు, శ్రోత్ర+అభిరామధ్వనినా = చెవులకింపైన ధ్వనిగలదియు, మార్గే = మార్గమున, అనుద్ఘాతసుఖేన = కుదుపులు లేనందున సుఖకరమైనదగు, రథేన = రథముచేత, స్వేన = తనదగు, పూర్ణేన = సఫలమైన, మనోరథేన + ఇవ = మనోరథముచేతవలె, యయౌ = తరలెను.

తాత్పర్యము :- వ్రతాదిశ్రమలయందు ఓర్పుగల వాడగు దిలీపుడు భార్యాసహితుడై తన మనోరథము నెరవేరినందున మార్గమున కుదుపులు లేక సుఖముగ సాగెడు తన రథముయొక్క శ్రవణానందకరములైన ధ్వనులను గమనించుచు తరలిపోయెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. అనుద్ఘాతసుఖేన - అనుత్పాతసుఖేన - అనుద్గాతసుఖేన

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా - **...ధ్వనినా**, ...ధ్వనిభ్యాం, ...ధ్వనిభిః ...ధ్వనిశబ్దః, ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 2. రథేన - **రథేన**, రథాభ్యాం, రథైః; రథశబ్దః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 3. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. ధర్మపత్నీసహితః - **...సహితః**, ...సహితౌ, ...సహితాః ...సహితశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. సహిష్ణుః - **సహిష్ణుః,** సహిష్ణూ, సహిష్ణవః; సహిష్ణుశబ్దః, ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. యయౌ - క్రియాపదమ్। 7. అనుద్ఘాతసుఖేన - **...సుఖేన**, ...సుఖాభ్యాం, ...సుఖైః; ...సుఖశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః। 8. మార్గే - **మార్గే**, మార్గయోః, మార్గేషు; మార్గశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. స్వేన - స్వేన, స్వాభ్యాం, స్వైః ; స్వశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. పూర్ణేన - **పూర్ణేన**, పూర్ణాభ్యాం, పూర్ణైః; పూర్ణశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః । 12. మనోరథేన - **మనోరథేన**, మనోరథాభ్యాం, మనోరథైః; మనోరథశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. సః+ధర్మ... - స ధర్మ.... - సులోపః।
2. యయౌ+అను... - యయావను.... - **ఏచోఽయవాయావః।**

3. స్వేన + ఇవ - స్వేనేవ - గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా - శ్రోత్రయోః అభిరామః శ్రోత్రాభిరామః (ష.త.)। శ్రోత్రాభిరామః ధ్వనిః యస్య సః శ్రోత్రాభిరామధ్వనిః (బ.)। తేన।
2. ధర్మపత్నీసహితః - ధర్మస్య పత్నీ ధర్మపత్నీ (ష.త.) ధర్మపత్న్యా సహితః, ధర్మపత్నీ సహితః। (పం.త.)।
3. అనుద్ఘాతసుఖేన - న ఉద్ఘాతః అనుద్ఘాతః (నఞ్.)। అనుద్ఘాతేన సుఖః అనుద్ఘాతసుఖః (తృ.త.) తేన।
4. మనోరథేన - మనః రథ ఇవ మనోరథః, తేన।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

దిలీపుడు వసిష్ఠుని వద్దకు వచ్చునప్పుడు రథధ్వని-

శ్లో॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషమేకం స్యన్దనమాస్థితౌ।
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతావివ॥ - ర.వం. 1-36

అపుడు చిన్తాక్రాన్తుడై యున్నందున అది రణగణధ్వని. ఇపుడు

"యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గం
స్వేనేన పూర్ణేన మనోరథేన॥"

సంతోషచిత్తుడైయున్నందున ఇది అనుద్ఘాతసుఖ ధ్వని. శ్రోత్రాభిరామధ్వని.
మనోరథపక్షమున - సన్తానవంతుడు అగునని రూఢి.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- యయౌ :- 'యా-ప్రాపణే', (అదాది(2)), ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మ కాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

యయౌ - యయతుః - యయుః।

శ్లో॥ ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగాత్
ఆసేదుషోస్సఖ్యమచిన్త్యహేతు।
ఏకో **యయౌ** చైత్రరథప్రదేశాన్
సౌరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్॥ - ఇతి రఘువంశే 5-60

संजीवनीः- श्रोत्राभिरामेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः, व्रतादिदुःखसहनशीलः, स नृपः, श्रोत्राभिरामध्वनिना श्रवणोत्सवस्वनेन, मार्गे, अनुद्घातेन पाषाणाद्यप्रतिहतेन, सुखः सुखकरः, तेन रथेन, स्वेन, पूर्णेन सफलेन, मनोरथेनेव, ययौ, मनोरथपक्षे ध्वनिः, श्रुतिः अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ।

అవతారిక :- ప్రజాస్తం తృప్తిమన్నాప్నువద్భిః నేత్రైః పపుః।

శ్లో॥ తమాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన
ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాఙ్గమ్ ।
నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భి -
ర్నవోదయం నాథమివౌషధీనామ్॥ 73

श्लो॥ तमाहितौत्कण्ठमदर्शनेन
प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भि -
र्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३

పదవిభాగము :- తమ్, ఆహితౌత్సుక్యమ్, అదర్శనేన, ప్రజార్థ...తాంగమ్, నేత్రైః, పపుః, తృప్తిమ్, అనాప్నువద్భిః, నవోదయమ్, నాథమ్, ఇవ, ఓషధీనామ్।

అన్వయక్రమము :- అదర్శనేన ఆహితౌత్సుక్యం ప్రజార్థ...తాంగం నవోదయం తం ప్రజాః తృప్తిమ్ అనాప్నువద్భిః నేత్రైః ఓషధీనాం నాథమివ పపుః।

ప్రతిపదార్థము :- అదర్శనేన = దర్శనములేకుండుటచే, ఆహితౌత్సుక్యమ్ = కలిగింపబడిన ఉత్కంఠకలవాడును, ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగమ్ = సంతానార్థమైన వ్రతముచేత కృశించిన శరీరము కలవాడును, నవోదయమ్ = నూతనమగు అభ్యుదయము కలవాడును, తమ్ = ఆ దిలీపుని, ప్రజాః = ప్రజలు, తృప్తిమ్ = తృప్తిని, అనాప్నువద్భిః = పొందలేకున్న, నేత్రైః = కన్నులతో, ఓషధీనాం నాథమ్ + ఇవ = చంద్రునివలె, పపుః = పానముచేసిరి.

తాత్పర్యము :- పుత్రప్రాప్తి రూపవరమున అభ్యుదయవంతుడైన దిలీపుని ప్రజలు, శుక్లపక్షనవోదయవంతుడగు చంద్రుని చూచినట్లు మిక్కిలి ఆసక్తితో చూచిరని అర్థము.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ఆహితౌత్సుక్యమ్ - ఆహితోత్కణ్ఠమ్।
2. నవోదయమ్ - నవోదితం - నవేదితమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :-1. తమ్ - **తం**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆహితౌత్సుక్యమ్ - **ఆహితౌత్సుక్యం**, ఆహితౌత్సుక్యౌ, ఆహితౌత్సుక్యాన్; ఆహితౌత్సుక్యశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అదర్శనేన - **అదర్శనేన**, అదర్శనాభ్యాం, అదర్శనైః; అదర్శనశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. ప్రజాః - **ప్రజా**, ప్రజే, ప్రజాః; ప్రజాశబ్దః, ఆకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమాబహువచనాన్తః। 5. ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగమ్ - **...అంగమ్,** ...అంగౌ, ...అంగాన్; ...అంగశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. నేత్రైః - నేత్రేణ, నేత్రాభ్యాం, **నేత్రైః**; నేత్రశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః,

తృతీయైకవచనాన్తః। 7. పపుః - క్రియాపదమ్। 8. తృప్తిమ్ - **తృప్తిం**, తృప్తీ, తృప్తీః; తృప్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. అనాప్నువద్భిః - **అనాప్నువద్భిః** అనాప్నువద్భ్యాం, అనాప్నువద్భిః; అనాప్నువచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 10. నవోదయమ్ - **నవోదయం**, నవోదయౌ, నవోదయాన్; నవోదయశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్। 12. ఓషధీనామ్ - ఓషధేః, ఓషధ్యోః, **ఓషధీనామ్**; ఓషధీశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 13. నాథమ్ - **నాథం**, నాథౌ, నాథాన్; నాథశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంధులు :-

1. పపుః + తృప్తిమ్ - పపుస్తృప్తిమ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ఇవ + ఓషధీనామ్ - ఇవౌషధీమ్ - గుణసన్ధిః।
3. ..వద్భిః + నవో... - ...వద్భిర్నవోదయమ్ - విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ఆహితౌత్సుక్యమ్ - ఉత్సుకస్య భావః ఔత్సుక్యం, ఆహితం ఔత్సుక్యం యేన సః ఆహితౌత్సుక్యమ్ (బ.)।
2. అదర్శనేన - న దర్శనం అదర్శనమ్ (నఞ్.)। తేన।
3. ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగమ్ - ప్రజా అర్థః యస్య తత్ ప్రజార్థాం (బ.)। ప్రజార్థం చ తత్ వ్రతం చ ప్రజార్థవ్రతం; ప్రజార్థవ్రతేన కర్శితం ప్రజార్థవ్రతకర్శితం (తృ.త.), ప్రజార్థవ్రతకర్శితం అంగం యస్య సః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగః (బ.)। తమ్।
4. అనాప్నువద్భిః - అప్నువన్తి న భవన్తీతి అనాప్నువన్తి (నఞ్.)। తైః।
5. నవోదయమ్ - నవః ఉదయః యస్య సః నవోదయః (బ.)।తమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు : -

1. ఔత్సుక్యమ్ - వ్యభిచారి భావములందొకటి.

1. "కాలాక్షమత్వ**మౌత్సుక్యం** రమ్యేచ్ఛారతిసంభ్రమైః తత్రోచ్ఛ్వాసత్వనిః శ్వాసహృత్తాప స్వేదవిభ్రమాః" - అని దశరూపకము.

మనోహరవాంఛచేతను, రతిసంభ్రమముచేతను ఆలస్యమును సహింపలేక పోవుట ఔత్సుక్యము. ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు, మనస్తాపము. స్వేదము, విభ్రమము మొదలైనవి అనుభావములు.

2. 'కాలాక్షమత్వ**మౌత్సుక్యం** మనస్తాపత్వరాది కృత్' - అని ప్రతాపరుద్రీయము. కాలవిలంబనమును సహింపలేకపోవుట ఔత్సుక్యము.

మనస్తాపము, త్వర మొదలైనవి అనుభావములు.

3. 'ఇష్టానవాప్తే **రౌత్సుక్యం** కాలక్షేపాసహిష్ణుతా చిత్తతాపత్వరా స్వేదదీర్ఘ నిఃశ్వాసితాది కృత్' - అని సాహిత్యదర్పణము.

ఇష్టసిద్ధి కాకపోవుటచే కాలము గడుపుట యందలి విసుగు ఔత్సుక్యము. చిత్తతాపము, త్వర, స్వేద, దీర్ఘనిఃశ్వాసము మొదలైనవి అనుభావములు.

4. 'అధునైవాస్య లాభోమమాస్త్వితీచ్ఛా **ఔత్సుక్యమ్**'. - అని రసగంగాధరము

ఎపుడైనా నాకిది లభించు గాక అను కోరికయే ఔత్సుక్యము.

5. 'సంజాతమిష్టవిరహాదుద్దీప్తం ప్రియసంస్మృతేః నిద్రయా తంద్రయా గాత్ర గౌరవేణ చ చిన్తయా అనుభావితమాఖ్యాతమౌత్సుక్యం భావకోవిదైః' - అని కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

ఇష్ట విరహము ఆలంబన విభావముగా, ప్రియ సంస్మృతి ఉద్దీపన విభావముగా, నిద్ర, తంద్రగాత్ర గౌరవము అను భావములుగా నున్నప్పుడు వ్యజ్యమానమగునది ఔత్సుక్యము. - అస్తు.

2. చంద్రుని కార్శ్యమునకు - ఈ దిగువ శ్లోకమును చూడుడు.

శ్లో॥ తం చ సోమం **పపుర్దే**వాః పర్యాయేణానుపూర్వశః।
అమాయాన్తు సదా సోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యతే॥

మహాకవి కాళిదాసు సైతము పేర్కొన్న దిగువ 2 శ్లోకములను ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

1.శ్లో॥ రవి మా వసతే సతాం క్రియాయై
సుధయా తర్పయతే సురాన్పితౄంశ్చ।
తమసాం నిశి మూర్ఛతాం నిహన్త్రే
హరచూడాని హితాత్మనే నమస్తే॥ - ఇతి విక్రమోర్వశీయే - 3-7

2.శ్లో॥ తామర్పయామాస చ శోకదీనాం
తదాగమప్రీతిషు తాపసేషు।
నిర్వృష్టసారాం పితృభి ర్హిమాంశో-
రన్త్యాం కలాం దర్శ ఇవౌషధీషు॥ - ఇతి రఘువంశే 14-80

అలంకారాలు :- ఇందుపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- పపుః - 'పా-పానే'(భ్వాది), ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుష బహువచనాన్తః।

పపౌ - పపతుః - **పపుః**

శ్లో॥ తాంబూలీనాం దలైః తత్ర రచితాపానభూమయః।
నారికేలాసవం యోధాః శాత్రవం వపపుర్యశః॥

- ఇతి రఘువంశే 4-42

संजीवनी:- तमिति। अदर्शनेन, प्रवासनिमित्तेन, आहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कंठं, प्रजार्थेन संतानार्थेन, व्रतेन नियमेन, कर्शितं अंगं यस्य तं नववोदयं नवाभ्युदयं, तं दिलीपं प्रजाः, तृप्तिं अनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिः, नेत्रैः ओषधीनां नाथं चंद्रमिव, वपुः, अत्याशया ददृशुरित्यर्थः। चंद्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तं, प्रजार्थं, लोकहितार्थं, व्रतं, देवताभ्यः कलादाननियमः,

श्लो॥ **तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वश** इति व्यासः,
उदयः आविर्भावः, अन्यत्समानम् .

అవతారిక :- పురం ప్రవిశ్య సః పునరపి స్వభుజే భూమేర్ధురమాససజ్జ।

శ్లో॥ **పురన్దరశ్రీః పురముత్పతాకం
ప్రవిశ్య పౌరైరభినన్ద్యమానః ।
భుజే భుజఙ్గేన్ద్రసమానసారే
భూయః స భూమేర్ధురమాససజ్జ ॥** **74**

**श्लो॥ पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससंज ॥** ७४

పదవిభాగము :-పురందరశ్రీః, పురమ్, ఉత్పతాకమ్, ప్రవిశ్య, పౌరైః, అభినంద్యమానః , భుజే, భుజగేంద్రసమానసారే, భూయః, సః, భూమేః, ధురమ్, ఆససజ్జ।

అన్వయక్రమము :- పురందరశ్రీః సః పౌరైః అభినంద్యమానః ఉత్పతాకం పురం ప్రవిశ్య భుజగేంద్రసమానసారే భుజే భూయః భూమేః ధురమ్ ఆససజ్జ।

ప్రతిపదార్థము :- పురందరశ్రీః = ఇంద్రసంపదవంటి సంపదగల, సః = ఆ దిలీపమహారాజు, పౌరైః+అభినంద్యమానః = పురప్రజలచేత అభినందింపబడు చున్నవాడై, ఉత్పతాకమ్ = ఎగురుచున్న జెండాలు గలిగిన, పురమ్ = నగరమును, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, భుజగేంద్రసమానసారే = ఆదిశేషునితో సదృశమైన బలముగల, భుజే = భుజమందు, భూయః = తిరిగి, భూమేః + ధురమ్ = భూభారమును (సామ్రాజ్య భారమును), ఆససజ్జ = ధరించెను.

తాత్పర్యము :- ఇంద్ర సంపదవంటి సంపదగల ఆ దిలీపమహారాజు పురప్రజలచే అభినందింపబడుచున్నవాడై, ఎగురుచున్న జెండాలు గలిగిన నగరమును ప్రవేశించి - ఆదిశేషునితో సదృశమైన బలముగల భుజమందు తిరిగి సామ్రాజ్య భారమును ధరించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 3,4 పాదాలు 1,2 పాదాలు గాను, 1,2 పాదాలు 3,4 పాదాలుగాను కొందరు స్వీకరించిరి.

విభక్తులు/క్రియలు :- 1. పురందరశ్రీః - **...శ్రీః**, ...శ్రియౌ, ...శ్రియః; ...శ్రీశబ్దః, ఈకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. పురమ్ - **పురమ్**, పురే, పురాణి; పురశబ్దః అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఉత్పతాకమ్ - **ఉత్పతాకమ్,** ఉత్పతానే, ఉత్పతాకాని; ఉత్పతాకశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 4. ప్రవిశ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 5. పౌరైః - పౌరేణ, పౌరాభ్యాం, **పౌరైః**; పౌరశబ్దః అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః। 6. అభినంద్యమానః - **అభినంద్యమానః** అభినంద్యమానౌ, అభినంద్యమానాః; అభినంద్యమానశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. భుజే - **భుజే**, భుజయోః, భుజేషు; భుజశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 8. భుజగేంద్రసమానసారే - **...సారే**, ...సారయోః, ...సారేషు, ...సారశబ్దః, అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. భూయః - అవ్యయమ్। 10. సః - **సః**, తౌ, తేః; తచ్ఛబ్దః, దకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 11. ధురమ్ - **ధురం**, ధురౌ, ధురః; ధూర్‌శబ్దః, రేఫాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 12. ఆససజ్జ - క్రియాపదమ్।

సంధులు :-

1. పౌరైః + అభినంద్యమానః - పౌరైరభినంద్యమానః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. భూయః + సః - భూయస్సః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. సః + భూమేః - స భూమేః - సులోపః।
4. భూమేః + ధురమ్ - భూమేర్ధురమ్ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :-

1. పురందరశ్రీః - పురం దారయతీతి పురందరః। పురందరస్య శ్రీః ఇవ శ్రీర్యస్య సః పురందరశ్రీః (బ.)।
2. ఉత్పతాకమ్ - ఉచ్ఛ్రితాః పతాకాః యస్మిన్ తత్ ఉత్పతాకమ్, (బ.)। తత్।
3. పౌరైః - పురే భవాః పౌరాః। తైః।
4. అభినంద్యమానః - అభినంద్యతే అసౌ అభినంద్యమానః (కర్మధా.)।
5. భుజగేంద్రసమానసారే - భుజాభ్యాం గచ్ఛన్తీతి భుజంగాః, భుజంగానాం ఇంద్రః భుజగేంద్రః (ష.త.), భుజగేంద్రేణ సమానః భుజగేంద్రసమానః (తృ.త.)।

భుజగేంద్రసమానః సారః యస్య సః భుజగేంద్రసమానసారః (బ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భుజగః - (పుం.)

ఎ) భుజః వక్రః సన్ గచ్ఛతీతి।

బి) భుజ + గమ్ + 'అన్యేష్వపి' ఇతి డ, తతః టిలోపః। సర్పః।

సి) శ్లో॥ విషధరదన్తశూకపవనాశనసర్పసరీసృపోరగవ్యాల-
భుజగ భుజంగ కుమ్భీనసపన్నగనాగభోగినః।
అహిఫణభృత్పృదాకుకాకోదరకఞ్చుకిచక్రిగూఢపాద్
ద్విరసనకాద్రవేయదర్వీకరదృక్ శ్రుతయో భుజంగమాః॥ - 640

శ్లో॥ ఆశీవిషో దీర్ఘపృష్ఠః కుణ్డలీ జిహ్మగః స్మృతః।
- అని హలాయుధకోశము '29' నామములను పేర్కొన్నది.

2. భుజంగః -

ఎ) భుజ + గమ్ + ఖచ్, ఖిత్వాన్ముమ్, 'ఖచ్చ డిద్వా వాచ్యః' ఇతి డిత్వాపక్షే టిలోపః।

బి) శ్లో॥ దిష్టాన్త మాప్స్యతి భవానపి పుత్రశోకా-
దన్త్యే వయస్యహమివేతి తముక్తవన్తమ్।
ఆక్రాన్తపూర్వమివ ముక్తవిషం **భుజంగం**
ప్రోవాచ కోసలపతిః ప్రథమాపరాద్ధః॥
- ఇతి రఘువంశే 9-79

అలంకారాలు :- ఇట 'అనుప్రాసాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- ఆససజ్జ - 'ఆఙ్ పూర్వకాత్' షజ్జగతౌ, (భ్వాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి - పరస్మైపదే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆససజ్జ - ఆససజ్జతుః - ఆససజ్జుః।

संजीवनीः- पुरंदरेति। पुरं पुरीमसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः, पुरुहूतः पुरंदर इत्यमरः। पूस्सर्वयोर्दारिसहो रिति खच् वाचं यमपुरंदरौ चेति मुमागमनिपातः, तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः । पौरैरभिनंद्यमानः, उत्पताकमुच्छ्रितध्वजं, पताकावैजयंतीस्यात्केतनं ध्वजमस्त्रिया मित्यमरः। पुरं, प्रविश्य, भुजंगेंद्रेण, समानसारे तुल्यबले, * **सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वि** त्यमरः। भुजे, भूयः, भूमेः, धुरं आससज्ज अर्पितवान् ।

అవతారిక :- అథ నరపతికులభూత్యై రాజ్ఞీ గర్భమాధత్త।

శ్లో॥ అథ నయనసముత్థం జ్యోతిరత్రేరివ ద్యౌః
సురసరిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూతమైశమ్ ।
నరపతికులభూత్యై గర్భమాధత్త రాజ్ఞీ
గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః ॥ **75**

श्लो॥ अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५

పదవిభాగము :– అథ, నయనసముత్థమ్, జ్యోతిః, అత్రేః, ఇవ, ద్యౌః, సురసరిత్, ఇవ, తేజః, వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్, ఐశమ్, నరపతికులభూత్యై, గర్భమ్, ఆధత్త, రాజ్ఞీ, గురుభిః, అభినివిష్టమ్, లోకపాలానుభావైః।

అన్వయక్రమము :– అథ ద్యౌః అత్రేః నయనసముత్థం జ్యోతిః ఇవ సురసరిత్ వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్ ఐశం తేజః+ఇవ రాజ్ఞీ నరపతికులభూత్యై గురుభిః లోకపాలానుభావాః అభినివిష్టం గర్భమ్ ఆధత్త।

ప్రతిపదార్థము :– అథ = పిమ్మట, ద్యౌః = ఆకాశము, అత్రేః = అత్రి మహర్షియొక్క, నయనసముత్థమ్ = నేత్రమునుండి జనించిన, జ్యోతిః+ఇవ = చంద్రునివలె, సురసరిత్ = దేవగంగ, వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్ = అగ్నిచే ఉంచబడిన, ఐశమ్ = ఈశ్వర సంబంధియైన, తేజః + ఇవ = కుమారస్వామివలె, రాజ్ఞీ = సుదక్షిణాదేవి, నరపతి కులభూత్యై = దిలీపవంశైశ్వర్యముకొఱకు, గురుభిః = గొప్పవగు, లోకపాలానుభావైః = దిక్పాలకతేజస్సు చేత, అభినివిష్టమ్ = ప్రవేశింపబడిన, గర్భమ్ = గర్భమును, ఆధత్త = ధరించెను.

తాత్పర్యము :– ఆకాశము – అత్రి మహర్షియొక్క నేత్రమునుండి జనించిన చంద్రునివలె, దేవగంగ అగ్నిచే ఉంచబడిన ఈశ్వర సంబంధియైన కుమారస్వామివలె, సుదక్షిణాదేవి దిలీప వంశైశ్వర్యముకొఱకు గొప్పవగు దిక్పాలక తేజస్సుల చేత ప్రవేశింపబడిన గర్భమును ధరించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఆధత్త – ఆదత్త – ఆధత్తే (ఛందోభంగము)

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అథ – అవ్యయమ్। 2. నయనసముత్థమ్ – **నయనసముత్థమ్,** నయనసముత్థం, నయనసముత్థాని, నయనసముత్థశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. జ్యోతిః – **జ్యోతిః**, జ్యోతిషీ, జ్యోతీంషి; జ్యోతిశ్శబ్దః, సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. అత్రేః – **అత్రేః**, అత్ర్యోః, అత్రీణామ్; అత్రిశబ్దః ఇకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. ఇవ – అవ్యయమ్। 6. ద్యౌః – **ద్యౌః,** ద్యావౌ, ద్యావః; ద్యోశబ్దః, ఓకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకచవచనాన్తః। 7. సురసరిత్ – **సురసరిత్,** సురసరితౌ, సురసరితః; సురసరిచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః 8. తేజః – **తేజః**, తేజసీ, తేజాంసి; తేజశ్శబ్దః, సకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః । 9. వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్ – **వహ్నినిష్ఠ్యూతం**, వహ్నినిష్ఠ్యూతే, వహ్నినిష్ఠ్యూతాని; వహ్నినిష్ఠ్యూతశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః 10. ఐశమ్ – **ఐశం**, ఐశే, ఐశాని; ఐశశబ్దః, అకారాన్తః, నపుంసకలిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. నరపతికులభూత్యై – **...భూత్యై**/భూతయే, ...భూతిభ్యాం, ...భూతిభ్యః; ...భూతిశబ్దః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 12. గర్భమ్ – **గర్భం**, గర్భౌ, గర్భాన్; గర్భశబ్దః , అకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. ఆధత్త – క్రియాపదమ్। 14. రాజ్ఞీ – **రాజ్ఞీ,** రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞ్యః; రాజ్ఞీశబ్దః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలిఙ్గః, ప్రథమైకవచనాన్తః। 15. గురుభిః – గురుణా, గురుభ్యాం, **గురుభిః**; గురుశబ్దః ఉకారాన్తః, పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః । 16. అభినివిష్టమ్ – **అభినివిష్టం,** అభినివిష్టౌ, అభినివిష్టాన్; అభినివిష్టశబ్దః, అకారాన్తః , పుల్లిఙ్గః, ద్వితీయైకవచనాన్తః। 17. లోకపాలానుభావైః – ...భావేన, ...భావాభ్యాం, **...భావైః**; ...భావశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః, తృతీయాబహువచనాన్తః।

సంధులు :–

1. జ్యోతిః + అత్రేః + ఇవ – జ్యోతిరత్రేరివ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
2. గురుభిః + అభినివిష్టమ్ – గురుభిరభినివిష్టమ్ – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।

సమాసాలు :–

1. నయనసముత్థమ్ – నయనాభ్యాం సముత్థం నయనసముత్థమ్। తత్।
2. సురసరిత్ – సురాణాం సరిత్ సురసరిత్ (ష.త.)।
3. వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్ – వహ్నినా నిష్ఠ్యుతమ్ వహ్నినిష్ఠ్యూతమ్ (తృ.త.)।
4. ఐశమ్ – ఈశస్య ఇదమ్ ఐశమ్। తత్।
5. నరపతికులభూత్యై – నరాణాం పతిః నరపతిః (ష.త.)। నరపతేః కులం నరపతి కులమ్ (ష.త.)। నరపతికులస్య భూతిః నరపతికులభూతిః (ష.త.)। తస్యై।
6. లోకపాలానుభావైః – లోకాన్ పాలయన్తీతి లోకపాలాః, లోకపాలానాం అనుభావాః లోకపాలానుభావాః (ష.త.)। తైః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. రాజ్ఞీ – (స్త్రీ.)

ఎ) రాజన్ శబ్దము పుంలింగశబ్దము నకారాన్తము. దానికి స్త్రీత్వ వివక్ష చేసినపుడు రాజ్ఞీ అనురూపమగును. మహత్ శబ్దమునకు రాజ్ఞీశబ్దమునకు సమాసము చేసినచో

మహారాజ్ఞీ శబ్దమగును. తరువాత శ్రీ శబ్దముతో సమాసము చేసినచో శ్రీ మహారాజ్ఞీ అని మధ్యమపదలోపి సమాసముచే ఈ రూపము అగును. అంతేకాని మహారాజ శబ్దమునకు జీప్ చేయకూడదు. అట్లు చేసినచో మహారాజశబ్దము టచ్ ప్రత్యయాన్తము. టిత్వాత్ జీప్ చేయగా **మహరాజీ** పదము అగును. **మహరాజ్ఞీ** అను రూపము కాదు. 'మహారాజ్ఞీ' అను పదమునకు సకలలోక సమూహమును పరిపాలించు అధికారము కలది అని అర్థము.

-'సౌభాగ్య భాస్కర భాష్యమ్' నుండి.

బి)1. రాజ్ఞీః - రాజ్ఞః పత్నీ। రాజన్ + జీప్। యద్వా రాజతే ఇతి। రాజ + కనిన్; తతః స్త్రియాం జీప్। రాజపత్నీ:

2. శ్లో॥ నాట్యే **రాజ్ఞీ** స్మృతా దేవీ...

- అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

3. శ్లో॥ తయోర్జగృహతుః పాదౌ రాజా **రాజ్ఞీ** చ మాగధీ।
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతిననన్దతుః॥ - ఇతి రఘువంశే 1-57

2. ఎ) చంద్రుడు - మూడువేల దివ్య వర్షములు నిర్ణిమేషుడై తపస్సు చేసిన 'అత్రి' మహర్షి నేత్ర జలములనుండి చంద్రుడు పుట్టెను.

- హరివంశమ్ 15, 6, 7, 81

1. శ్లో॥ నేత్రాభ్యాం వారి సుస్రావ - దశధా ద్యోతమద్దిశః।
తద్గర్భవిధినా హృష్టా - దిశో దేవ్యో దధుస్తదా॥
2. శ్లో॥ సమేత్య ధారయామాసు - ర్న చైతాస్సమశక్నువన్।
సతాభ్య స్సహసై వాథ - దిగ్భ్యో గర్భః ప్రభాన్వితః॥
3. శ్లో॥ పపాత భాసయన్ లోకాన్ - శీతాంశుస్సర్వభావనః।

బి)శ్లో॥ అమరమునిరివాత్రిః బ్రహ్మణోऽత్రేరివేన్దు-
ర్బుధ ఇవ శిశిరాంశోర్భుధనస్యేవ దేవః।
భవ పితురనురూపస్త్వం గుణైర్లోకాన్తై-
రతిశయిని సమాప్తే వంశ ఏవాశిషేస్తే॥

- ఇతి విక్రమోర్వశీయే 5-21

'వత్సా! నీవు నీ లోకకాంతములైన గుణములతో బ్రహ్మదేవునకు, అత్రి మునివలెను, **అత్రికి చంద్రునివలెను**, చంద్రునకు బుధునివలెను, బుధునకు నీ తండ్రియగు పురూరవునివలెను, తండ్రికి తగిన కుమారుడవు కమ్ము! సర్వాతిశాయి అయిన నీ వంశమునందే పూర్వమే అన్ని ఆశీస్సులు స్థిరపడియున్నవి.

3. 'రఘు'వంశోద్భవమునకు బీజమిది.

అలంకారాలు :- ఇందు 'ఉపమాలంకారము' గలదని చెప్పదగును.

ఛందస్సు :- ఈ శ్లోకము మాలినీ వృత్తమునందు కూర్పబడినది. ఇది 'అతిశ్వకరీ' ఛన్దస్సునకు చెందిన వృత్తము. లక్షణము దిగువనీయబడినది.

'ననమయయమయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః।

| | | | | | U U U | U U | U U

శ్లో॥ అథ న యనస ముత్థం జ్యో తిరత్రే రివ **ద్యౌః**।

క్రియాదర్శము :- 1. ఆధత్త :- 'ఆఙ్' పూర్వకాత్, 'డుధాఞ్ - ధారణ పోషణయోః' (జుహోత్యాది) ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిజి - ఆత్మనేపదే ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః

ఆధత్త - ఆదధాతాం - ఆదధత।

संजीवनीः- अथेति। अथ, द्यौः, सुरवर्त्मा, द्यौस्स्वर्गसुरवर्त्मनो रिति विश्वः। अत्रेर्महर्षेर्नयनाङ्यां समुत्थमुत्पन्नं अतश्चोपसर्ग इति क प्रत्ययः. तज्योतिरिव चंद्रमिव ऋक्षेशस्स्यादत्रिनेत्रप्रसूत इति हलायुधः । चंद्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं, हरिवंशे

नेत्राभ्यां परिसास्राव दशधा द्योतयन् दिशः,
तं गर्भं दशधा हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्ततः

इत्यादिकं तत्र द्रष्टव्यं, सुरसरित् गंगा, वह्निना निष्ठ्यूतं क्षिप्तं।*नुत्त नुन्नास्त निश्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरितास्समा इत्यमरः, ऐशं तेजः स्कन्दमिव - अत्र रामायणम् -

ते गत्वा पर्वतं राम धातुमंडितम् - अग्निं संयोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः।
देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन।
शैलपुत्र्या महातेजो गंगायां तेज उत्सृज॥
देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः।
गर्भन्धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्।
स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत।
समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगायां रघुनन्दन ॥ इत्यादि।

राज्ञी सुदक्षिणा, नरपतेर्दिलीपस्य, कुलभूत्यै संतति लक्षणायै, गुरुभिर्महद्भिः लोकपालना -मनुभावैः तेजोभिः, अभिनिविष्टमनुप्रविष्टं, गर्भम्, आधत्त दधावित्यर्थः, अत्र मनुः

* अष्टानां लोकपालानां वपुः धारयते नृपः, इति, अत्र आधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृकं धारणमुच्यते

- तथा मन्त्रे च दृश्यते -

यथेयं पृथिवी मही तिष्ठन्ती गर्बमादधे - एवं त्वं गर्भमाधत्स्व दशमे मासि सूतवे।
इति.

मालिनीवृत्तमेतत् * ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

इति रघुवंशमहाकाव्ये नन्दिनीवरप्रसादो नाम द्वितीयः सर्गः

శ్రీః

– రా మో రా

శ్రీః

ఆనందదేవాయనివల్లభదేవవిరచితటీకాసహితః

రఘువంశః

ద్వితీయః సర్గః

नन्दिनीवरप्रसादो नाम द्वितीयः सर्गः

श्लो।। अथ प्रजानामधिपः प्रभाते - जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां - यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच।। १

अनन्तरं राजा ऋषेर्गां काननायामुंचत् वनं नेतुं विपाशितवान् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । जायया कर्त्र्या स्वीकारितं गन्धमाल्यं यया धेन्वा ताम् । जाययादापितं गन्धमाल्यं यस्या इति वा । धेनुरानुकूल्याच्छुभशंसित्वाच्चानुलेपनपुष्पे गृह्णाति ।राज्ञी पतिचोदिता ग्राहयतीति णिच् । पीतं पानं यस्यास्ति स पीतः । अर्श आदित्वादकारः । पूर्वं पीतवान्पश्चात्प्रतिबद्धो वत्सो यस्याः ।यशोधन इत्यनेनानुचितमपि गोपालकर्म शापशान्तये न दोषायेति सूचितम् । सर्गेऽत्रोपजातिवृत्तम् । १ ।

श्लो।। तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु - मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी - श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्।। २

राज्ञी गोरध्वानं पश्चादव्रजत् । चरणनिक्षेपेण पूतारेणवो यत्र तम् । अमलीमसानां साध्वीनामग्रे गणनीया । यथा ऋषिप्रणीतं शास्त्रं वेदस्याभिधेयमनुगच्छति। वेदमूलत्वात्स्मृतेः ।२।

श्लो।। निवर्त्य राजा दयितां दयालु - स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुस्समुद्रां - जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ।। ३

राजा सुरभिदौहित्रीं नन्दिनीं ररक्ष । भार्यां निषिध्य । दयाशीलः । यशोभिः सुगन्धिः, आमोदितभुवनत्रयत्वात् । सितं सुरभि च यश इति महाकविसमाचारः । प्रथितो वा । उत्प्रेक्षयते - गोरूपधरां भूमिमिव स्तनात्मनापरिणताश्चत्वारोऽब्धयो यस्यास्ताम् । ३ ।

श्लो।। व्रताय तेनानुचरेण धेनो - र्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा - स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः।४

राज्ञा न केवलं राज्ञी यावच्छिष्टोऽप्यनुचरसमूहो न्यवर्ति । नगरस्थापितसेनापेक्षयात्र शेषत्वम् । व्रतनिमित्तं नन्दिन्याः पश्चाद्यायिना । अपरेभ्यो नरेभ्यो देहपालनं राज्ञो महावीरस्य न भवति, तेन हेतुना न्यवर्ति । यतो विवस्वत्सुतस्य सन्ततिरात्मपराक्रमरक्षिता भवति । ४ ।

श्लो।। आस्वादवद्भिः कबलैस्तृणानां - कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतस्वैरगतैश्च तस्या - स्सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्।। ५

स सार्वभौमो राजा गोः सम्यगाराधननिष्ठोऽभूत् । सास्वादैर्मृष्टैः शष्पाणां ग्रासैः कषणैः क्षुद्रजन्तूनां वनमक्षिकाणां निषेधैः अनिषिद्धैः स्वेच्छागमनैश्च ।५।

श्लो।। स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां - निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां - छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ।।६

भूमिप्रभुर्नन्दिनीमनुययौ । उत्थितामुत्थितः प्रस्थितां प्रस्थितः । स्थितस्तूत्थितो भवतीति पृथगुपादानम् । उपविष्टामुपवेशनस्य रचनायां निश्चलः । अम्भो गृह्णानामम्ब्विच्छन् ।छायावदेकरूपः ।

श्लो।। सन्यस्तचिह्नामपि राज्यलक्ष्मीं - तेजोविशेषानुमितां दधानः।
आसीदनाविष्कृतदानराजि - रन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः।। ७

स राजा भद्राख्यमहेभतुल्योऽभूत् । अपास्तच्छत्रचामरादिलक्षणामपि नृपश्रियं धारयन् । यत ऊर्जस्वितयोहिताम् । अस्फुटितगण्डत्वादप्रकटीकृता मदलेखा येन । अत एव हृद्गतो मदविकारो यस्य । यदुक्तम्

भद्रो मन्दो मृगश्चाथ संकीर्णश्चेति जातयः।
चतस्रः करिणां तत्र भद्रोऽन्तर्मद एव यः ।

श्लो॥ लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशै - रधिज्यधन्वा विचचार दावम्।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो - र्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८

स राजा वनमचरत् । लतानां विस्तारैः सूक्ष्मलताभिरूर्ध्वीकृत्य बद्धैः कचैरुपलक्षितः । अधिरूढा ज्या यत्र तदधिज्यमारोपितगुणं धनुर्यस्य सः । विकृतप्राणिनः खड्गव्याघ्रादिकान्विनीतान्कर्तुमिव विनये स्थापयितुमिव । नन्दिन्याः पालनव्याजात् । हेतौ शतृ । ८ ।

श्लो॥ विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य - पार्श्वाद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदाना - मालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९

राज्ञः पार्श्वस्था वृक्षाः पश्यतु देव इत्यलोकनार्थं शब्दं पक्षिणां रुतैरुच्चारयामासुरिव । यतो विसर्जितातिनिकटानुचरस्य । वनस्पतीनामधिपतिना वरुणेन तुल्यस्य, असतां नियमनात्। पार्श्वशब्दोऽतिनैकट्यप्रतिपादनार्थः ।९।

श्लो॥ मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं - तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनै - राचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०

बालवीरुधो नृपं पुष्पैः सिषिचुर्निर्भरीचक्रुः । वातेन प्रेरिता विधूनिताः । अग्निवद्दीप्तिर्यस्य , आभाति वा । निकटे तिष्ठन्तम्। आचारकार्यार्थं भृष्टव्रीहिभिर्नागरिकाः कुमार्यो यथा । पुरप्रवेशे हि राजा नागरिकाभि र्लाजैरवकीर्यत इत्याचारः ।

श्लो॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव - माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां - प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः॥११

मृग्यो नेत्राणामत्यर्थं तानफलं लेभिरे । दृष्टद्रष्टव्यत्वात् । पूर्वं हि शून्यारण्यालोकनात्तासां निष्फलोऽभवन्नेत्रप्रथिमा । सचापस्यापि राज्ञो देहं पश्यन्तः । मनोबुद्ध्यादिभिरन्तरिन्द्रियैर्विगतभयैः कृपया सरसं चित्तं यस्य तद्विश्वासकार्युक्तम् । यदुक्तम् ।

विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ।

श्लो॥ स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः - कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुंजेषु यशः स्वमुच्चै - रुद्गीयमानं वनदेवताभिः॥ १२

स लतापिहितोदरस्थानेष्वात्मीयं यशः काननदेवताभिरुदात्तं तारं वा शब्द्यमानमाकर्णयत् । सुषिरवेणुभिःस्वनद्भिः शब्दायमानैर्वायुपूरितविवरैः सम्पादितं वेणुकार्यं यस्य तत् । गेये हि वंशध्वनिना भाव्यम् ।१२।

श्लो॥ पृक्तस्तुषारैर्वननिर्झराणा - मनोकहाकम्पनपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्र - माचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३

राजानं वायुर्भेजे । काननप्रपातपानीयप्रवाहाणां शीकरैः मिश्रितः । वृक्षाणामाधूननेन कुसुमगन्धवान् । आतपखिन्नं छत्ररहितं शास्त्रित व्यवहारपवित्रम् ।१३।

श्लो॥ शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि - रासीद्विशेषात्फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे- तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥१४

रक्षितारं राजनि वनं श्रयति परिभ्रमति वर्षणादृतेऽपि वनानलो निववृते । अतिशयं विधाय फलकुसुमवृद्धिरभूत् । विशेषादिति विधायेति ल्यब्लोपे कर्मणि पंचमी । मृगमयूरादिष्वबलं सत्त्वं सिंहादिर्नापीडयत् । अत्र राज्ञो महानुभावता कारणम् । १४।

श्लो।। संचारपूतानि दिगन्तराणि - कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा - प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ।। १५

ऋषेर्गौः रवेर्दीप्तिश्च निजं स्थानं गन्तुं प्रारेभे । गत्यर्थेति चतुर्थी । प्रक्रमणपवित्राणि ककुम्मध्यानि विधाय । किसलयरागवल्लोहिता धेनुः प्रभा च।

श्लो।। तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थ - मन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभूव सा तेन सतां मतेन - श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना।।१६

पृथ्वीपतिर्धेनुं पश्चादगच्छत् । देवपित्रागन्तूनामितिकर्तव्यतायै पूजायै इति यावत् । पंचयज्ञानुष्ठानार्थम् । सा च राज्ञा साधुपूजितेन हेतुना श्रुतिस्मृतिविहितेन मार्गेण संयुता मूर्तिमती चित्तशुद्धिरिवासीत् । १६ ।

श्लो।। स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा -न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि-श्यामायमानानि वनानि पश्यन्।।१७

राजा काननान्यालोकयन् जगाम । नड्वलेभ्य उत्थितः सूकरसमूहो यत्र तनि । स्थानतरूणामभिमुखा मयूरा यत्र तानि । हरिणाश्रिततृणानि नीलीभावीनि सायन्तनातपोत्पन्नपरभागानीति यावत्।नडशादाड्वलजिति द्विर्वलज्ग्रहणमदेशाभिधानेऽपि ड् वलजस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन तृणेऽपि शाद्वलं साधु । १७ ।

श्लो।। आपीनभारोद्वहनप्रयत्ना - द्गृष्टिर्गुरुत्वादुरसो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरंचिताभ्यां - तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ।। १८

गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः नृपश्चाश्रमप्रत्यागमनमार्गं भूषयांबभूवतुः । रम्याभ्यां मन्थराभ्यां चङ्क्रमणाभ्याम् । ऊधोधारणप्रयासाद्धेनोर्गतिर्मन्थरा महत्त्वात् च वक्षसो राज्ञः ।१८।

श्लो।। वसिष्टधेनोरनुयायिनं त - मावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति - रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्।।१९

सुदक्षिणा नृपं नेत्राभ्यां पपाविव पपौ साकाङ्क्षं ददर्श । निमीलने दर्शनान्तरायो मा भुदिति मन्थरे अक्षिलोमश्रेणी यस्याः सा । अत एवौत्सुक्यात् कृतोपवासाभ्यामिव । उपोषिता हि पिवतितराम् पानं च संकोचमन्थरत्वाद्विज्ञायते । नन्दिन्या अनुव्रजन्तं काननप्रान्तादायान्तम्। १९ ।

श्लो।। पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन - प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु - र्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ।। २०

नन्दिनी दम्पत्योर्मध्ये शुशुभे । अग्रे कृता राज्ञा पथि, कृताभ्युद्गमा राज्ञ्या, स्वयं च कपिला। दिवसरात्र्यन्तरस्था सन्ध्या यथा शोभते ।।२० ।

श्लो।। प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां - सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः - शृङ्गान्तरं द्वारमिवात्मसिद्धेः।।२१

राज्ञी तां गां परीत्य प्रणम्य च धेनोर्विषाणमध्यं यवकुसुमगन्धादिभिरपूजयत् । विकटं स्वसिद्धेः पुत्रोत्पत्तिलक्षणाया द्वारमिव । सह यवपूर्णपात्रेण वर्तते तादृशो हस्तो यस्याः सा । यवास्त्वर्घ्यार्थं भोजनाय च । बहु प्रशस्तं पयो यस्यास्ताम् । तद्दुग्धपानेन दशवर्षसहस्रायुरित्यागमात् । प्रशंसायां विनिः । २१ ।

श्लो।। वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां - प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां - प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि।।२२

दम्पती अतो जहृषतुः यतो धेनुस्तर्णकसोत्कंठापि निश्चला सती पूजामाददे । यस्माद्वरदानसमर्थानां भक्त्याश्रितेषु यः प्रसादः स एव लक्षणं येषां तादृशि अग्रफलानि भवन्ति । आराधनीयस्य हि प्रसन्नतामालोक्य भावि फलमनुमीयते । २२ ।

श्लो।। गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोत्सन्नरिपुर्निषण्णाम् ।। २३

राजा गां भूय एव सिषेवे । दोहनसमाप्तौ वसिष्ठस्य सभार्यस्य चरणावुपसङ्गृह्योपमृद्य संवाह्य सन्ध्याभवं कर्म च निर्वर्त्य । -बाहुनष्टशत्रुः - । उपविष्टाम् । स्वयं दुग्ध इति दोग्ध्री ताम् । २३ ।

श्लो।। तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा - मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश - सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्टत् ।।२४

रक्षिता राजा गां काण्डूयनादिभिः सेवित्वा परिपाट्या निद्रितां तस्याः पश्चात्सुष्वाप निद्रितोत्थितां प्रभाते तस्याः पश्चादुत्तस्थौ । निकटे दत्तोऽर्चायै प्रदीपो यस्याः । २४ ।

श्लो।। इत्थं व्रतं पालयतः प्रजार्थं - समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य - दिनान्यमित्रोद्धरणोचितस्य ।।२५

राज्ञो महादेव्या सहैवंविधं व्रतं कुर्वतस्त्रिगुणानि सप्ताहानि ययुः । एकविंशतिः । पूज्यकीर्तेः । आन्तराणां हर्षमानादीनां शत्रूणामुन्मूलने समेवतस्य । बाह्यानां भुजोत्सन्नरिपुरित्युक्तम् । दीनोद्धरणोचितस्येति पाठे भावि गोरुद्धरणं सूचितम् । २५ ।

श्लो।। अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं - जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशष्पं - गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ।। २६

अन्यस्मिन्नहनि नन्दिनी हिमवतो गहनमाविशत् । भागीरथीनिर्झरप्रान्ते बद्धमूलानि संजातानि नूतनशष्पाणि यत्र तत् । स्वस्यानुयायिनः आत्मैवानुचरो यस्येति वा । राज्ञोऽभिप्रायं भक्तिं वा ज्ञातुमिच्छन्ती बुभुत्सुः । २६ ।

श्लो।। सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रै - रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण - प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष।।२७

धेनुं हर्यक्ष आचक्राम बलात् । यतो दुष्टप्राणिभिः खड्गसिंहाद्यैश्चित्तेनापि दुरभिभवेत्यतो हेतोर्हिमवच्छोभायां निक्षिप्तनेत्रेण, न तु प्रमाद्यता अदृष्टोपनिपातः । किलेत्यलीके , तस्य कृतकसिंहत्वात् । २७ ।

श्लो।। तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो - र्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रदत्तां - निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम्।।२८

गोः संबन्धी चीत्कारो राज्ञोऽक्षिणी हिमवद्दत्ते निषिषेध । आपन्नानां त्रातुः । दरीरचितया प्रतिश्रुत्कया विस्तीर्णम् । प्रग्रहेषु वल्गासु गृहीत्वा यथा कश्चिद्धुर्यान्निवर्तयति तद्वत् । २८ ।

श्लो।। स पाटलायां गवि तस्थिवांसं - धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां - रोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्।।२९

राजा ताम्रायां नन्दिन्यां सिंहमुपविष्टमालोकयत् । चापधृत् । गिर्यग्रभूमौ गैरिकादिमय्यां शैलस्य रोध्राख्यं प्रशस्यं रोध्रशब्दवाच्यं वा वृक्षं विकचं यथा ।२९ ।

श्लो।। ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी - वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा - दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः।। ३०

अनन्तरं राजा बाणं तूणादाक्रष्टुमियेष । घातयोग्यस्य सिंहस्य घाताय । सिंहवत्सपराक्रमं गच्छति । शरणसाधुस्त्राता । उत्पन्नपराभवः । बलात्कारेण न तु च्छलेनोत्खाता : शत्रवो येन सः । अभिषङ्गो मन्युरिति केचित् ।३०।

श्लो।। वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तु - र्नखप्रभारूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव - चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे।। ३१

राज्ञो दक्षिणो हस्तोऽवातिष्ठत् । प्रजिहीर्षतः कररुहदीप्तिभिराच्छुरिताः कंकाख्यस्य शकुनेः पक्षा यत्र तस्मिन् शरमूल एव लग्नतर्जनीकः । अतश्चाकिंचित्करत्वा दालेख्यन्यस्तसंस्थान इव ।३१।

श्लो॥ बाहुप्रतिस्तम्भविवृद्धमन्यु - रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्त - र्भोगीव मन्त्रप्रतिबद्धवीर्यः ॥ ३२

निजतेजोभी राजा हृदये दग्धः । भुजसंरोधेन तीव्रकोपः - निकटस्थ मप्यपराधिनं सिंहाख्यमबाधमानैः । सर्पो यथा मन्त्रनियमितशक्तिर्विषाग्निना हृदये दह्यते । ३२ ।

श्लो॥ तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु - र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्मापयन् विस्मयमात्मसिद्धौ - भूपालसिंहं निजगाद सिंहः॥३३

पंचाननो राजश्रेष्ठमब्रवीत् । साधुपक्षपातिनम् । आक्रान्तगौः । नरवाण्या नृपं साश्चर्यं कुर्वन् । मनुकुले केतुं ध्वजमिव प्रकाशकम् । स्वप्रभावे विगतदर्पम् । ३४ ।

श्लो॥ अलं महीपाल! तव श्रमेण - प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः - शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४

हे भूपाल! तव शरक्षेपजनितेन प्रयासेनालं तूष्णीम् । शरान्मा क्षैप्सीः । क्षोभं मा कृथा इत्यर्थः । यस्मात्क्षिप्तमप्यस्त्रमस्मत्तो निष्फलं भवेत् । दिव्यशक्तित्वात् । यतो वायो रयोऽद्रौ न स्फायते । वृक्षोद्धरण एव सामर्थ्यं यस्य तत् । ३४ ।

श्लो॥ कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः - पादार्पणानुग्रहपूतपृष्टम्।
अवैहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः - कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्॥३५

शिवस्य मां भूत्यमवगच्छ । कैलासवद्धवलमुक्षाणमाशेढुकामस्य चरणस्य

पृष्ठे विन्यास एव प्रसादस्तेन पवित्रपृष्ठम् । कुंभोदराभिधानम् । नाम प्राकाश्ये । निकुम्भाख्यस्य गणस्य प्रख्यातत्वात्तन्मैत्र्या प्रशंसा । ३५ ।

श्लो॥ अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं - पुत्रीकृतोऽयं वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिस्सृतानां - स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥३६

इममग्रे देवदारुवृक्षं पश्यसीति काक्वा पश्यस्येवेत्यर्थः । शिवेनायं वृक्षः सुतीकृतः । यो देवदारुः कुमारस्य जनन्याः पार्वत्याः सुवर्णस्य घटादेव कुचान्निर्गतानां जलानामास्वादवित् । पयः क्षीरं च । सुतो हि तद्रसज्ञः ।३६।

श्लो॥ कण्डूयमानेन कटं कदाचि - द्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच - सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७

वनसाधुहस्तिना देवदारोर्वल्को जातु भग्नस्त्रोटितः । गण्डं कषता । अनन्तरं पार्वत्येनं देवदारुं पर्यदेवयत् । स्कन्दमिव दैत्यशरैः स्पृष्टं व्याप्तं व्रणितमित्यर्थः । ३७ ।

श्लो॥ तदा प्रभृत्येव मतङ्गजानां - त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितश्शूलभृता विधाय - सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८

तदेति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । तत इत्यर्थः । तत आरभ्यैवेश्वरेणाहं वन्यद्विपानां भीत्यर्थमस्मिन्पर्वतगहने नियुक्तः ।निकटप्राप्तैः प्राणिभिः प्राणयात्रा यत्र सिंहत्वे तादृशं हर्यक्षभावं कृत्वा। यमेव प्राणिनमभिमुखमीक्षसे तमेव प्राश्नीया इत्यर्थः । ३८ ।

श्लो॥ तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै - प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे - सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥३९

एषा गौस्तस्य मम बुभुक्षितस्य तर्पणाय पर्याप्ता । रुधिरेण शरीरयात्रा यस्यास्तादृश्युपनता । विधिनोपदिष्टा निरूपिता मरणवेला यस्याः सा ।

दैवप्रेरिता गतासुत्वान्मद्गोचरमागतेत्यर्थः । यथा राहोरिन्द्वमृतम् । तस्य भोजनकालः पौर्णमासी प्रदिष्टः । एतेन चोपमानेन सुस्वादुत्वममोक्षश्च सूच्यते । ३९ ।

श्लो॥ स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां - गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं - न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥४०

स त्वं कृतप्रयत्नोऽसि व्रज । आयुष्मान्वसिष्ठस्य दर्शितान्तेवासिसेवा येनैवंविधो भवति । रक्ष्यमरक्षित्वा कीदृषी मम गुरुभक्तिरित्याह । यद्रक्षितुं दत्तं वस्तु शस्त्रेणासाध्या रक्षा यस्य तत्तथाविधम् । तद्वीराणां यशो न हिनस्ति, अशक्यवस्तुनि वाच्यताभावात् । ४० ।

श्लो॥ इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो - मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा - दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥ ४१

इत्थं धृष्टं वचनं सिंहस्याकर्ण्य राजा स्वे अशक्तिकृतामवमानना मल्पीचकार । यतो हरानुभावात्स्तब्धायुधः । दैवतानि च दुर्जयानि । ४१ ।

श्लो॥ प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे - तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षितेन - वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२

राजा सिंहं प्रत्यवद च्च । तदेव प्रथमं रोधो यस्य तस्मिंशरक्षेपे निष्फलप्रयासः । यथा वज्रहस्तः शक्रो वज्रं मोक्तुकामो हरदर्शनेन स्तब्धीकतः । यदुक्तम् ।

श्लो। बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तंभयत्प्रभु रिति महाभारते।

प्रत्याहेत्यादिपाठान्तरे राजा सिंहं प्रत्यवदच्च । अस्त्रक्षेपनिष्फलः । सलज्जत्वान्नादपृथगभावं दीनस्वरत्वमाप्तः । खण्डितवर्षकालशब्देन शरन्मेघेन साम्यं प्राप्तः । ४२ ।

श्लो॥ संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र! कामं - हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां तु वेद-सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥४३

हे सिंहाहं यद्वचनं वक्तुकामस्तत्सत्यं हासास्पदं मम स्तम्भितभुजव्यापारस्य, किं तु हृदयगमभिप्रायं प्राणिनां यतो भवान्वेत्त्यतः कारणाद्वक्ष्येऽहम् । यदहं तवाभिदधे तत् सत्यमवगच्छेरिति वाक्यार्थः ।४३।

श्लो॥ मान्यस्स मे स्थावरजङ्गमानां - सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने - र्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्॥ ४४

चराचराणां सृष्टे रक्षायाः प्रलयस्य च निमित्तं स भगवान्यतो माननीयः, पूज्यः अतस्तद्वचनमङ्गागतसत्त्ववृत्तीत्येवंरूपमवश्यानुष्ठेयमित्यर्थः । तथा सेवितवह्नेर्वसिष्ठस्य चैतद्गोलक्षणं धनं तद्धोमसम्पादनयोग्यमग्रे विनाशं गच्छदपरित्याज्यम् । होमे चाज्यकारणाद्गौरेव मुख्यमङ्गम् । ४४ ।

श्लो॥ स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं - देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा - विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५

स त्वं मम शरीरेण देहयात्रां सम्पादयितुं प्रसादं कुरु । एषा दिवसान्तोत्कण्ठिततर्णका वसिष्ठस्य गौस्त्यज्यताम् । वत्सत्वादेव बालत्वे लब्धे बालग्रहणमतिसूक्ष्मत्वप्रतिपादनार्थम् । बालश्च मातरं विना म्रियत एव । ४५

श्लो॥ अथान्धकारं गिरिकन्दराणां - दंष्ट्रामयूखैश्शकलानि कुर्वन् ।
भूयस्स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती - किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६

अनन्तरं स भर्गानुचरः सिंहो नृपं पुनरवदत् । अल्पं प्रहस्य । अद्रिगुहानां तमो दन्तरश्मिभिः खण्डानि विदधत् । ४६ ।

श्लो॥ एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्-विचारमुग्धः प्रतिभासि मे त्वम्॥४७

यतोऽद्वितीयं छत्रं यत्र तथाविधं भूमेः पतित्वं तथा नवं यौवनं रमणीयं सुरूपमेतच्छरीरं चातः स्तोकस्य गोमात्रस्य कारणाद्भूरि एकच्छत्रप्रभुत्वादि त्यक्तुकामस्त्वं मम विवेकशून्यः प्रतिभाससे । प्राज्ञो हि तुच्छं त्यजति, बहु जिघृक्षते । ४७ ।

श्लो।। भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ - रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः-प्रजाः प्रजानाथ! पितेव पासि।।४८

अथ यदि ते प्राणिदया देहदाननिदानं तद्भवद्विनाशे एषैका गौः श्रेयोयुक्ता स्यात् प्रजापालक । कृतजीवरक्षस्तु त्वं सदा बाधेभ्यः प्रजा रक्षसि , पिता यथा पुत्रान्पाति । ४८ ।

श्लो।। अथैकधेनोरपराधचण्डा - द्गुरोः कृषानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं-गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः।। ४९

यद्यग्नितुल्याद्गुरोर्वसिष्ठात्त्रस्यसि तन्मा भैषीः । त्वया गुरोः कोपो निवारयितुं साध्यः । कथम् । एकस्या गोरागो व्यापात्तिलक्षणं ततः **प्रतिवस्तुतो** गाः कोटिं कोटिं ददता । घट इव स्तनमण्डलं यासां ताः एका धेनुर्यस्येति केचित् । ४९ ।

श्लो।। तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां - भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न - मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ।। ५०

यत एवं तस्मात्साम्राज्यादीनां कुशलसमूहानामुपभोगकारिणं तेजोयुक्तं स्वशरीरं मा हासीः । यस्माद्बुद्धिमन्तो जनाः स्फीतं राज्यं शक्रसम्बन्धि स्थानं स्वर्गं ब्रुवन्ति . भूपृष्ठस्पर्शमात्रविशिष्टम् । भूस्पर्शमात्रमेव भेदः, अन्यत्सर्वं तु समम् । ५० ।

श्लो।। एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे - प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः - प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव।। ५१

एतत्परिमाणं कथयित्वा तूष्णींभूते सिंहे नगोऽपि भूपालं सिंहोक्तमेव वस्तु तारं जगादेव । प्रतिशब्देन शैलस्य दरीगतेन । ५१ ।

श्लो।। तथा समर्थां गिरमूचिवांसं - प्रत्याह देवानुचरं दिलीपः ।
धेन्वा तदध्यासनकातराक्ष्या - निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः।।५२

राजा हरकिंकरं सिंहं प्रतीपमुवाच । पूर्वोक्तेन प्रकारेण सम्बद्धां वाचमुक्तवन्तम् सिंहाक्रमणेन चंचले नेत्रे यस्यास्तया गवा दृश्यमानः । सुष्ठु कृपावान् ।५२।

श्लो।। क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः - क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः - प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ।। ५३

उपद्रवाद्बाधातो रक्षतीत्यनया निरुक्तप्रक्रियया क्षत्रियस्य वाचकस्त्रिभुवने रूढं गतः । न तु तैलपायिकावदर्थरहितः । महानुन्नतः । अतश्चार्तत्राणरहितस्य मे राज्येन निन्दामलिनैश्च प्राणैः किं प्रयोजनम् यदि गां न त्राये तत्किं मम राज्यजीविताभ्यां प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । अतश्च ऋद्धं हीत्यादि जीवन्नित्यादि च यदुक्तवानसि तदयुक्तमिति भावः । ५३ ।

श्लो।। कथं च शक्योऽनुनयो महर्षे - र्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवैहि - रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ।। ५४

मया केन प्रकारेण च वसिष्ठस्य सकोपचित्तप्रसादनं साध्यमपरधेनूनां दानात् । त्वमेतां सुरभेर्दाक्षायण्याः सदृशीं विद्धि । अनेन महाप्रभावत्वमुक्तम् । विश्वामित्रो हि राज्यमेतत्कृते दत्त्वा नैनां प्रापेति श्रुतिः । त्वया पुनर्नन्दिन्यां हरप्रभावेनाक्रान्तम् । ५४।

श्लो।। सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण - न्याय्यं मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं - भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः।। ५५

मया सैषा गौरात्मशरीरमेव मूल्यं तेन त्वत्सकाशात्त्याजयितुमुपपन्नम् । पूर्वं सामान्योपक्रमेऽनन्तरं विशेषाभिधानान्नपुंसकतेति भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यम् । यथा वरं कूपशतद्वापी, तथा विषवृक्षोऽपि संवर्ध्येत्यादिकाः प्रयोगाः ।एवं कृते तव प्राणयात्रा कृतविघ्ना न भवेत्, ऋषेरितिकर्तव्यतैव प्रयोजनं चाच्छिन्नं स्यात् । ५५ ।

श्लो।। भवानपीदं परवानवैति - महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्यदि शक्यमग्रे - विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन।। ५६

न च ममैवात्र ग्रहः यावत् त्वमप्येतद्वेत्सि रक्षणीयं वस्तु विनाश्यात्मना अखण्डितेन सता प्रभोः पुरः स्थातुं यदि साध्यम् । काक्वा न शक्यमिति प्रतीयते । कथं जानासि यदहमपि वेद्मीत्यह । यस्माद्देवदारुरक्षणे ते उदग्रः प्रयासः । यतस्त्वं परायत्तः । ५६ ।

श्लो किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं - यशश्शरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां - पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु।।५७

यद्यहं केनापि हेतुनावध्यस्तवाभिप्रेतस्तद्यशोमये देहे कृपावानेधि । अनुनये लोट् । निश्चयेन नश्वरेषु मादृशां देहेषु पृथ्व्यादिपंचमहाभूतारब्धेष्वनादरोऽस्ति । यशःशरीरं तु कल्पस्थायि । मयि जीवति गवि हतायां यशो नश्वरं भवेत् । ५७ ।

श्लो।। सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः - जातस्स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं - सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्।।५८

हे शिवानुचर! तस्मात्त्वं प्रार्थनाभङ्गं मम विद्यमानसम्बन्धस्य कर्तुं न योग्योऽसि । कस्ते मया सह सम्बन्ध इत्याह । यस्मादृषयः प्रत्युत्तरदानप्रथमं सम्बन्धं वदन्ति । येन सह वाङ्गेलनं कृतं स सखोच्यते । स च सम्बन्ध आवयोः काननप्रान्ते सङ्घटितयोः सम्पन्नः । ५८ ।

श्लो।. तथेति गामुक्तवते दिलीपः - सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रं हरये स्वदेह - मुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य।।५९

राजा सिंहाय तत्क्षणात् -संरोधविसृष्टभुजः- त्यक्तायुधं निजशरीरं ददौ । तथेत्यभ्युपगमे । एवमस्तु देहि देहमिति वाचं जल्पितवते । यथा मांसस्य गोलकम् । ५९ ।

श्लो।। तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना - मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः - पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ।। ६०

तस्मिन्नवसरे राज्ञ उपरिष्टाद्विद्याधरकरत्यक्तं पुष्पवर्षमपतत् । क्रूरं मृगेन्द्रसम्पातमुत्प्रेक्षमाणस्य सम्भावयतोऽधोमुखस्य । अवाङ्मुखत्वमत्र देहक्षेपेणेत्थंस्थानकोत्पत्तेः , न तु सिंहसम्पातभीत्या । न हि सत्त्ववतामेवंविधानां भयानि हृदये प्रवेशं लभन्ते । ६० ।

श्लो।। उत्तिष्ट वत्सेत्यमृतायमानं - वचो निशम्योत्थितमुत्थितस्सन्।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां - गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम्।।६१

राजा नन्दिनीं पुर ऐक्षत, न केसरिणम् । पुत्रोत्तिष्ठेति सुधातुल्यं वचनमुत्पन्नमाकर्ण्योत्थितो वर्तमानः । स्नेहवशात्पयो मुंचन्तीम् । मातरं यथा ।६१ ।

श्लो।। तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो! -मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि-प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः।।६२

राजानमिन्द्रजालदर्शनसविस्मयं नन्दिनी जगाद । हे ऋजो मया त्वं विचारितः ।इन्द्रजालमुत्पाद्य । यस्माद्वसिष्ठमाहात्म्याद्यमोऽपि बाधितुं मयि न समर्थः । किं पुनः सिंहाद्या बाधितु समर्थाः । ६२ ।

षो।। भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च - प्रीतास्मि ते पुत्र! वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूति - मवैहि मां कामदुघा प्रसन्नाम्।।६३

हे सुताहं तव तुष्टा वसिष्ठे भक्त्या मयि दयया च । अभिलषितमर्थयस्व । त्वं मां कृतानुग्रहां केवलानां दुग्धानां दायिनीं न, वांछितप्रदां जानीहि ।६३।

श्लो।। ततस्समानीय स मानितार्थी - हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं - सुदक्षिणायां तनयं ययाचे।। ६४

अनन्तरं राजा सुदक्षिणायां पुत्रमचकमत । अंजलिं बद्ध्वा पूजितप्रणयी । निजकरेणार्जितो वीरशब्दो येन सः । कुलस्य विधातारं बहुलयशसम् । ६४

श्लो।। सन्तानकामाय तथेति कामं - राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं - पुत्रोपयुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ।। ६५

सा क्षीरवती तं नृपं शशास । भवत्वेवंविधः पुत्रस्ते इतीप्सितं नृपायाङ्गीकृत्य । मम दुग्धं पर्णपात्रे स्रावयित्वा सुत पिबेति । ६५ ।

श्लो।। वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं - ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः! ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं - षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः।।६६

श्लो।। इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनु - र्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवतात् च कुक्षेः - प्रत्याययावाश्रममश्रमैव।। ६७

अनेन प्रकारेण नन्दिनी राज्ञा कृतविज्ञप्तिरतितुष्टाभूत् । राज्ञानुगता च हिमालयसम्बन्धिनः कुहरादाश्रमं प्रत्यागच्छत् । अखिन्नैव । दूरगमनत्सिंहायासाच्च श्रमशङ्का । किं विज्ञापितेत्याह । वत्सस्य पीतशेषं होमप्रयोजनविधानाच्च यदवशिष्यते तत्त्वदीयं क्षीरं पातुमिच्छामि । गुरोराज्ञां

प्राप्य, न तु स्वेच्छया । षष्ठभागमिव भूमेः । सम्यग्वृत्तो हि राजा धर्मर्थयोः षष्ठभागभागीति वृद्धाः । वत्सशब्दस्तत्पाने वर्तते । ६६-६७ ।

श्लो।। तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
मुखप्रसादानुमितं प्रियायै - शशंस वाचा पुनरुक्तयैव ।। ६८

राजाधिराजो वसिष्ठाय धेनोरनुग्रहं व्याख्याय भार्यायै पुनःकथितयैव गिराकथयत् । यतो निर्मलशशिवदनत्वाद्वक्त्रप्रसन्नत्वेनैव तया लिङ्गाज्ज्ञातम् । अत एव वाचः पौनरुक्त्यं गतार्थत्वात् । ६८ ।

श्लो।। स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा - सद्वत्सलो वत्सनिपीतशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः - शुद्धं यशो भूय इवावितृप्तः।।६९

राजा गोक्षीरमपिवत् । साधूनां स्निग्धः, संश्चासौ वत्सलश्च वा । अनवद्य आत्मा यस्य, स्वभावादनुज्ञातत्वाच्च । वत्सपीताच्छेषं निर्मलं लम्पटः पुनरपि कीर्तिमिवापात् । आदौ हि तेन राज्ञा यशः पीतम् ।यशोऽपि श्वेतम् । ६९ ।

श्लो।। प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते - प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं - प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः।।७०

गुरुस्तौ भार्यापती निजां नगरीं प्रति व्यसर्जयत् । प्रभाते यथोक्तव्रतस्य परिसमाप्तेरवसाने । समाप्तेरवयववतीत्वादन्तग्रहणम् । शरीरयात्रासम्पत्तिर्वात्र पारणा । अभिनिर्याणप्रयोजनमाशीरनुवाकमुच्चार्य । जितेन्द्रियः । ७० ।

श्लो।। प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश - मनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे - सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः ।। ७१

राजा प्रययौ । स्वस्तिकामेन महर्षिणा कृतहोमममग्निं परीत्य वसिष्ठस्य पश्चात्तद्भार्यां च । तं पूर्वमेवेत्यर्थः । नन्दिनीं वत्सयुतां च । प्रशस्तपक्षिरु -

तादिशकुनैरत्युन्नतो मतिनिश्चयो यस्य सः - ।७१ ।

श्लो।। श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन - स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं - स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ।। ७२

राजा रथेन पन्थानमगात् । सभार्यः । क्षमी सोढव्रतखेदो वा । अभिरम्यते ऽनेनेत्यभिरामः । कर्णसुखदं सङ्क्रीडनं यस्य, स्निग्धगम्भीरत्वात् । अविद्यमानं स्खलनं यस्य । अत एव सुखदः । यथात्मीयेन सम्पूर्णेन पुत्रलाभलक्षणेन वांछितेन ययावेवं रथेन । सोऽपि पुत्रस्ते इते भूयादिति श्रोत्राभिरामोऽस्खलनसुखश्च । रथस्य मनोरथरूपणादुत्प्रेक्षा, उपमा वा ।७२।

श्लो।। तमाहितोत्कण्ठमदर्शनेन - प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भि - र्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ।।७३

लोका राजानं नयनैस्तृप्तिमप्रप्तैः साकाङ्क्षमैक्षन्त । अप्रेक्षणेन जनितलौल्यम् । सन्ततये नियमेन दुर्बलावयवम् । अत एव प्रतिपच्चन्द्रमिव । सो ऽप्येवंविध एव ।७३।

श्लो।। पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं - प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे - भूयः स भूमेर्धुरमाससंज ।। ७४

राजा नगरं प्रविश्य पुनर्बाहौ भुवो भारं कार्यभारमारोपयन्व्यवीविशत् । राज्यं चकारेत्यर्थः । उत्क्षिप्तवैजयन्तीकम् । इन्द्रसमा लक्ष्मीर्यस्य । पुरे भवैर्नागरैः स्तूयमानः । शेषेण समानं बलं यस्य तस्मिन् । ७४ ।

श्लो।। अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ट्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ।। ७५

अथ कतिपयदिनान्तरं सुदक्षिणा गर्भं दध्रे अन्तर्वत्न्यभूत्। दिलीपकुलस्य भवनायाविच्छेदाय। अत्रिमुनेर्नेत्रजं प्रकाशं चंद्रं यथाकाशो धत्ते, यथा वाग्निना वान्तं शाम्भवं रेतो गंगाधत्त। पूर्वं हि शार्वं शुक्रं गौर्यात्यक्तमग्निरपिवत्। तेनाप्यशक्त्या वान्तं गंगाधारयत्। ततः कुमारो जातः। महद्भिर्महा प्रभावैरि न्द्रादीनामंशैः सन्निधानरूपैः कृतप्रवेशम् ।। ७५

इति रघुवंशमहाकाव्ये सटीके नन्दिनीवरप्रसादो नाम द्वितीयः सर्गः

అనుబంధము -1

రఘువంశః ద్వితీయఃసర్గః

శ్లోకానుక్రమణికా

1. అథ నయనసముత్థం - 75
2. అథ ప్రజానాం - 1
3. అథాన్ధకారం - 46
4. అథైకధేనోః - 49
5. అన్యేద్యు - 26
6. అముం పురః - 36
7. అలం మహీపాల! - 34
8. ఆపీనభారో - 18
9. ఆస్వాదవద్భిః - 5
10. ఇతిప్రగల్భం - 41
11. ఇత్థం - 67
12. ఇత్థం వ్రతం - 25
13. ఉత్తిష్ఠ వత్స! - 61
14. ఏకాతపత్రం - 47
15. ఏతావదుక్త్వా - 51
16. కణ్డూయమానేన - 37
17. కథం ను - 54
18. కిమపి - 57
19. కైలాసగౌరం - 35
20. క్షతాత్ - 53
21. గురోః సదారస్య - 23
22. తం విస్మితం - 62
23. తతస్సమానీయ - 64
24. తతోమృగేన్ద్రస్య - 30
25. తథేతి గాం - 59
26. తదాప్రభృత్యేవ - 38
27. తదీయమాక్రన్దితం - 28
28. తద్రక్ష - 50
29. తమార్యగృహ్యం - 33
30. తమాహితౌత్సుక్యం - 73
31. తస్మిన్ క్షణే - 60
32. తస్యాః ఖుర -2
33. తస్యాః ప్రసన్నేన్దు - 68
34. తస్యాలమేషా - 39
35. తామన్తిక - 24
36. తాం దేవతా - 16
37. ధనుర్భృతో - 11
38. నివర్త్య - 3
39. నిశమ్య - 52
40. పురన్దరశ్రీః - 74
41. పురస్కృతా - 20
42. పృక్తస్తుషారైః - 13
43. ప్రత్యబ్రవీత్ - 42
44. ప్రదక్షిణీకృత్య - 21,71
45. ప్రాతః - 70
46. బాహుప్రతిష్టమ్భ - 32
47. భక్త్యా గురౌ - 63
48. భవానపీదం -56
49. భూతానుకమ్పా - 48
50. మరుత్ప్రయుక్తాః - 10
51. మాన్యస్స మే - 44
52. లతాప్రతానో - 8
53. వత్సస్య - 66
54. వత్సోత్సుకా - 22
55. వసిష్ఠధేనో - 19
56. వామేతర - 31
57. విసృష్ట - 9
58. వ్రతాయ - 4
59. శశామ - 14
60. శ్రోత్రాభి - 72
61. సకీచకైః - 12
62. సంచారపూతాని - 15
63. స త్వం - 40
64. స త్వం మదీయేన - 45
65. స నన్దినీస్తన్య - 69
66. సన్తానకామాయ - 65
67. స న్యస్తచిహ్నాం - 7
68. స పల్వల - 17
69. స పాటలాయాం - 29
70. సమ్బన్ధం - 58
71. సంరుద్ధ - 43
72. సా దుష్ప్రధర్షా - 27
73. సేయం -55
74. స్థితః స్థితాం -6

అనుబంధము -2

రఘువంశః - ద్వితీయః సర్గః

పదసూచీ (పదమ్ - శ్లోకభాగః)

1. అంకః - 38
2. అంతకః - 62
3. అను - 24
4. అనుకంపా - 48
5. అన్వక్ - 16
6. అరుంధతీ - 71
7. అవాక్ - 60
8. ఆగస్ - 32
9. ఆతపత్రమ్ - 47
10. ఆరాత్ - 10
11. ఆహిత - 44
12. ఊనమ్ - 14
13. ఊర్జస్వలః - 50
14. ఔత్సుక్యమ్ - 7
15. ఏకాన్తమ్ - 73
16. కటః - 37
17. కాతరః - 52
18. కామమ్ - 49, 65
19.కుంజః - 12
20. గిరిశః - 41
21. గృష్టిః-18
22. చాంద్రమసీ - 31
23. ఛాయా - 6
24. జాయా - 1
25. తతః - 30
26. తనయః - 64
27. తుల్యః - 35
28. తుషారః - 13
29. దయతా - 3
30. దావః - 8
31. ధేనుః - 4
32. నిషణ్ణా - 23
33. ను - 54
34. నృపః - 27
35. న్యాయ్యా - 55
36. పరవాన్ - 56
37. పతంగః - 15
38. పాంశులా - 2
39. పారణా - 55
40. పార్థివః - 20
41. ప్రణయః - 58
42. ప్రదక్షిణీకృత్య - 21
43. ప్రఫుల్ల - 29
44. ప్రసన్నః - 63
45. ప్రసాదః - 68
46. భుజగః - 74
47. భుజంగః - 74
48. భూయః - 46
49. మన్యుః - 49
50. మలీమసమ్- 53
51. మహిషీ - 25
52. రంహః - 30
53. రశ్మిః - 28
54. రాజిః - 7
55. రాజ్ఞీ - 75
56. వజ్రమ్ - 42
57. వనితా - 19
58. వత్సః - 45, 61
59. వయస్ - 9
60. వశీ - 70
61. వసిష్ఠ - 67
62. విద్యాధరః - 60
63. సమ్రాట్ - 5
64. సాయకః - 31
65. సింహః - 33
66. స్కందః - 36
67. స్తన్యమ్ - 69
68. శస్త్రమ్ - 40
69. శాద్వలః -17
70. శిలోచ్చయః - 51
71. షష్ఠాంశః - 66
72. హరిః - 59
73. హరిణీ - 11
74. హోమః - 26

అనుబంధము -3

రఘువంశః - ద్వితీయః సర్గః

లోకోక్తులు

1. భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురః +ఫలాని - 2-22
2. న పాదపోన్మూలనశక్తి రంహః శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య - 2-34

అనుబంధం-4

ఉపయుక్తగ్రన్థసూచీ

1) మేఘదూతమ్ - మృణాళినీ వ్యాఖ్య
2) కుమారసమ్భవమ్ - పుంసవనీ వ్యాఖ్య
3) కుమారసమ్భవనమ్ - ప్రకాశికా మరియు వివరణం వ్యాఖ్య
4) అష్టాధ్యాయీ సూత్రపాఠః - ప్రహ్లాద టిప్పణి - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2001.
5) Practical Sanskrit - English Dictionary - 3 Volumes - Apte.
6) హలాయుధ కోశః - ఉత్తరప్రదేశ్ హిందీసంస్థాన్ - 1993.
7) ఉణాదికోశః - యుధిష్ఠరమీమాంసకః - 2000
8) సంస్కృతధాతుసాగరతరణిః - మద్రాస్ పబ్లికేషన్.
9) అభిదానచిన్తామణిః - చౌఖాంబా - 1996
10) అమరకోశమ్ - గురుబాలప్రబోధికా - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
11) అవ్యయకోశః - The Sanskrit Educational Society, Madras - 1971
12) సంకేతపదకోశము - డా॥ రవ్వా శ్రీహరి - పతంజలి పబ్లికేషన్స్ - 2002.
13) బృహద్ధాతుకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
14) బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
15) సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - శ్రీ ఆర్.వి.ఆర్.కె. శాస్త్రి - కృష్ణానందమఠం - 1997
16) పుష్పబాణవిలాసః - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
17) అమరుకావ్యమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
18) మనుస్మృతి - పరిమళ ప్రచురణ - 2004
19) తర్కశాస్త్రం - వ్యాఖ్యాత - డా॥ రామానుజాచార్య - 1991
20) భర్తృహరి సుభాషితములు - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
21) యోగదర్శనమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
22) శ్రీమద్రామాయణం - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
23) ఋతుసంహారః - మృణాళినీ వ్యాఖ్య - రామోరా - 2004
24) రఘువంశమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1926.
25) రఘువంశమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2004.
26) కుమారసంభవమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1943
27) కుమారసంభవమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2003.
28) ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మఞ్జరీ వ్యాఖ్య - రామోరా, దుర్గానంద - 2003.

29) శిశుపాలవధమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1998
30) మాఘకావ్యమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1967
31) కావ్యాదర్శః - బాలానందినీవ్యాఖ్యా
32) కావ్యాదర్శః - చౌఖాంబా - 2001
33) ఏకావళి - మాధవీయ వివృతి - అభినవభారతి ప్రచురణ - గుంటూరు.
34) కావ్యప్రకాశము - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
35) ప్రతారుద్రీయయశోభూషణమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1965
36) సాహిత్యదర్పణమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2005
37) దశరూపకమ్ - చౌఖాంబా - 1987
38) ధ్వన్యాలోకమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా - శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 1998
39) రఘువంశమ్ - నన్దార్గికర్
40) భగవద్గీత - గీతాప్రెస్.
41) శ్రీమద్భాగవత మహాపురాణమ్ - గీతాప్రెస్.
42) నైషధీయచరితమ్ - నారాయణీయమ్ వ్యాఖ్యా.
43) నైషధీయచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ.
44) A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion - J. Dowson.
45) The Kiratarjuneeyam of Bharavi - M.R. Kale. - Banarsidas Pub.
46) దశకుమారచరితమ్-1 - వేదంవారి ప్రచురణ - 1994
47) సూర్యశతకము - బాలప్రభ - డా॥ తాళ్ళూరి - 1990
48) ప్రసన్నరాఘవమ్ - చౌఖాంబా - 1972
49) సిద్ధాంతకౌముదీ - నిర్ణయ్‌సాగర్ ప్రెస్ - 1929.
50) అష్టాధ్యాయీ పదానుక్రమకోశః - పరిమళ పబ్లికేషన్స్ - 1996.
51) గీతగోవిందకావ్యము - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1993
52) కిరాతార్జునీయమ్-1 - శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్స్.
53) కిరాతార్జునీయమ్-3 - సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి.
54) భామినీవిలాసః - సురభారతీ ప్రకాశమ్ - 2000
55) విక్రమోర్వశీయమ్ - సంస్కృత అకాడమి - ఓ.యు., హైదరాబాద్.
56) విక్రమోర్వశీయమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
57) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
58) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002

59) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ నోరి భోగీశ్వరశర్మ - 2002
60) నాగానందమ్ - శిరోమణివ్యాఖ్య - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 2001.
61) ఉత్తరరామచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1965
62) ఉత్తరరామచరితమ్ - చౌఖాంబా - 2003
63) మాలతీమాధవమ్ - యం.ఆర్. కాలే - బనారసీదాస్ - 1997.
64) మృచ్ఛకటికమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం - 2005.
65) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆర్.డి. కర్మార్కర్ - చౌఖాంబా.
66) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
67) వేణీసంహారమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం-తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 1988
68) కావ్యాలంకారః - భామహవిరచితః - బా.వ్యా.-సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి- 2004
69) సరస్వతీకంఠాభరణమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1984
70) నీతిసారః - కామందకః
71) పాణినివిరచితాఅష్టాధ్యాయీ - 2 భాగములు - చౌఖాంబా - 2004.
72) పంచతంత్రం-1 & 2 - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి - 1988.
73) హితోపదేశమ్ - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి
74) శ్రీ విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ - ఆంధ్రానువాదము - శ్రీ న.చ.రఘునాథాచార్యులు.
75) బృహత్‌స్తోత్రరత్నాకరః - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
76) సర్వశబ్దః - ఏ.యి.యస్. పబ్లికేషన్ - 2004
77) శబ్దసాగర్ - చౌఖాంబా - 2004
78) రసగంగాధరమ్ - (అనువాదము) ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య.
79) లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
80) అమరుకకావ్యమ్ - మనసిజవ్యాఖ్య - సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
81) కిరాతార్జునీయమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
82) రఘువంశమ్ - కర్మార్కర్
83) చమత్కారచంద్రిక - ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయ ప్రచురణ, వాల్టేర్ - 1969
84) శ్రీమహాభారతమ్ - వావిళ్ళ ప్రతి - 1931
85) శ్రీకాలిదాసకవితావైభవము
86) శబ్దకల్పద్రుమః।
87) రఘువంశః (I - VI) Spain Publications
88) రఘువంశమ్ - S. Pandit, Principal, D.C.

- - -